

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2021

SVENSKA
LINNÉSÄLLSKAPETS
ÅRSSKRIFT
ÅRGÅNG 2021

YEARBOOK OF THE
SWEDISH LINNAEUS SOCIETY

UPPSALA 2021

REDAKTÖR
DAVID DUNÉR
LUND

*Svenska Linnésällskapet stiftades den 23 maj 1917
och dess årsskrift utkom första gången 1918*
ISBN 978-91-85601-45-5
ISSN 0375-2038

Printed in Sweden by
Exakta Print AB, Malmö 2021

INNEHÅLL

När en Linnee ej vaknar mer	7
JOHANNES BIURBERG, Om bävern	9
MARJATTA RAUTIALA, Scholars and their works as beacons for Peter Forsskål. On the Nordic naturalist and his travel library	83
KJELL DANELL & GÖRAN STENBERG, Naturintresset hos två norrländska präster. Pehr Stenberg och Lars Levi Læstadius	III
<i>Smärre meddelanden</i>	
Recensioner och anmälningar	135
Förlinneanskt • Det tidlösa och tillfälliga (David Dunér)	135
Linneana • För de unga (Gunnar Broberg); Boken om L.; Museum Stobæanum (David Dunér)	137
Linneaner • Hasselquistiana; Falckiana (David Dunér)	140
Varia • Fabula docet; Vanadis (Gunnar Broberg); Hattarnas skapelseordning; Fjärilskryss; Köp höö, köp höö!; En vemodsfylld elegiker; Det oansenliga i naturen (David Dunér); I fåglarnas värld (Anders Arnell & Karin Gerhardt); Mer om Vetenskaps-Societeten i Uppsala (Erik Hamberg); Varelsor i vatten; Bläckfiskar; Vackert om fiskar; Isländska fåglar i folklig tradition; Den norrländska jaktens kulturhistoria (Ingvar Svanberg)	142
Notiser och meddelanden • Philosophia botanica 270 år; Linnés skrivbord ett år senare (Helena Backman); Burlington House; Komplicerat förhållande; Punktskrift; Tjockt barbari; Farmakologi och nosologi; Neptunus knuliga rygg; Campanula rotundifolia; Fåglarnas epifani (David Dunér); Elof Förbergs dagbok; Strömsborg (Erik Hamberg); Thunberg's Barbary lion (Ingvar Svanberg & Sabira Ståhlberg); Linnés vänner (Ann-Mari Jönsson); Skånska Linnésällskapet på Malmöbesök (Christer Hjort, Rie Hägerdal & Matz Jörgensen); Örjan Nilsson (Roland Moberg m.fl.)	164
<i>Svenska Linnésällskapetets egna angelägenheter</i>	
Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2020	191
Svenska Linnésällskapetets styrelse 2021	192

När en Linnee ej waknar mer

*Öfwer Archiaterns och Riddarens
von Linnees död*

En Man, som aldrig haft sin like,
Och Werlden till förundran väckt,
Som nämnt uti Naturens Rike
Hwar Sten, hwar Ört och hwar Insäckt,
Och dem sitt rum och ställe gifwit,
Då säkra märken han åtfölgt,
Ett rof för dödsens wälde blifwit.
Den mörka jord hans aska dölgt.

Hör du, som forskar i Naturen
Och med åhåga känna will
Båd Stenar, Wäxter, så ock djuren,
Din Mästare ej nu är till!
Hwad du förlorat fåfängt sökes
Naturen sjelf sin saknad ser
Din sorg alt mer och mer ökes
När en Linnee ej waknar mer.

Den största ära honom gifwes,
Så länge Werlden nånsin står;
Ty kring hans Graaf ej gräset trifwes,
Och Haren sjelf sin bleknad får.
Ej Fisken mer i watnet spelar
Insekten går ej ur sitt hus
För djur och fogel lusten felar,
Sen utsläckt är Naturens ljus. B

Kommentar: Linné är död, också naturen stämmer in i sorgesången. Den sörjande naturen är ett topos som Kurt Johannessons avhandling *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock* (1968) utreder. Linné dog den 10 januari, meta-

foriken handlar följaktligen om vinter. Men också alla forskare med "åhåga" (lust) att studera naturen känner förlusten efter mästaren. Dikten bör vara skriven i nära anslutning. Vem är slutradens signatur B? Olof Bergklint? Jämför "*I skogar, på berg och i dalar*". *Linné i dikten* (1990), red. Gunnar Broberg och Ulf Marken, som upptar ett drygt trettiotal alster, men uppenbarligen finns det fler, också utländska. Den här tryckta har förmedlats av litteraturocenten Daniel Möller, som hittat dikten på Kungliga biblioteket, signum Vs 52. Tack!

Gunnar Broberg

JOHANNES BIURBERG

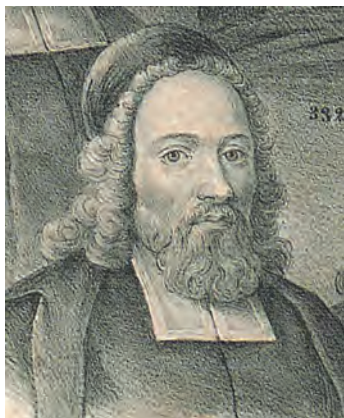
Om bävern

*Översättning av Johnny Strand,
med inledning och kommentarer av
Kjell Danell och Ingvar Svanberg*

Inledning

Den första svenska avhandlingen om bävern, *Castor breviter delineatus*, lades fram 1687 av Johannes Biurberg (1663–1720) under presidium av Laurentius Norrmannus (1651–1703) eller försvenskat Lars Norrman. Avhandlingen, som var på hela 80 sidor och trycktes av Henrik Keyser, försvarades i Större Gustavianska hörsalen den 14 juni 1687. Den utgör i första hand en sammanställning och diskussion av den antika litteraturen rörande bävern. Lars Norrman, professor i hebreiska och grekiska och sedermera i teologi, hade erbjudit sig att presidera för några ”snilleprof” i zoologi. Norrman kom att presidera över en handfull avhandlingar med zoologiskt innehåll, däribland *De purpura* (1686) om purpurnäckan med göteborgaren Elias Bask (1657–1714) som respondent. År 1693 presiderade han över en avhandling om elefanten, *Elaphas breviter delineatus*, med sörmlänningen Gabriel Mozelius som respondent. Biurbergs avhandling var alltså inte ett arbete i zoologi utan i grekiska. Biurberg kom från Västmanland och blev så småningom skolmästare i Fellingsbro samt kyrkoherde i Grytnäs och Avesta. Respondenten valde avhandlingsämnet på grund av likheten med sitt eget namn.¹

Vi vet inte särskilt mycket om respondenterna, men professor Laurentius Norrmannus finns omtalad i vetenskapshistorien. Enligt Sten Lindroth var han ”den mest lysande lärjunge som Strängnäs gymnasium dittills avsänt till Uppsala”. Hans håg stod till de orientaliska språken som han studerade i Danmark, Holstein och Tyskland 1679–1680 (bland annat besökte han den berömde orientalisten Esdras Edzardis i Hamburg) och i Amsterdam sammanträffade han med lärda rabbiner och studerade såväl den bibliska som rabbinska och talmudiska litteraturen. Vid sin hemkomst anställdes han av

Laurentius Norrmannus, ur G. H. Mellin, 427 porträtter af namnkunniga svenske män och fruntimmer (1849).

greve Magnus Gabriel De la Gardie som hans privata bibliotekarie. I september 1685 utnämndes Norrmannus till professor i grekiska. Han upprätthöll kontakt med lärda på kontinenten och avancerade så småningom till professor i teologi. År 1694 företog han ytterligare en utlandsresa till Danmark och Tyskland. Han prästvigdes 1695, blev domprost i Uppsala 1702 och utsågs, men tillträdde ej, till biskop i Göteborgs stift den 2 december 1702. Dessutom tjänstgjorde han som universitetsbibliotekarie 1698–1702, en syssla han lär ha skött med stor nit. Däremot var hans vetenskapliga produktion obetydlig. Dock förvaras i Uppsala ännu en mängd handskrifter av hans hand. Hans lärdom var stor och han behärskade den grekiska litteraturen, och även delar av den orientaliska, mer eller mindre utantill. Enligt Lindroth hade han ett häpnadsväckande minne. Förmodligen var det för sin stora lärdom och en omvittnad entusiasm som han erbjöd sig att presidera över de zoologiska avhandlingarna, som dock måste ses mera som prov på humanistisk bildning än zoologi.²

Om Johannes Biurberg är vi mindre underrättade. Han var inte ensam i sin samtid om att välja avhandlingsämne utifrån sitt namn. Bokhistorikern Björn Dahl exemplifierar med Elias Hval som skrev om valar (*De cetis* i Lund 1683), Jonas Liviin om skogsduvan (*De livia Columba silvestri* i Uppsala 1683) och Andreas E. Wiesel om vesslan (*Mustela* i Lund 1718).³ Ur herdaminnet kan vi inhämta att Biurberg var född den 23 januari 1663 på Granberga Södregård i västmanländska Fellingsbro. Fadern kostade på hans studier vid Uppsala universitet. Johannes Biurberg disputerade 1687 på avhandlingen om bävern, och prästvigdes i september samma år och blev sin faders adjunkt. Den 23

januari 1688 utsågs Johannes till skolmästare i Fellingsbro. Han blev med ”nöje af församlingen” vald till komminister 1690, sedan den åldrige fadern med konsistoriets bifall utsett honom till tjänsten. Johannes kom emellertid inte överens med pastor Abraham Petri Sahlmonius (1654–1706) i församlingen, som anklagade honom för ”orätt förvaltning af de fattigas medel och räkenskaper, hwaraf en process uppkom, som lände anklagaren till wanheder”. Om-sider blev Biurberg av konsistoriet föreslagen som kyrkoherde till Grytnäs och Avesta församlingar där han tillträdde 1706. Johannes Biurberg sägs ha varit ”mycket berömd för sina lyckliga embetsgåfwor”. Det heter i herdaminnet att han hade ”den fåfångan, att nästan ständigt skrifwa sitt namn Jean, likasom han icke varit fullkomligt Svensk man”. Biurberg avled den 14 juni 1720.⁴

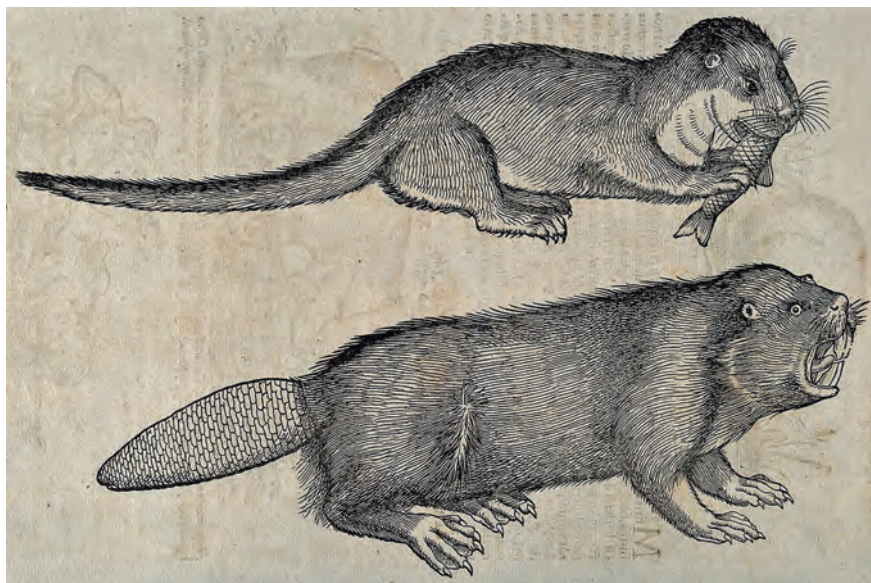
Bäverns zoologihistoria

Den europeiska bävern, *Castor fiber* Linnaeus 1758, fanns länge över stora delar av Sverige. Johannes Biurberg har sitt efternamn efter den fornsvenska beteckningen för bäver, nämligen det gamla artnamnet *biur*, vilket återfinns i svenska dialekter som *bjur* och *bjor*, och har sin motsvarighet i norskans *bjor* och isländskans *bjórr*. Beteckningen förekom i Dalarna och Norrland, men även i Skåne, Småland, Dalsland och Närke. Så småningom ersattes den helt av det rikssvenska *bäver*, ett tyskt låneord, som är etymologiskt identiskt med *bjur*. Att arten varit allmänt förekommande i Sverige styrks av ett stort antal ortnamn på *Bjur-*, exempelvis Bjurholm, Bjursås, Bjursåker och Bjurtjärn (i några fall kan grundordet möjligen vara *biug*, som syftar på en böjning av något slag, men det är mer undantag). Även ordet *bæver* är gammalt och finns belagt från 1489. Namnen *bäver* och *bjur* är med sina germanska ursprung ett och samma ord och betyder ’den brune’, sannolikt rör det sig om gamla noabenämningar för djuret.⁵

Biurberg diskuterar i dissertationen likheter och olikheter mellan bävern och uttern utifrån deras morfologi och beteende. Han hade uppenbarligen konkret kännedom om bävern från sina västmanländska hemtrakter. Beteende och sägner, liksom jakt och fångst, behandlas också. Han fördjupar sig bland annat i gällpungarnas anatomi, ett spörsmål som inte klargjordes förrän långt in i vår tid. Därtill behandlas den undergörande bävergällan och försöken att förfalska det. Några samtida avhandlingar betvivlar sanningshalten

i berättelser som förekommer i den äldre litteraturen och försöker rätta till missuppfattningar. Så ock Biurberg, som exempelvis avvisar utsagorna om man gnider en bävertand mot ett svärd och använder det för att såra någon, så uppstår ett sår som inte läker och personen avlider eftersom svärdet sprider gift från tanden in i kroppen. Respondenten avfärdar också åsikten att om bävern förföljs av jägare biter den av sina gällpungar för att på så vis rädda livet.

Bävern var under 1600-talet sannolikt det mest ekonomiskt värdefulla viltet för Sverige, som hade brist på naturresurser vilka kunde inbringa exportintäkter, samtidigt som den var viktig för läkekonsten. Att just studera bävern var därmed helt tidsenligt och akademiskt angeläget. Eftersom bävern var ett värdefullt vilt blev den redan under medeltiden föremål för lagstiftning. I Östergötland ansågs djuret åtminstone på 1200-talet tillhöra ägaren till den mark där den byggt sin hydda, medan den på allmänningar saklöst kunde dödas. Olaus Magnus skriver i sitt stora verk om de nordiska folkens historia från 1555 rörande bäverjakt att det skedde med spjut och hund, men också med särskilda stormaskiga fångstnät. De feta skinkorna och svansen var,

Utter och bäver efter Conrad Gessner, Icones animalium (1560). Illustrationen var förlaga till Biurbergs avbildningar på sid 47–48.

enligt samma källa, nyttig och läcker spis. Olaus Magnus skildrar också några biologiska aspekter på bävern, bland annat anför han den redan av Plinius framhållna uppfattningen att bävern själv avbiter sina dyrbara testiklar när den förföljs.⁶

Det första mer naturvetenskapliga perspektivet på arten gav Carl Linné i sina föreläsningar 1748–1752 i Uppsala:

Detta genus käns med sina besynnerliga tänder, ty framtänderna äro till rätt winkel uthålkade, och oxeltänderna hopwiklade liksom av papper. Bakfötterne äro lyckta, och hafwa 8 tår, och framfötterna 5; de simma ganska braf. [...] Bäfwer: Är stor som en katt, och har en Swans accurat som en oxtunga, tiock och flat, framfötterna äro klufne, men bakfötterna lyckte som på en Swan, eller gås. Han håller sig i Siöar, och bygger sig hus wid stränderne, som äro rätt konstige; de bestå gärna af 4 våningar, så att alltid någon del deraf är under, och någon del öfwer wattnet. Hans föda är ej utan [sic?] bark, hälst asp bark, annars äter han och pil eller dylika.⁷

Nils Gissler i Härnösand

Kort därefter, 1756, publicerade läkaren Nils Gissler (1715–1771) ett av de mer betydande arbetena om bäverns biologi och etnobiologi byggd på egna observationer och muntliga berättelser. Gisslers artikel är kanske det viktigaste arbetet som publicerats fram till mitten av 1800-talet, och det citeras än i dag. Gissler föddes i Torps socken i Västernorrlands län och var lektor i logik och fysik vid Härnösands gymnasium och tjänstgjorde samtidigt som provinsialläkare för övre Västernorrland. Han studerade först teologi i Uppsala för att bli präst, men ägnade sig också åt att förkovra sig i filosofin. Därjämte ägnade Gissler sig åt naturvetenskapen för att senare övergå till medicinen, till stor del genom självstudier. Efter kontakt med Linné beslöt han sig att bli läkare och disputerade 1744 för Nils Rosén von Rosenstein på en farmaceutisk avhandling, *De tincturis, essentiis et elixiriis*.⁸

Samma år återvände Gissler till Härnösand som gymnasieläro i logik och naturlära, vilket innebar att han samtidigt blev provinsialläkare för övre Västernorrland. Riksdagen hade nämligen året innan bestämt att lektoratet skulle förenas med en tillsvidare oavlönad läkartjänst. Livet ut strävade Gissler som ende praktiserande läkare i sitt väldiga distrikt, från 1762 dock begränsat till Ångermanland och Medelpad. Förutom att han nitiskt undervisade eleverna

i Härnösand anlade han en botanisk trädgård, ordnade apotek, ympade mot smittkoppor och behandlade patienter från när och fjärran, ofta gratis. Efter hans bortgång prisades hans ömma och osjälviska hjärta, läkaren Gissler lär av allmogen ha dyrkats ”som en avgud”.⁹

Gisslers breda intressen, som han visade prov på redan under studietiden, återspeglas i bidragen till Vetenskapsakademien, i vilken han invaldes som ledamot 1748. Han var en nyfiken arbetsmyra som studerade tork-hässjor, laxfiske, rensjukan, vattuminskningen och konsten att öppna pärlmusslor. Han skrev små, fortfarande läsvärda monografier om tånglaken, labben och bävern. Han korresponderade dessutom flitigt med Vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Wargentin, som var hans vän sedan skolåren.¹⁰

Rörande bävern imponerades Gissler av de avancerade dammarna och de välbyggda hyddorna, som oftast låg på vattendragens södra sida. ”På somliga ställen har han hus, som varat i flera mans-åldrar, stort som den största byggning, och hög alt up under furu-qvistarna, der han fått vara i ro.” I dessa stora hyddor kunde det bo upp till sex par bävrar som hade sina sängar av lappskogräs, ”helt torra och renliga, trappevis öfver hvarandra, så att han kan, efter vattnets af- och tiltagande, flytta emellan dem, då Hannen och honan ligga i en säng, med kroppen öfver vattenbrynet, men med svansen altjämt neder i en aflång damm”.¹¹ Till mat och hyddbyggnad behöves stora mängder träd. ”På ¼ tima hugger han af en asp om et kvarters [ca 15 cm] tvär-linea”.¹² Parningen skedde kring Bartelsmässan den 24 augusti (aposteln Bartolomeus helgondag) och ungarna föddes i mars, vanligen tre, sällan fyra, som höll sig i hyddorna en lång tid. De parade sig när de blivit tre år. Tidigare författare var oense om bävern åt fisk.

Utbredning och utrotning

Gissler skrev också om bäverns utbredning och habitat. Dess ”rätta hemvist, är i medelmåttiga Skogs- och Fjäl-älfvar, och finnes nu förtiden allenast tecken efter dessa djurens fordna hemvist, vid de närmare belägne älfvar, der skogen är undanrögd, och folk nu mera bor, hvarigenom de äro försvundne och aldeles utödde”.¹³ Bävern var under 1700-talet och en bit in på 1800-talet en av de värdefullaste viltarterna i Norrland. Den i dag så viktiga älgen var försvunnen från stora delar av Sverige och nära gränsen till utrotning. En

intressant fråga är i vad mån som man försökte hushålla med viltet för att det skulle ge avkastning kommande år. Inledningsvis verkar det ha varit så, men ju närmare utrotningen man kom desto mer hänsynslöst blev uttaget. ”Hvar dag hafver sin omsorg och hvar år sin vildnad”, var ett vanligt talesätt, man tog vad man behövde även om de var de sista.¹⁴

Det hårda jakttrycket på bäver förfärade Gissler:

De forna Bäfver-fångare hafva haft granlaga hushållning vid sina jagter, at de aldrig fångat alla par vid hvar ställe, samt aldrig rört ungarna; men nu förtiden handteras denna sak så omildt, at de utöda altsammans som fås kan, både på sina egna skogar, så väl som på andras, på lika sätt, som de framfara med Älg-skjutande hvar år. Därjämte visste de gamla noga at träda hvar ställe 2 a 3 år, så at de fingo jämt och långt mera än nu sker. Och emedan både Älgar och Bäfrar äro bland de nyttigaste och förnämsta djur, hvilka här i de Norrländska vidsträta skogar vankas, så förtjente de en nogare tillsyn, samt mera inskränkt hushållning, så väl deras fånge, som försälgnig.¹⁵

När bävern eftersattes hårt i odlingsbygderna drog de mot fjällen menade också kyrkoherden i Kvikkjokk, Jonas Hollsten, 1768: ”I Luleå Lappmark, hafva Bäfrar i förra tider varit så sällsynte, att många Lapp-gubbar säja, at de i sin upväxt ej sett någon Bäfer. Då det i nedre landet var mindre bebodt, höllo de sig där; men sedan de blefvo mer ofredade, hafva de flyttat ända hit till Fjäll-foten; men här blifvit af Lappar mer eftersatte och utödde.”¹⁶ Sven Nilsson vittnade om situationen i Sverige i sin *Skandinavisk fauna* (1820): ”I äldre tider, då folkmängden var ringa och då Landet ägde stora ödesträckor, funnos Bäfrar, utan tvifvel, i alla Skandinaviens sydligare Provinser, äfven på de ställen, der nu mera hvarken skogar eller vattendrag finnas. – Ännu i vår tid, är en eller annan Bäfver skjuten i Småland.”¹⁷

De sista bävrarna i Härjedalen iaktogs på 1820- och 1830-talen, i Medelpad i början av 1840-talet och i Ångermanland på 1850-talet. I Jämtland förstördes de sista stora bäverkolonierna redan på 1830-talet, men arten fanns kvar till 1870-talet. De sista något osäkra observationerna gjordes i Hallens, Kalls och Frostvikens socknar. Bävern utrotades i Sverige under slutet av 1800-talet och utrotningshistorien är väl beskriven.¹⁸ Efter utsättning av djur från Norge med början 1922 och framöver började bävern långsamt att återhämta sig. Från 1970-talet ökade den kraftigt och spred sig över stora delar av Svealand, södra Norrland och norra Götaland. Numera finns den även i norra Norrland och lokalt söderut till Småland.¹⁹

Jakt och fångst

Bävern jagades och fångades på flera olika sätt. Jakten skedde med spjut och tränade hundar, helst storväxta och morska. Ägarna for vida omkring och jagade bäver. Hundarna skulle lokalisera gömställena i strandbrinkarna och försöka få ut bävrarna så att de kunde skjutas eller stickas med spjut med långt skaft, *fork*, som hade två hullingar nära spetsen. Erfarna hundar aktade sig dock noga för att krypa in i gångarna för att undvika att bli bitna. Jägaren fick själv kravla sig in med bloss och spjut. Sista utvägen var att fånga bävern i nät när den försökte fly ut i vattnet. En något ovanlig jaktform tillämpades av samerna i Karesuando. När bävern på våren gett sig ut på promenad i snön täppte man till utgångshålen och skidade ifatt djuret och dödade det med skidstaven.²⁰

Fångstredskap var stockar och andra giller som mjärdar och saxar samt nät. Bävernät omtalades redan i de gamla samiska berättelserna om jätten Stalo. De tillverkades av starkt hamp- eller lingarn, grova som skrivpennor, och med så stora maskor att de kunde träs över ett hundhuvud. Näten tillverkades upp till 20 alnar (1 aln=ca 60 cm) långa och 2–4 alnar breda, ibland formades de som strutar. De utspändes tvärs över vattendragen, ofta vid gångarnas mynningar och fästes vid pålar på stranden. Mest effektiva var de vid lågvattnet kring midsommartiden. Vid den ena pålen hängdes en liten malmklocka, som klingade när bävern vidrörde nätet. En del bävrar trasslade in sig i nätet, andra gömde sig i hyddan. De som flydde stacks med hullingförsedda spjut av vakterna som behövde sticka spjutet hårt eftersom skinnet var segt. Ofta kunde 4–7 bävrar infångas om nätet stått ute över natten. Bäst fångst gavs på hösten.²¹

Fallstocken var uråldrig och minskade succesivt i betydelse. Den bestod av några, cirka tre meter långa, stockar i två lager som placerades på bäverstigar, vid hyddorna eller på utskjutande uddar. Den övre sektionen snedställdes med hjälp av två pålar och häng eller 4-gillrades. Så snart bävern rörde gillret föll den övre sektionen, som förtyngts med stenar, och klämde fast bävern.²²

I Lappmarken användes på 1670-talet enligt den samiska studenten i Uppsala Nicolaus Lundius fyrkantiga tinor gjorda av obarkade granstörar av ett par alnars längd. På den ena kortsidan monterades en förtyngd dörr som uppgillrades med en vidja mitt genom tinan kring vilken man lindat aspkvistar. Den andra kortsidan utgjordes av ett järngaller. Tinan förtyngdes med stenar och sänktes ned i vattnet och var effektivast på våren. När bävern som

gått in började äta av aspen söndergnagdes vidjan som höll dörren öppen. De osmakliga väggarna rördes inte och bävern klarade högst en timme under vattnet. Liknande konstruktioner av mjärddar, *tina* eller *tena*, har rapporterats från andra håll.²³

Större saxar än rävsax betades med asp, vide, björk eller svamp och fästes vid en bräda som stacks ned snett i botten. Vintertid gjorde man ett hål i isen för att få ned brädan. På eller vid stranden byggde man små hagar av käppar och grangrenar med ingången mot vattnet. Längst in placerades välsmakande kvistar och i vattnet utanför öppningen ställdes en obetad sax, som bävern måste passera för att nå betet. Bäst gick det att locka bävern när hans vinterförråd började tryta kring Jungfru Marie bebådelsedag i slutet av mars, vilket ofta sammanföll med islossningen. Tillfälligtvis kunde man få en bäver vid notdragning, ålfångst eller ljustring med bloss.²⁴

I äldre tid ingick bävern i prästskatten i Jämtland och den har traditionellt ätits i hela Norrland. Djurets feta skinkor och svans ansågs som nyttig och läcker mat, *esca delicatissima*, enligt Olaus Magnus på 1500-talet. Nicolaus Lundius skrev: ”Bäfverkött uppätes, är fett såsom svinkött och har behagelig smak.”²⁵ Johan Wilhelm Zetterstedt liknade köttet vid gåsstek.²⁶ Omdömena om köttet varierade, troligen beroende på om det kontaminerats med den bittra bävergällen. En del var positiva medan andra, som torparhustrun Lisa Johansson i Vilhelmina, rapporterade att det var odugligt till människoföda. Under medeltiden betraktade katolikerna bäver som fisk eftersom svansen och bakfötterna alltid var nere i vattnet. Äldre påvliga förbud tycks dock inte ha efterlevts. Bäverspolen, svansen, luktade och smakade fisk. Några knivsuddar av den använde allmogen till boskap och folk för att skynda på svaga födslovärkar. Oljan som kom fram ur svansen när den stektes, användes till smörjningar men även till medicinskt bruk. Bäverungar ansågs läka blemmor i ögonen och andra ögonsjukdomar.²⁷

Enligt den antika litteraturen och medeltida läkeböcker togs bävergäll ofta mot livmoderlidande, men även mot mycket annat. Olaus Magnus skrev:

Kvinnorna i Norden använda bäfvergäll såsom ett bepröfvat medel i barnsnöd. En bit däraf, stor som en hasslenöt, intagen i öl, plägar nämligen underbarligen lindra födslovåndan. Vidare skyddar det i tider af pest mot allt smittogift, om man håller det under näsan; det har nämligen en frän lukt, är bitter till smaken och lätt att söndersmula. Det framkallar också nysningar, när man luktar därpå.²⁸

Bäverfångst med nät som spänns över ett litet vattendrag. Längst upp till höger skymtar bäverjägare med spjut och hund. Ur Olaus Magnus, Historia de gentibus septentrionalibus (1555).

Enligt Æschill Nordholm: ”Somliga bruka och lägga lite bäfvergel i snuset: hvad verkan det har, veta Medici.”²⁹ Gället innehåller salicylater och tillskrevs märkliga egenskaper. Bland annat för att bota det mesta av ut- och invärtes krämpor, all slags feber, bråck, magplågor, fallandesjuka, impotens, födslovärkar samt tandvärk. Det uppskattades av gemene man och effekten förstärktes om det intogs med brännvin. Folket urskilde två slags gäll *torrbäfvur* och *kvickbäver*, det senare är lösare i konsistens och uppblandades i kärnmjolk eller fett. I Norge hade man större förtroendet för dess läkekraft, vilket gjorde att man försökte sälja gället där.³⁰

Hos båda könen lagras ett speciellt sekret i två ”pungar” på buken, gällpungar. De är utbuktningar på urinledarna, tätt invid könsorganen, och därför inga äkta körtlar. Urin som rinner in i gällpungarna koncentreras och omvandlas till en gulgrå-svartbrun ostliknande massa, bävergäll eller *castoreum*, enligt *Svenska akademiens ordbok* troligen efter grekiskans *καστόριον*, bildat av grekiskans *κάστωρ*, ’bäver’; sannolikt ursprungligen en överförd användning av gudanamnet *Κάστωρ*, föranledd av det förhållande att guden i fråga åkallades vid vissa livmodersjukdomar, mot vilka bävergäll användes som läkemedel. Gäll syftar på ’testikel’, då man först trodde att pungarna var bäverns testiklar. Bävern använder sekretet som revirmarkering och det avger långsamt sin doft. Det ansågs vara bäst och ymnigast vid fullmånaden, särskilt kring Bartelsmässan i slutet av augusti, då parningen infaller. Pungarna skars

i strimlor och torkades och röktes. På grund av det höga priset förfalskades de med bäverkött, albark och tegelmjöl.³¹

Gällpungar från en stor bäver kunde väga upp till ett skålpund (cirka 425 gram) och däröver; i genomsnitt ungefär hälften. Pungarna såldes enligt Nordholm för 15–18 daler kopparmynt (drygt 810 kronor i dagens penningvärde).³² I äldre tid gav bävergäll den största inkomsten från ett nedlagt djur. Gäll från en bäver kostade före utrotningen i mitten av 1800-talet 60 till 70 riksdaler (cirka 4 200 kronor i dagens penningvärde), vilket var ungefär lika mycket som en dräng hade i årslön. Bävergäll fanns på apoteken som spritextrakt, tinktur, och annonserades i dagstidningarna fram till några år in på 1900-talet. Tänderna hade också sitt praktiska värde. De användes redan under stenåldern bland annat till mejslar.³³ Skinnen är oslagbart tätt, starkt och betalades bra. Det var tidigare en viktig handelsvara och återfinns i fynd från Birka. ”Detta djurs skinn är mjukt och fint som dun och därför dyrbart samt äger en underbar förmåga att utestänga den bistra kölden. Det utgör en ganska kostbar klädebonad för stormän och förnäma herrar” uppger Olaus Magnus.³⁴

Om den roll som bäverjakten i forna tider talar namnet *biurkarlar* som gavs en del av kungens viltskyttar. Huruvida det rör sig om samma sak som birkarlar är tveksamt och fortfarande omdebatterat. Från Gustav Vasas tid finns en uppköpstaxa som indelar bäverskinnen i fem värdegrupper, ibland ännu fler. Bäverns skinn, särskilt de svarta, värderades närmast lägre än lons och svarträvens när det gällde de bästa skinnen. År 1574 utskেppades inte mindre än 3 384 bäverskinn enbart från Stockholm. De flesta torde ha varit från Norrland. Även under 1700-talet var exporten betydande då de betingade högre priser utanför Sverige. Skinn och gäll fördes i hemlighet, då det var förbjudet, till Norge bland annat med Jämtlandsfarare och fördes vidare till bland annat Stockholm och Amsterdam.³⁵

Samerna använde skinnen till högtidsmössor åt både män och kvinnor, och lantmännen gjorde muffar, brämar, pälsfoder och mössor med mera. Ett gott och dugligt skinn såldes för sex eller sju daler kopparmynt. På skinnen finns långa stickelhår och mjuk, silkeslik bottenull. De långa håren spanns till strumpor, vantar med mera, och av bottenullen. Man gjorde även handskar och hattar, så kallade kastorhattar, som var ett slags herrhattar tillverkade helt eller delvis av bäverhår, eller åtminstone var försedda med tunt ytlager av dylika hår.³⁶ Lisa Johansson uppger att:

Det vackra skinnets var för folket inte så värdefullt därför att de inte kunde göra nytta av det. Mången bäver dödades blott för att komma åt gallan, utan att skinnets ens blev använt till annat än att lägga omkring fötterna på små lindebarn. De var varma och sköna. Många skinn blev till och med fastsnodda i mesarnas och kontarnas bärremmar för att lindra trycket på axlarna vid bärandet av tunga bördor.³⁷

Ekonomiskt värde

Ett bäverskinn hade ungefär samma värde som ett lodjursskinn, vilket motsvarade priset på fem fina kor och bävergällan från ett djur kunde motsvara ett års dränglön. Det finns få rapporter om jaktens omfattning och ekonomi på lokal nivå. Enligt uppgift av en bäverjägare dödades i Sorsele socken 1829 några och 30 bävrar. En bonde skall ha dödat 41 stycken ur ett enda bäversamhälle. Eftersom bävrarna blev allt färre och jakttrycket ökade samt att jägarna arbetade över större och större områden förekom det ibland tvister mellan olika jägargrupper.³⁸ Sven Nilsson skrev 1847:

Bäverjagten gifver ganska betydlig vinst, och i norra landskapen, t. ex. i Jemtland, skall man numera veta att värdera fångsten af en Bäfver högre än af den största Björn. I en fullväxt Bäfver, som fångas under tilltagande måne, finnas ända till 30–34 lod bäfvergäll, och hvarje lod betalas med minst 2 R:dr R:gd. Skinnets af en stor Bäfver betalas med 30 R:dr samma mynt och köttet ätes av Bäfverskytten. Således går skinn och gäll af en stor Bäfver till ett värde af 60 R:dr B:co och deröfver, och enligt säker kalkyl kan man i medeltal uppskatta värdet af hvarje någorlunda för sig kommen Bäfver till minst 50 R:dr B:ko. [I riksdaler riksgäld motsvarar cirka 80 kr i dagens penningvärde]. Då nu en bonde i Lappland eller i norra Norrland kan i en enda bäfverkoloni döda 10–11 st., och derigenom komma åt en summa af 7–800 R:dr R:gd, som i bäfverbygderna utan tvifvel anses för en ännu större skatt än i mer befolkade trakter, så blir karlen i hast kapitalist, och vinsten uppmanar både honom och andra att med ifver efterspana de dyrbara djuren. Inskränkte man sig att döda endast de Bäfrar, som finnas på egna egor och som äro fullväxta, så kunde dervid ingen ting billigtvis anmärkas; men ty värr angriper man dem hvar de träffas och dödar så väl ungar som de gamla. Man kan öfvertyga sig derom genom de Bäfverskinn, som Jemtar och andra Norrländningar utbjuda till salu om vintrarna i Stockholm; de flesta äro af så unga djur att de alldeles icke haft något gäll, och att hela djuret ej betalas med mer än 2–3 R:dr, då det, om det fått lefva endast ett par tre år, skulle betalats med 50. Utom det förvända i denna hushållning, betraktad som enskilt,

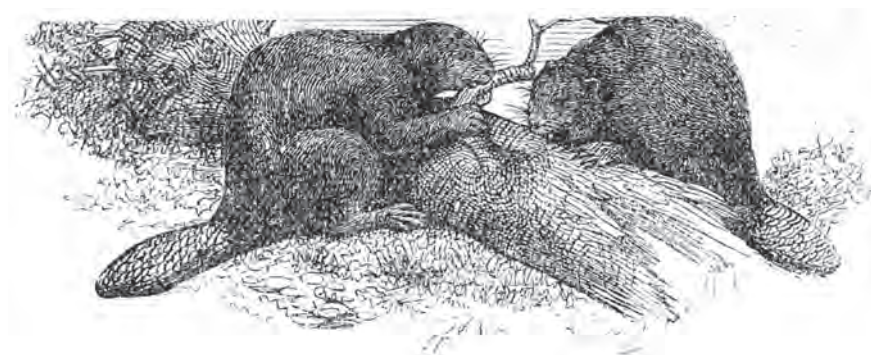
medför den äfven den allmänna följdén att bäfverdjuret hos oss helt och hållet utrotas; ty det säkraste medlet att utrota en djurart är utan tvifvel att uppsöka och döda dess ungar.³⁹

Det har knappast funnits ett djur som i relation till sin storlek (13–25 kg) kunnat mäta sig med bävern i ekonomisk betydelse i ett historiskt perspektiv. I dag skjuts den av för att begränsa dess utbredning och kraftiga påverkan på sin närmiljö. Endast en ringa mängd av det feta till grillning lämpade köttet tas tillvara som livsmedel.⁴⁰

Skador orsakade av bäver

Översvämningarna som dammarna ledde till orsakade skador på äng och skog. ”När han dämmer om hösten, så stiger vattnet vida omkring på sidländta orter, då skogen öfver alt därpå vintertid blifver skadat genom kölden, at den sedermera bleknar och rutnar bårt, hvarigenom Bönderna ofta fått myr-ängar til 30 lass, som i Fjällsjö Socken och Ångermanland befinnes”, rapporterade Gissler 1756.⁴¹ ”Bäfvern gör skada på löfskogen och genom sina dammar sätter han stundom hela landsträckor under vatten”, skrev Sven Nilsson 1820.⁴²

I landshövdingeberättelsen för Västerbottens län 1856–1860 uppförs under rubriken ”Dödade Rofdjur” inte mindre än 67 bävrar. August Holmgren, lärare vid Skogsinstitutet i Stockholm, upprördes av att bävern fortfarande stod bland skadedjuren i den bristfälliga och föråldrade stadgan från 1808 och

Europeisk bäver, Castor fiber L. Ur Illustrierter Leitfaden der Naturgeschichte des Thierreiches (1876).

att jaktmyndigheterna uppmuntrade den jaktlystna befolkningen att förnuftsvidrigt och till dess eget förfång förfölja honom, ”så må det i sanning icke förvåna oss om detta egendomliga och värdefulla jagtdjur snart skulle alldeles försvinna från jagtbanan.”⁴³ Men lagstiftningen skulle snart förändras.

Även jägarna uttryckte sitt missnöje med förhållandena och skyllde på myndigheterna, även om det var alldeles för sent. Albert Eklundh skriver i *Svensk jakt* (1930):

Det finns väl ingen bildad jägare, som ej med grämlöse under de båda senast förflutna årtiondena genom läsning af tidningarna inhämtat, att af de i Sverige kvarlevande, ytterst sällsynta bäfrar, icke så få blifvit genom länsstyrelserna i de norra länen uppgifne vara årligen fällda, och att statsverket genom samme myndigheter låtit utbetala skottpengar för dödande af dessa märkvärdiga, sällsynta och särdeles dyrbara djur, hvilkas egna värde borde hafva gjort premium för dödande öfverflödigt.⁴⁴

Folkliga föreställningar

Bävern var i äldre tid förknippad med en rad folkliga föreställningar. Det finns en gammal sägen att bävrar arbetar för att flytta trädmateriel på stranden eller i vattnet. En bäver, oftast en hona, lägger sig på rygg och hanen lägger det som ska transporteras i hennes famn. Han drar sedan henne som en kälke. Liknande sägner finns för andra djur i andra delar av världen. Prästen Jonas Hollsten, som i mitten av 1700-talet hållit en tam bäver och rådfrågat jägare betvivlade på det bestämdaste att sägnen var sann.⁴⁵

Bävergäll kunde inköpas på apotek och användes för en rad ändamål. Det kunde till exempel ha en repellerande verkan på alltför närgångna valar. Från Norge berättades:

Antingen Hvalarne älska eller hata Bäfvergäll, vet man intet; men när någon främmande reser i Norska Fjårdarne, blifver han af Invånarena varnad, at ej hafva Bäfvergällen hos sig; ty om någon Hvalfisk är i neyden, skal han känna lukten däraf, och göra dem olycklige: hvarföre, om de resa med Båt, och hafva Bäfvergäll, måste de, at undvika Hvalens våldsamhet, kasta det ifrån sig.⁴⁶

Liknande uppgifter föreligger även från Färöarna om att man använt bävergäll för att skrämja bort storvalar med. Likaså uppger Olaus Magnus 1555

att valar kunde motas bort med bävergäll. Från början av 1600-talet uppger Sigfrid Aronius Forsius att samerna på Nordkalotten visste att fördriva valar ”medh Bäfuert gäll”.⁴⁷

De vassa bävertänderna användes för att slipa eggverktyg, men dessutom påverkades verktyget. Om man sårade någon med ett svärd behandlat med bävertänder uppstod ett sår som inte läkte och gifter som spreds i kroppen dödade personen. Bävertänder användes i den folkliga läkekonsten på grund av deras förmenta läkekraft.⁴⁸ För Biurberg berättade finnar som bodde vid Nya Kopparberget i Västmanland, att, om en yxa slipats med *biwertan* (bävertand), så utplånades skog som nedhuggits med den, och inga skott sköt upp på dessa ställen från rötterna. ”Deras tänder bruka lapparne som de knyta bakom sin rygg wid sitt bälte säja att det hielper till ryggwärcck”, berättar Lundius.⁴⁹ Att bävern med sitt bett gör att sårerna inte läker, som gemene man berättade tillhörde också folktron. En annan sägen var att när bävern förföljdes av jägare så slet den av sig testicklarna/gällpungarna och lämnade dem ifrån sig.⁵⁰

Ordspråket ”Om också allt annat tar slut, så tar aldrig haren i skogen och bäfvern i ängen slut” finns upptecknat från Gåxjö i Jämtland. Så sent som 1832 berättades för Johan Wilhelm Zetterstedt från Badstuträsk i Stensele socken om bäver att där ”är mängden deraf så stor, att de ej kunna utrotas.”⁵¹ *Flitig som en bäver* anspelar på bäverns hyddbyggnad. *Bävervila* var i Ångermanland benämningen på den första frostnatten. Om man trodde att det skulle bli frost i Edsele, Ångermanland, kunde man säga *i natt blir det bävervila*. Man trodde att bävern inte var ute på arbete då utan vilade i sin hydda och undvek att säga ordet frost. Att hästen var *bjurtänd* betydde på vånhusmål att den hade glest mellan tänderna. ”Flitig som en bäver”, är ett ordspråk som vittnar om dess idoghet och finns upptecknat från Ångermanland.⁵² Från Torp socken i Medelpad heter det att satte man upp ett bäverhuvud skrämde det bort både vittra och sjörå.⁵³

I lagar och förordningar

I egenskap av värdefullt villebråd var bävern redan under medeltiden föremål för lagstiftning. I Östgötalagens byggningsbalk från 1200-talet ansågs den tillhöra den mark där den byggt sin hydda. Under framför allt 1500- och 1600-talen var pälsverken en av de få naturrikedomar som fanns i Sverige.

Bäver, *Castor fiber*. Akvarell från 1832 av Nils Petter Åkerberg, ur Illuminerade figurer till Skandinawiens fauna af S. Nilsson. Foto: UUA.

Gustav Vasa och hans söner värnade om skinnhandeln och hade ambitionen att skapa ett monopol. Bäversonnen skulle hamna i kungens skinnkamrar, inte i utländska händer, men bland annat opererade ryska skinnhandlare i Sverige. År 1733 stadgades om *Bäfwerskinns olagliga utförande ur riket*. I 1734 års lag, den första svenska moderna lagen, utökades jaktstadgans lista på fredlösa djur med bävern. Kanske var det så att bävern anklagats för att vara *en väldig fiskrövare*. Ett annat skäl kan vara att dämningarna gjorde skada på slätterängarna, vilket fick lantmännen att förstöra bäverns byggnader. Hollsten argumenterade år 1768 att på grund av det nyttiga gället och det vackra skinnets borde det inte vara lovligt att dräpa ungarna.⁵⁴

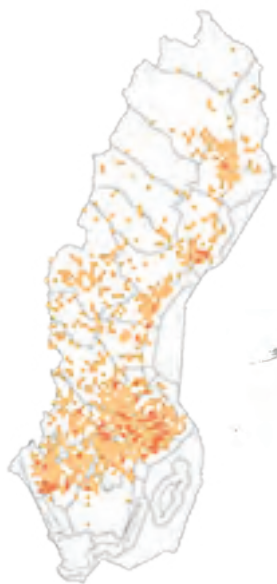
I 1864 års jaktstadga fridlystes bävern mellan den 1 november och 10 juli och den som olagligen fällde en bäver skulle böta lägst 150 riksdaler, vilket var likställt med att olovligen skjuta en älg. Skyddet var meningslöst då bävern i det närmaste var utrotad. Den fridlystes helt den 28 februari 1873, men redan den 10 december 1875 ansågs arten försvunnen i Sverige. År 1973 tilläts viss jakt för att begränsa skadorna på skog.⁵⁵

I fångenskap

Kyrkoherden Jonas Hollsten som haft en bäver i fångenskap under längre tid rapporterade till Vetenskapsakademien 1768:

För några år sedan, blef mig tillbragt en Bäfver-unge, som var så liten, at han i förstone måste födas med mjölk, den han ej på annat sätt kunde förtära, än med napp. At förekomma, det han ej, för brist på tjänlig föda eller saknad af det lefnads-sätt, som hans natur fordrar, skulle vantrifvas, blef han strax försedd med en vatten-ho, uti hvilken han fick vada och taga förfriskning, samt med et käril fylt med Sand, at grafva och vältra sig uti. [...] Han hade ej särdeles stark lukt, kunde dock känna, om folk eller hundar voro i negden, när vädret låg åt honom. Dess hörsel var ej heller särdeles märkelig; men smaken desto bättre. Hans mat var bark af Björk, Asp, Selg och Vide, samt löfven däraf; men ej af Ahl, Rönn och Hägg. Af örter åt han allahanda smått Gräs, merendels af alla slag som Fären äta, men dess bästa ört är Fräken, (Equisetum). Han åt ock af allahanda slags mat, som människan förtärer, förutan Fisk, ej heller gärna kött. Han var ganska envis, och kunde ej lära eller öfvas til något annat, än hvartil naturen sjelf ämnat honom. Något argsint var han, som märktes, när man gjorde honom emot; men dess vrede varade ej länge. [...] Om nätterna var han muntrare och qvickare än om dagarna, gjorde då sina resor och mästa sysslor. Men då rägn och nederbörd inföll, var han om dagen lika qvick som om nätterna. Då han hvilade, lade han något hö eller måssa öfver hufvudet. [...] Hans läte är nästan som Grisars; men genom Näsbararna gör han et läte, som liknar Hjerpens, dock ej så högt, eller med någon sänkning. [...] At fälla et träd af et quarters diameter, behöfver han ungefär en timas tid til. Vid detta arbete, står han ej på alla fyra fötterne, utan allenast på bakfötterna, och nyttjar sin styva stjert, liksom til tredje bakfoten.⁵⁶

Det kan nämnas att Skansens zoologiska avdelning höll bävvar i fångenskap i början av 1900-talet. Redan 1910 hade Skansen erhållit en bäver från Rhône i Frankrike, men den omkom genom olyckshändelse året därpå. År 1909 och några år framöver hölls kanadensiska bävvar. Enligt uppgift i Skansens besöksvägledning 1913 utfodrades de med bark, blad och grenar av pil, poppel, björk och asp. Dessutom fick de frukt, potatis och kål. Först hösten 1921 lyckades man förvärva ett par europeiska bävvar från Arendal i västra Norge. Alarik Behm, chefen för Skansens zoologiska avdelning, var också engagerad i bäverns återinförande som vild art i Sverige. Ännu i början av 1960-talet hölls bävvar på Skansen.⁵⁷

Till vänster: *Den europeiska bäverns utbredning i Sverige. Källa: Artatabanken. Nedan: Den europeiska bäverns utbredning i världen. Källa: Wikimedia Commons.*

Skånes djurpark höll fram till 2013 bäver, då en hona av hög ålder avled. Lycksele djurpark höll 2021 fortfarande bävvar. År 2021 fanns bävvar i åtminstone 40 europeiska djurparker. Enligt Richard Weigl uppnådde en bäver i Magdeburg djurpark en ålder av 13 år och 8 månader.⁵⁸

Återutsättning

I Norge fridlystes bävern 1845, i Finland 1868 och i Sverige 1873. I de två senare länderna var bävern då utrotad. När bävern fredades i Sverige efter en lång period av tillbakagång – orsakad av hård jakt, men också av förändringar i landskapet – var man för sent ute. Det sista djuret fälldes i Sjougdén två år tidigare. Även om någon enstaka bäver överlevde längre var arten i praktiken utrotad i landet.

År 1922 började bävern att återinföras i Sverige med hjälp av djur som fångats i södra Norge. En drivande kraft var hembygdsmanen och länsantikvarien Eric Festin. Fram till 1939 hade man utplanterat ett åttiotal exemplar från Luleå lappmark i norr till Järnas i Småland och flertalet hade anpassat sig väl. Mellan 1922 och 1939 utsattes bävvar på nitton platser i följande

landskap: Småland, Västergötland, Västmanland, Närke, Värmland, Dalarna, Härjedalen, Jämtland och Lappland. Beståndet uppskattades till omkring 400 djur 1936. Bakgrunden och hur inplanteringen gick till har utretts i detalj av idéhistorikern Dolly Jørgensen.⁵⁹

Kjell Danell & Ingvar Svanberg

Översättarens förord

Föreliggande utgivning av Johannes Bjurbergs avhandling om bävern är resultatet av ett teamwork. Initiativtagare var Ingvar Svanberg tillsammans med Kjell Danell, vilka med sina specialkunskaper som etnobiolog respektive zoolog kunde fördjupa kunskaperna om *Castor fiber*. Översättningen av Johannes Bjurbergs avhandling anförtroddes åt undertecknad. Under arbetets gång har jag haft förmånen att professor Hans Helander granskat min version och med sin stora sakkunskap kunnat påpeka brister och felaktigheter och föreslå förbättringar och tillägg. Ett varmt tack till honom för denna ovärderliga hjälp! En tacksamhetens tanke går också till docent Marianne Wifstrand Schiebe som varit behjälplig med att införliva grekiska citat i texten. Om inte annat anges, är tolkningen av citerade poetiska partier mina egna.

Johnny Strand

Noter

Tack till Institutionen för vilt, fisk och miljö vid Sveriges lantbruksuniversitet i Umeå som genom ett generöst bidrag möjliggjort översättningen av Bjurbergs avhandling. För synpunkter vill vi tacka Lars-Erik Edlund (Umeå), Göran Hartmann (Uppsala) och Göran Sjöberg (Umeå).

¹ Björn Dahl, *Sveriges zoologiska litteratur* (Kjuge, 1996), 13.

² Sten Lindroth, *Svensk lärdoms historia. Stormaktstiden* (Stockholm, 1975), 214–215; Stig Y. Rudberg, "Laurentius Norrmannus", i *Svenskt*

biografiskt lexikon 27 (Stockholm, 1990–1991), 599.

³ Dahl 1996, 10.

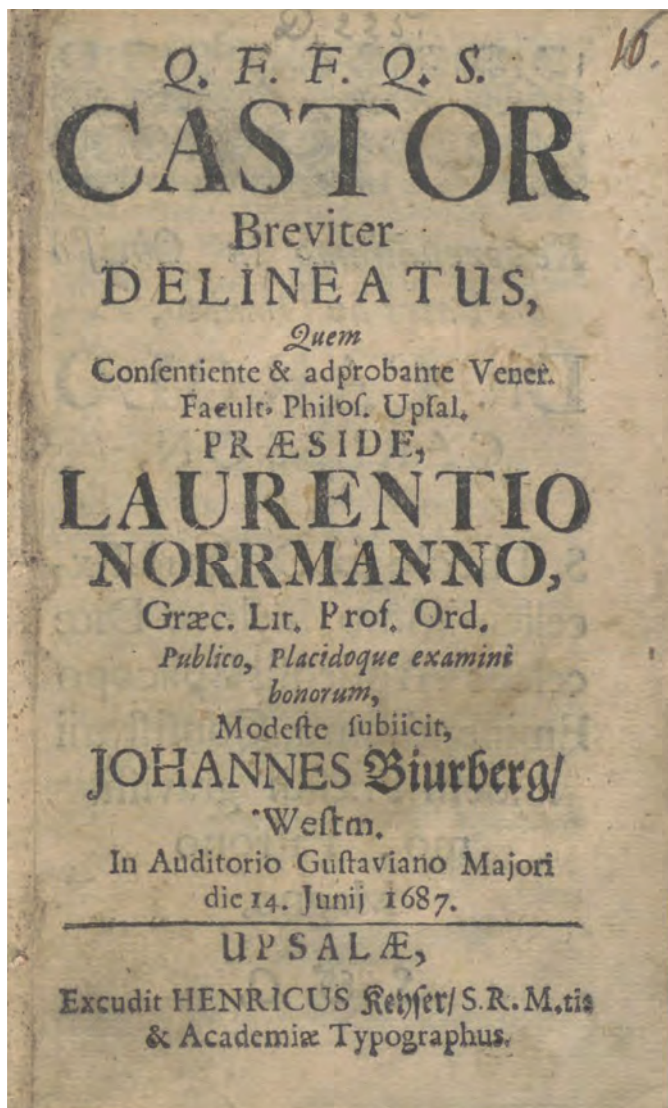
⁴ Johan Fr. Muncktell, *Westerås stifts herdaminne* (Uppsala, 1846), 3.

⁵ Staffan Fridell & Ingvar Svanberg, *Däggdjur i svensk folklig tradition* (Stockholm, 2007), 51.

⁶ Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus* (Roma, 1555), bok 18, kap. 6; övers. John Granlund, *Historia om de nordiska folken* 4 (Stockholm, 1976); John Bernström, "Bäver", i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk*

- medeltid 2 (Malmö, 1957), 490–492, som för övrigt anför ytterligare uppgifter ur Plinius, Forsius och andra äldre källor.
- ⁷ Einar Lönnberg (utg.), *Linnés föreläsningar öfver djurriket, med understöd af Svenska staten för Uppsala universitet utg. och försedda med förklarande anmärkningar* (Upsala, 1913), 48. Linné har fel om antalet tår, i själva verket har bävern fem tår.
- ⁸ Sten Lindroth, "Nils Gissler", *Svenskt biografiskt lexikon* 17 (Stockholm, 1967–69), 136.
- ⁹ Lindroth 1967–69, 136.
- ¹⁰ Dahl 1996, 70.
- ¹¹ Nils Gissler, "Rön och berättelse om bävernens natur, hushållning och fångande", *Kongl. vetenskaps akademiens handlingar* 17 (1756), 210.
- ¹² Gissler 1756, 212.
- ¹³ Gissler 1756, 207–208.
- ¹⁴ Kjell Danell, *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900* (Möklinta, 2020), 230.
- ¹⁵ Gissler 1756, 221.
- ¹⁶ Jonas Hollsten, "Anmärkningar om bävern, Castor", *Kongl. vetenskaps akademiens handlingar* 29 (1768), 286–287.
- ¹⁷ Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna. En handbok för jägare och zoologer* 1 (Lund, 1820), 200–201.
- ¹⁸ Fridell & Svanberg 2007, 51; Anonymus, "Bävern (*Castor fiber*) Linné", *Svenska jägareförbundets nya tidskrift* 1884, 83–84, 136–143, 236–245.
- ¹⁹ Carl Fries, *Bäverland. En bok om bävern och hans verk* (Stockholm, 1940); Artdatabankens hemsida: artfakta.se/naturvard/taxon/castor-fiber-102607.
- ²⁰ Gissler 1756, 207–221; Carl Peter Thunberg, *Beskrifning på svenske djur. Första classen om mammalia eller däggande djuren* (Upsala, 1798), 50–55; Sven Ekman, *Norrlands jakt och fiske* (Uppsala, 1910), 215; Rolf Kjellström, *Nybyggjarliv i Vilhelmina 3. Jakt, fångst och fiske* (Uppsala, 2013), 47.
- ²¹ Gissler 1756, 215; Æschill Nordholm, *Jämtlands djur-fånge* (Upsala, 1749), 38–39; Thunberg 1798, 50–55; Sven Nilsson, *Skandinavisk fauna. Första delen: däggdjuren*, 2:a uppl. (Lund, 1847), 425–426; Kjellström 2013, 47.
- ²² Gissler 1756, 207–221; Thunberg 1798, 50–55; Rolf Kjellström, "Bäver", i Håkan Tunón, Mattias Iwarsson & Stephen Manktelow (red.), *Människan och faunan* (Stockholm, 2007), 385–386.
- ²³ Nicolaus Lundius, *Descriptio Lapponia* (=Nyare bidrag till kännedom om de svenska landsmälen och svenskt folkklif XVII:5) (Uppsala, 1905), 12–13; Gissler 1756, 207–221; Elias Lagus, "Beskrifning på sättet at fånga Bäfrar, som brukas i Kuusamo Socken uti Kemi Lappmark", *Kongl. vetenskaps akademiens handlingar* 1776, 218–221; Thunberg 1798, 50–55; Nilsson 1847, 425–426; *Svenska jägareförbundets nya tidskrift* 1907, 88–100; Kjellström 2013, 46–47.
- ²⁴ Nordholm 1749, 38–39; Rolf Kjellström 2007, 385–386; Kjellström 2013, 46; Thunberg 1798, 50–55; Nilsson 1847, 425–426.
- ²⁵ Lundius 1905, 13.
- ²⁶ Johan Wilhelm Zetterstedt, *Resa genom Umeå lappmarker i Vesterbotten län, förrättad år 1832* (Örebro, 1833), 188; Fridell & Svanberg 2007, 54–55; Kjellström 2013, 48.
- ²⁷ Fridell & Svanberg 2007, 54; Bernström 1957, 492; Gissler 1756, 207–221; Thunberg 1798, 55; Nilsson 1820, 209–210; Kjellström 2007, 387; Nordholm 1749, 39.
- ²⁸ Olaus Magnus 1555, bok 18, kap. 6.
- ²⁹ Nordholm 1749, 39.
- ³⁰ Hollsten 1768, 281–287; Fridell & Svanberg 2007, 54; Lundius 1905, 13; Jonas Hollsten, *Präst och naturvetare. En norrbottensbild från 1700-talet* (Luleå, 1976), 54; Nilsson 1820, 209–210; Ekman 1910, 221; Kjellström 2007, 387.
- ³¹ Gissler 1756, 207; Fridell & Svanberg 2007, 54; Bernström 1957, 491; Nilsson 1820, 209–210.
- ³² August Emil Holmgren, "Skandinavien däggdjur", i Hjalmar Widegren, *Handbok i zoologi. För landtbrukare, skogshushållare, fiskeriidkare och jägare* (Stockholm, 1865), 276; Nordholm 1749, 39.
- ³³ Anders Bjärvall, & Staffan Ullström, *Däggdjur. Alla våra vilda arter i Sverige* (Stockholm,

- 2010), 102; John Lindgren, *Läkemedelsnamn* (Lund, 1918), 56; Kjellström 2007, 387; Tove Hjørungdal, "Arkeologen möter bävern", *In Situ* 13 (2019), 62.
- ³⁴ Olaus Magnus 1555, bok 18, kap. 6.
- ³⁵ Fridell & Svanberg 2007, 55.
- ³⁶ Gissler 1756, 207–221; Thunberg 1798, 55; Kjellström 2007, 386; Nordholm 1749, 39; Nilsson 1820, 209–210; Bernström 1957, 491; Fridell & Svanberg 2007, 54–55.
- ³⁷ Fridell & Svanberg 2007, 54.
- ³⁸ Kjellström 2007, 386–387; Bjärvall & Ullström 2010, 102; Nilsson 1847, 446–449; Ekman 1910, 221.
- ³⁹ Nilsson 1847, 419–420.
- ⁴⁰ Kjellström 2007, 387; Bjärvall & Ullström 2010, 97; Carl-Herman Tillhagen, *Jakt och skrock* (Stockholm, 1985), 187.
- ⁴¹ Gissler 1756, 214.
- ⁴² Nilsson 1820, 210.
- ⁴³ Holmgren 1865, 273.
- ⁴⁴ Albert Eklundh, *Svensk jakt. En överblick till hugfästade av Svenska jägarförbundets etthundraåriga tillvaro* (Stockholm, 1930), 225–226.
- ⁴⁵ Gissler 1756, 207–221; Hollsten 1768, 284–285.
- ⁴⁶ Hollsten 1768, 286.
- ⁴⁷ Ingvar Svanberg, "Att skrämra bort valar", *Gardar. Årsbok för Samfundet Sverige-Island i Lund-Malmö och Samfundet Sverige-Färöarna* 35 (2005), 5–9; Olaus Magnus 1555, bok 21, kap. 32; Sigrid Aronius Forsius, *Physica (Cod. Holm. D. 76), eller Naurliche tings qualiteter och egenomars beskrifvelse* (Uppsala, 1952), 152.
- ⁴⁸ Johannes Biurberg, *Castor breviter delineatus, quem consentiente & adprobante ... præside, Laurentio Norrmanno* (Upsala, 1687), 19; Tillhagen 1985, 189.
- ⁴⁹ Lundius 1905, 13.
- ⁵⁰ Biurberg 1687, 19, 30; Gissler 1756, 220; Bernström 1957, 491; Fridell & Svanberg 2007, 56; Hollsten 1768, 287.
- ⁵¹ Zetterstedt 1833, 188.
- ⁵² Ekman 1910, 206; Fridell & Svanberg 2007, 56; Erik Modin, *Gamla Täsjö* (Örebro, 1916), 203.
- ⁵³ Tillhagen 1985, 189.
- ⁵⁴ Bernström 1957, 491; Hollsten 1768, 286; Bertil Boëthius, "Jakt och fiske i Norrland i äldre tid", i Magnus Lundqvist (red.), *Norrland. Natur, befolkning och näringar* (Stockholm, 1942), 433.
- ⁵⁵ SFS 1864:68, § 12; Fridell & Svanberg 2007, 52; Bjärvall & Ullström 2010, 99.
- ⁵⁶ Hollsten 1768, 281–283, 285.
- ⁵⁷ Alarik Behm, *Nordiska däggdjur. 177 bilder från Skansen* (Örebro, 1922), 132–133; Alarik Behm, *Skansens zoologiska trädgård* (Stockholm, 1910), 37; Alarik Behm, *Skansens zoologiska trädgård* (Stockholm, 1913), 32; Kai Curry-Lindahl, "Beaver, Castor fiber Linnaeus, 1758 in Sweden. Extermination and reappearance", *Acta Theriologica* 12 (1967), 4; Kai Curry-Lindahl, *Skansen. Naturhistoriska avdelningen. Kort vägledning* (Stockholm, 1961), 42; Richard Weigl, *Longevity of mammals in captivity. From the living collections of the world. A list of mammalian longevity in captivity* (Frankfurt am Main, 2005).
- ⁵⁸ Enligt "Castor fiber", Aktuelle Haltungen, zootierliste.de.
- ⁵⁹ Erik Festin, "Den första återinplanteringen av bävern", *Sveriges Natur* 14 (1923), 121–129; Lars Faxén, "Bävern i Sverige 1935", *Svenska jägareförbundets tidskrift* 74 (1936), 50–60; Curry-Lindahl 1967, 4; Fries 1940, 140; Dolly Jørgensen, *Recovering lost species in the modern age. Histories of longing and belonging* (Cambridge MA, 2019), 23–54.

Till lycka och välgång

BÄVERN

en kortfattad beskrivning,

vilken, med samtycke och gillande av den

Vördnadsvärda Filosofiska Fakulteten i Uppsala

under presidium av

LAURENTIUS NORRMANNUS,

ordinarie professor i grekiska,

ödmjukt framlägges till välsinnades

offentliga och nådiga granskning av

JOHANNES BIURBERG

från Västmanland

i Större Gustavianska Hörsalen

den 14 juni 1687.

UPSALA

Tryckt av Henrik Keyser, Hans Kungliga Majestäts
och Akademiens boktryckare.

Till den i Kristus högärvördige
Fadern och Herren
HERR CARL CARLSSON,

Högst framstående Doktor i den Heliga Teologien,
Högst lysande Biskop i Västerås vida berömda stift och
Högst ansedd Preses vid därvarande Konsistorium,
En Mäktig Beskyddare.
Med underdånig hälsning.

Det berättas att bland andra tecken på fromhet och underkastelse fanns det en gång hos perserna även seden att erbjuda ett mått med vatten framburet i händerna. Då jag, högt ärade Fader, betänker Din otroliga välvilja gentemot mig och för närvarande inte förfogar över någon större eller bättre gåva, har jag därför funnit för gott att liksom perserna erbjuda och tillägna Dig en handfull vatten, det vill säga denna min Bäver, som tecken på mitt tacksamma sinne för visade välgärningar.¹ Jag ber dock underdånigt att Du med vänlig min skall vilja se på detta mitt ännu omogna tankefoster och upptaga mig i Dina skyddslingars skara. Vad övrigt är, skall jag aldrig upphöra så länge jag lever² att bestorma den Högste med brinnande böner, högt ärade Herr Fader, för Din och de Dinas hälsa och all lycka. Farväl och lev länge lycklig!

Din Högärvördighets orubbligt tillgivne dyrkare
JOHANNES BIURBERG

Till de Högst vördnadsvärda och Lysande Herrarna

MAGISTER JOHANNES ARHUSIUS,
Pastor i Falun och högst förtjänstfull Prost i angränsande församlingar,
Morbror evigt värd all heder och vördnad.

MAGISTER JOHANNES CHRISTIERNINUS,
Pastor i Fellingsbro och synnerligen omsorgsfull Prost i kringliggande kyrkor, en osviklig beskyddare och gynnare värd att omfattas med all respekt och aktning.

MAGISTER JOHANNES SEVALIUS,
Tidigare Lektor i den Heliga Teologien i Västerås och högst plikttrogen Pastor i Hubbo men nu synnerligen ansedd och beslutsam Pastor i Norberg, min högt ärade Lärare och Gynnare.

MAGISTER PETER CHRISTIERNINUS,
Tidigare ständigt verksam Lektor i metafysik och logik i Västerås men nu högförtjänt Lector Primarius i den Heliga Teologien, lärare och gynnare värd den högsta heder.
Med underdånig hälsning.

Så ofta som jag, Högärevördiga Herrar, betänker Edra namn, kommer jag att i själ och hjärta tänka på Ciceros berömda uttalande: "Otacksam är den som förnekar att han åtnjutit en välgärning, otacksam är den som inte låtsas om en sådan, otacksam är den som inte återgäldar den, men mest otacksam är den som glömt bort den."³ Edra tjänster gentemot mig ända från min tidiga levnad har varit så många och stora, att både Eder välvilja och tvånget att här vara kortfattad tycks göra det omöjligt för mig att uttrycka dem i ord. Därför skall jag bara säga detta enda att hela jag, hur stor eller snarare hur liten jag än är, är Eder obetingat hängiven och bevågen i ett evigt förbund. Tag därför emot som ett bevis på mitt tacksamma och minnesgoda sinne för visade välgärningar denna min Bäver, en ganska konstlös och enkel gåva. Vidare beder jag Gud den Bäste och Störste, att Han skall gynna Eder uppstigande ära och förunna Eder hälsa och ett långt och angenämt liv.

Med största högaktning för Edra högvördiga namn
JOHANNES BIURBERG

Till de vördnadsvärda, ädla och höglärda Männen

Herr LAURENTIUS CANUTI (LARS KNUTSSON),
Synnerligen vaksam sakellan i många år i Fellingsbro,
min utomordentlige fader.

Herr OLAVUS HELLENIUS,
Sakellan i Julsjö, älskad anförvant.

Herr ERIK TODENIUS,
Sakellan i Vika, kär anhörig.

Och den ytterst handlingskraftige
Herr JOHANNES KIÄMPE,
i kavalleriet vid Kgl Majestäts drabanter, min förträfflige släkting.
Med underdånig hälsning.

Det skall inte undgå någon att jag ville sätta även Dig, högt älskade Fader, främst i denna min Bäver. Härtill manas jag av Din otroliga omsorg, som Du omfattat mig med ända från vaggan. Därför tackar jag Dig innerligt, inte bara för att Du uppfostrat mig fromt och hedervärt, utan också för att Du erbjudit ett föredöme, i vars spår jag aldrig skall blygas för att gå. Därtill, något som skänker mig den största glädje: Du har låtit mig komma i åtnjutande av fria vetenskapliga studier, och vad mera är, Dina faderliga förmaningar har liksom sporrat mig, inte bara till ihärdiga studier, utan även till att prästvigas, förhoppningsvis under lyckliga förebud. Jag behöver inte nämna den kärlek, med vilken Du alltid omfattat mig, inte heller de kostnader som Du haft för mig under många år i samma ämbete som Du innehar i dag. Och till sist: all den ära som denna Bäver förtjänar är helt och hållet Din. För övrigt lovar jag att vara Dig tacksam och önskar att jag härefter under Ditt åldrande skall kunna lindra Din börda. Under tiden beder jag Gud, de svagas beskyddare, att Han skall vilja bevara Dig länge frisk och välbehållen. Farväl och lev länge i det ämbete, där Du länge levat förnöjd!

Det är inte märkligt att jag vid detta tillfälle även riktar mig till ER, högt ärade släktingar. Ty just detta är tecken på verklig vänskap och bevis på evigt broderskap. Mottag därför välvilligt det som uppriktigt erbjudes. Farväl!

JOHANNES BIURBERG

Till den höglärde och utomordentlige unge mannen
JOHANNES BIURBERGS
Avhandling om Bävern.

BÄVER, beskriven du är i Biurbergs förträffliga studie,
Du ger till namnet beskydd, liksom till mannens geni.
Praeses.

Hälsning till Läsaren.

Vid Salas stränder som doftar så skönt av blommornas mångfald,
där det ligger en skog, som höjer mot himlen sitt grenverk,
och de fuktas av vatten klarare än Achelous',
illa sedd var du en gång; nu skall du ordentligt dig visa,
Och snart bland Muserna stå till bedömning, pontiske Castor!

*Styr våra böner jag ber, o Treenighet, höga makter,
Så att detta vårt verk länder er själva till pris!*

FÖRETAL

I.

För att jag inte skall synas ha förnött denna min så angenäma och ljuva studietid i overksamhet, har jag velat sammanställa några studier, med vilka jag för mina beskyddare uppvisar ett visst prov, om än obetydligt, på min talang, trots att varken min lärdomskapacitet eller de akademiska åren ännu inte synes kräva det. Då jag länge funderade på detta, tvekade jag länge, vilket ämnesområde jag skulle välja att behandla. Ty hur ofta har jag väl inte förundrats över hur oerhört olika och väsensskilda de studerandes inriktningar har varit vid författandet av lärdomsprov, som med otyglad entusiasm sprids inom det filosofiska och filologiska fältet. Dessa skillnader förklaras utan tvivel av skillnader i utbildning, umgänge, vanor, levnadsvillkor, saker som alla i hög grad dominerar människors karaktärer och sinnen och skiljer dem åt, inte bara inom vetenskap utan även i andra verksamheter. Det resulterar i att somliga med största glädje väljer en vetenskapsgren, andra någon annan, som de i varje avseende eller bara för tillfället finner bäst för dem, som Gessner framhåller i sitt företal till *Om fyrfotadjur*. Då jag grubblade över detta länge och väl, framstod för mig plötsligt en skildring av Bavern som mest lockande, varvid tanken på mitt namn spelade in. Jag har överallt hört allehanda ting berättas om detta djur och dess flit, något som jag med min skepsis fann högst tvivelaktigt, men vid den tiden hade jag svårt att ifrågasätta sådana åsikter. Då jag emellertid trängde djupare in i problemet, fann jag att nästan allt var ogrundat och osant. Följande citat från Vergilius skänker stöd åt just detta:

*Folk vet ej vad de skall tro, och söndras av stridiga viljor.*⁴

Olika saker har dessutom berättats om bäverns natur och kroppsbyggnad av män berömda för sin lärdom och sitt snille. Dock har jag inte kunnat vara helt tillfredsställd med deras olika åsikter. Hur som helst vill jag anföra följande bagatellartade och barnsliga saker om bävern. Vid sammanställningen har jag ideligen noterat det mesta från allmänheten men också vid läsning av

åtskilliga författare som jag kommit över. De har varit till stor nytta för mig i detta arbete. I den mån tid och andliga krafter tillåtit, har jag samlat detta lilla material, men inte så att jag på förhand föredragit den ene eller andre zoologen framför någon annan och liksom av sympati funnit dennes idéer mer trovärdiga. Jag har i stället tagit fasta på det kända uttrycket *Platon är mig kär, Aristoteles är mig kär, men kärast är mig själva sanningen*.⁵

II.

Någon kanske tycker att nyttan och beskrivningen av djur är tvivelaktig, särskilt den som inte finner djurs historia särskilt intressant. Jag tvivlar inte om att det blir många som bedömer detta slags skrifterier som lättviktiga och inte värda publicering. Så här säger de nämligen: "Stenhuggare, guldsmeder, växtkännare, jägare vet väl var och en sina saker, vad berör det här oss?" De värderar inte ett vittnen sådant som är vanligt och allbekant.

III.

I korthet skall därför värdet, nyttan och det förnämliga med detta slags skrifterier skärskådas, något som i allmänhet framgår klart av begrundan och förundran över Gud själv, för att med rätta anföra Theodor Gazas ord som jag instämmer i. Han säger i företalet till Aristoteles' böcker om *Djurens historia*: "Vad finns mer förundransvärt än de små fåglarnas spontana sång, vilken människan knappast aldrig kan nå upp till? Vem betraktar myrors och bins underbara uppfinningsförmåga och storverk utan att gripas av förundran över Skaparens oändliga vishet? Vem kan väl se spindlarnas så enkla och föraktade väv och inte falla i beundran för Gud? Kort sagt, det finns inget djur, hos vilket det inte finns något speciellt lysande och förnämligt, inget så värdelöst och uselt att det inte uppväcker någon beundran, så att det visar på Guds existens, även *i de enklaste ting*."⁶

Även de minsta ting oss minner om Skaparens allmakt.

Och Stigel om växterna:

I varje växt, varje djur Guds synliga närvaro anas.

Även Herakleitos från Tarentum brast ut i följande ordalag en gång, då han kommit in i en bagarstuga: ”Gå in, även här befinner sig gudarna”. Och Rudolf Jacob Camerarius i sitt verk *Naturens hemligheter* kan inte låta bli att säga att flugan är mer förundransvärd än solen. ”Ty vad är det” säger han ”som får denna att röra sina små lemmar? Vad är det som för den så lilla kroppen hit och dit alltefter hennes naturliga lust? Varför rör hon de springande benen i takt? Varför rör hon vingarna rytmiskt och dallrar med dem?” Så även Seneca, *Quaestiones naturales*, s. 512: ”Om man gav myror mänskligt förstånd med mera, vad skulle det då vara för skillnad mellan dem och oss förutom omfånget på den lilla kroppen?” Därför kan man inte visa fördragsamhet med sådana som säger att Aristoteles har berört mycket om flugan, myran, biet och maskarna men ingenting om Gud. Han tycks nämligen ha anfört mycket om Gud, då han under stor möda med sin utomordentliga lärdom förklarar sin Skapares fördolda ting. Vad man skall anse om djurens verksamhet är inte lätt att utreda, men med skarpsynta tankar har Natalis Comes om dessa sjungit så här vackert i vers 4 av *Om jakt*:

*Vem kan väl dig förstå, du naturens mäktiga Moder?
Väldig din klokhets är, och ingen mänska kan fatta
Hur oändlig den är och inte av något begränsad.*

IV.

Med andra ord: Ur detta slags undersökningar må filosoferna, både de teoretiska som praktiska, ösa en djupare kunskap. För den som behandlar sådana ting ges nämligen möjlighet att vetenskapligt utveckla sina tankar om djurens natur, relationer, skillnader, kropparnas omfång, inre och yttre delar, naturliga funktioner, varje varelses läte, sinnesorgan, föda, boplats, rörelser, färg, vila, sömn, vaka, hälsa, sjukdom, fostran, födande, jakt, tämjning med mera. De lämnar dessutom mängder med alldeles äkta exempel och bilder, som liksom skänker regler och normer för karaktärsdaning och rätt livsföring. Och därför manar Guds visdom den late att beskåda myran i *Ordspråksboken 6:6*: ”Gå till myran, du late, se hur hon gör och bli vis.” Jag nämner inte binas och myror-

nas samhällen, hundars tillgivenhet och trohet, elefantens saktmod, påfågeln prakt, näktergalens ljuvlighet. Av detta kan vi få största glädje. Ty om en konstnär skänker oss en hög grad av förnöjelse med en skickligt utförd målning av ett djur, hur mycket mer skall då inte själva naturen påverka oss, då vi varje dag ser många djurs oerhörda förmågor. Se om detta Bersmannus' *In versus jambicos*, Philes, *De animalium proprietate*.⁷ Än i dag och i hela historien har det därför levat människor med lysande anor, som varit uppfyllda av en brinnande längtan att lära känna just djurens historia. Vad skall jag väl säga om Adam, djurens förste namngivare? Se doktor Gezelius i hans *Avhandling om Adam namngivaren*. Och Noak hade alla djur framför ögonen i sin ark. Jag behöver inte nämna Jakob och Salomon, som hade stort nöje av detta slags studium. Athenaios berättar i bok 9 av *Deipnosophistae*, s. 348, att Alexander den store gav Aristoteles i uppdrag att författa en djurens historia åt honom och för att bekosta utgivningen av dessa böcker med fyrahundra och åttahundra tusen guldmynt enligt Jaques Daléchamps i kommentar till Athenaios. Då Oppianus hade överlämnat sina olika dikter om djur till Severus' son Antoninus, utverkade han inte bara sin faders återvändande utan fick ett guldmynt för varje versrad. I sin glädje över denna gåva lät han skriva sina dikter med guldbokstäver för att de med rätta skulle kunna sägas vara gyllene. Enligt Gessner, *De quadrupedibus*, rörde det sig om 1 800 verser om fiskar och jakt.

V.

Efter att sålunda i korthet ha givit en försmak är det min avsikt att gripa mig an aktuella ämnen, och det med största energi, för att det som hittills presenterats skall framstå i klarare ljus och få en bekräftelse. Detta hoppas jag göra, om jag försöker ge en utförligare bild av bävern, vilken både genom sina arbeten och märkliga kroppsbyggnad både leder vår tanke till något gudomligt och lovsjunger Skaparens förunderliga vishet. Inte heller själva läkarskrået fränkänner den beröm, ty den tillhandahåller medikamenter som tjänar som bot för olika sjukdomar och talrika besvär. Den lämnar nog så berömvärda föredömen för livsföring och vandel. Det är ett nyttigt djur med tanke på hushållsskötsel och matanskaffning. Slutligen skall inte dess nytta inom andra enklare områden förringas. Sålunda jagar jägare den för klädsel och skydd. Med Guds hjälp skall allt detta belysas närmare i det följande.

FÖRSTA KAPITLET

Fastställande av onomatologin [=onomastiken]

I.

För att vi lättare skall få en uppslagsända för en ordentlig behandling av ämnet, har vi ansett det vara nödvändigt att på sedvanligt sätt förutskicka några saker rörande definitionen av namnet. Då *castor* är ett grekiskt ord är det därför inte en avledning av *castrare*, ”kastlera”. Så säger Servius att *bävern har sitt namn av ”kastlera”*. På detta anspelar även Tertullianus i bok 1 av *Adversus Marcion*, s. 430: ”Vilken bäver är en sådan köttets kastlerare som den som omöjliggjort samliv (parning)?” Andra har ansett att namnet inte härrör från ”kastlera” utan för att bävern huvudsakligen jagas på grund av *lägeranläggningen*, Aldrovandi, kap. 12, och Gessner, kap. 8, *Om bävern*. Om det kan sägas komma från grekiskans κέω=klyva och σπορέω=utbreda lämnar Schrivel som en öppen fråga i sitt *Grekiskt lexikon*. Den gnager av och nedlägger nämligen träd med förunderlig konstfärdighet. En annan utväg i detta härledande väljer Mathias Martinius i sitt lexikon då han säger att *castor* härleds från κ/ε/ύζω=riva upp, vilket i perfekt passivum heter κέκασται och betyder ”pryda”, och att *castor* kallas så på grund av sin prydnad och elegans. Denna härledning förefaller inte så opassande, men det går inte att stödja den, då denna benämning snarare skulle ges något annat djur, som vida överträffar detta vårt djur i elegans och prydnad. Efter att så ha avfärdat och förkastat dessa etymologier och lämnat andra latinska och grekiska obeaktade och blott berört dem med lakonisk korthet, fastslår vi att detta djur bäver, *castor*, som särskilt uppehåller sig vid flodstränderna, bör kallas Κάστωρ, så att säga γύστωρ av γαστέρος, det vill säga mage, enligt Vossius, *Etymologia*, Jonston, *De quadrupedibus*, s. 148, Alsted i *Encyclopedia*, s. 207, Ole Worm, *Historia rerum rariarum*, s. 320, eftersom nästan allt är mage hos detta tjockmagade djur säger Aldrovandi⁸ i *De quadrupedibus digitatis viviparis*, bok 2, kap. 13. Och Varinus säger att den har en avlång kropp, varav större delen upptages av magen. Så även De la Cerda och Gellius till Vergilius, *Georgica* I οἶον εἰ γαστήρ, ”som om (bara) mage”, att den för övrigt inte har något nyttigt förutom magen.

II.

För att vi emellertid inte skall hamna i allehanda tvister är det vår avsikt att gripa oss an *homonomi*, som är upphov till mycket missförstånd, detta genom att visa på olika betydelser hos ordet och att med urskillning anpassa det till den aktuella frågan. *Castor* hölls en gång för Jupiters son med Leda, och hans bror var *Pollux*. Dessa var tvillingar och kallades allmänt för Tyndariderna, liksom deras syster Helena kallades för Tyndaris. Dessa betraktades först som havsgudomligheter, och vid stormigt väder brukade sjömän tillbedja dem, och från äldsta tid dyrkades de som två gudomligheter. Om dessa finns mycket hos Natalis Comes i hans *Mythologiae*, Caecilius Lactantius Firmianus, Martialis 9,52, Perrotti, s. 580, rad 55, Roszfeld, bok 2, s. 356, Pausanias, bok 1, Livius 2, kap. 20, Cicero, *De natura deorum* 3, 53, Ovidius i *Fasti*, och Ausonius skriver följande om *Castor och Pollux* i *Epigram* 55, vers 33:

*Dessa skåda man kan hur de fram ur ett trillingägg födas.
Faderskap osäkert är liksom vem som är deras moder.
Nemesis födde dem visst, men Leda ligger i barnsäng.
Tyndereus tror han är far, men Jupiter vet att han är det.*

Därför är "Castor" ett slags ed. Thomas Linacre, *De emendata structura sermonis Latini* 1, s. 85. Aecastor sägs det hos Calepio, *Me Castor* liksom vid Castors tempel, Aedipol liksom vid Pollux' tempel, Perrotti, s. 593, Alexander från Alexandria, bok 5, s. 267, Gellius, bok 11, kap. 6. *Sacra pagina Actorum* (Apg) 28, vers 11, nämner dem: "(Efter tre månader) avseglade vi med "Dioskurerna", ett fartyg som legat vid ön över vintern." [Modern version] Osiander håller fram en bild av Castor som ett utmärkelsetecken. Den som vill ha en fylligare upplysning om detta kan gå till Johannes Boccacius, *De genealogia deorum gentilium* 11, kap. 7, s. 274, som behandlar Castor och Pollux. De hålls för en meteor hos Plinius 2, kap. 37. Denna sätter sig på segelstänger och andra skeppsdelar med något sorts klangfullt ljud liksom fåglar som flyger från plats till plats. De är stjärnor, av vilka en tros stiga upp i väster, den andre [i öster] enligt Servius till *Aeneiden* 6. I gamla tider kallade man dem för Castors stjärnor, se Jacob Thomasius och Cornelius Cuninghamus, *De ignibus marinis*, vilken Lipenius använder i sin *Bibliotheca Realis Philosophiae* under rubriken *Castor*. Olika författare visar att mängder med människor hetat Castor, vilka det inte är mödan värt att anföra. Man kan åtminstone se Xenofons bok om jakt, s. 417, Oppianus bok

De venatione, bok 1, John Marsham, *Chronica Caesarum*, bok 3 *De bello civili*, Ausonius, *Carmina* 167 och *epigram* 113, Beronius i *Annales Ecclesiastici*, Charles Estienne i *Dictionarium Historicum Geographicum*, Mattioli i *Epistulae nuncupatae*, Tacitus *Annales* I, 18, Osorio, Ortelius med flera. Förutom människor och det djur som vi här behandlar, berättas det att det passar in på även andra djur. På Java uppehåller sig doftande möss, vilka många kallar för bävrar enligt Aldrovandi i bok 2, kap. 12, i *De quadrupedibus*. Perotti II, s. 52. Och Festus i sitt lexikon säger att *fiber*, som är samma djur som *castor*, är ett slags mycket snabb geting, men vi tror att det föreligger ett skrivfel. *Fiber* är nämligen ett fyrfotad djur hemmahörande under *Bestiae*, inte bland *Vespaee*, då naturen givit dessa kraftlösa djur sex eller flera ben, eftersom de har så väldigt små lemmar. Franzius, *Historia animalium*, kap. 2, säger att *fiber* och *castor* är ett slags lom, och att det är en vattenfågel påstår Belon. Om denna se Aldrovandi, bok 20, kap. 61, i *Historia Avium*. Han säger: *fiber* är en sjöfågel med stor kropp, vilken ger lika mycket kött att äta som en julgås. Liksom djuret bäver i vattnet anställer väldig skada för fiskar, så utgör denna fågel, som naturen givit förmågan att doppa sig och dyka ett inte mindre hot. Dess kött är i hög grad oaptitligt och olämpligt till föda, varför det allmänt sägs att om någon skulle vilja bjuda djävulen till gästabud, så borde han sätta dessa fåglar på bordet. (Belon, *Historia avium*, bok 3, kap. 8) Aelianus, *Historia animalium*, bok 9, kap. 50, nämner vissa andra havsvarelser som kallas *Castorides*. Vid stränder och höga klippor avger de så hotfulla, fruktansvärda och oväntade skrin och vrål, att alla som hört dem strax därefter avlider. Tzetzes i *Chiliades* 6 *Hist.* 47 säger:

Ἡ καστορίς δ' ὠρύεται. ὅς δ' ἄν ἀκούσῃ ταύτης
 Χρόνῳ βραχεῖ παρέρχεται τοῦ τάλαιπώρου βίου.
*En castoris skriar och den som hör den
 lämnar kort därefter detta eländiga liv.*

Oppianus, *Halieutica* I har liknande uppgifter. Rittershausen misstar sig då han tar *castoris* för en fiber. Den förstnämnda är en fisk, den senare ett fyrfotad djur med väldigt tunn och speciell röst. Då han inte kunde beskriva lätet på något passande sätt, skrev Giulio Pomponio att det liknade ett spädbarns gnäll. Jonston, s. 149. Nu verkar det ovisst om *castorides* existerar. Bochart, *Hieroglyphica* I, bok 4, kap. 2, tror snarare att det är ett sagodjur, då inget djur påträffas i havet som passar in på denna beskrivning. Efter att så ha avklarat detta skall vi i följande kapitel säkerställa definitionen av bäver.

III.

Det måste också nämnas något om synonymi eller bäverns olika benämningar på olika håll. Allt detta bidrager i inte ringa grad till att uppnå en säkrare kunskap i frågan. Eftersom bävern sägs gnaga av trädens rötter på stranden och bita sönder dem har Varro, bok 50, kap. 4, och Celio Ricchieri i *Antiquarum lectiones* 18, 40, kallat bävern för *Lytra* eller *Lutra* (utter), just som Aristoteles, *Historia Animalium* 8, kap. 5, har tillskrivit *látax* och Plinius, bok 8, kap. 30, har tillskrivit *fiber*. Av det följande skall det emellertid bli uppenbart att bävern är helt väsensskild från uttern. Den kallas också för *Canis Ponticus*, pontisk hund, och med den benämningen hedrade Isidorus honom i bok 12, kap. 2, Bartholomeus Anglicus, bok 18, kap. 28, Vossius i *Etymologia*, De la Cerda i kommentar till Vergilius. *Κύων ποτάμιος* kallas den av Servius hos Sylvatius enligt Aldrovandi, bok 2, kap. 12, *De quadrupedibus*, men det namnet passar snarare till utter än bäver enligt Gessner, kap. 7, s. 336. Han tror att denna benämning uppstått genom en förväxling på grund av ordlikheten i *κύων ποτάμιος* och *ποντικός*. Bävern bör därför kallas *Canis ponticus* men inte *fluvialis*. *Fiber ponticus* för att den uppehåller sig i kanterna på flodstränderna, Perotti, s. 987. *Λιμναῖος κάστωρ*, *Castor lacustris* kallas den av Nikandos enligt De la Cerda. *Bifer* och *Biber* med omkastade stavelser uttalar man namnen bland folk vid Donau. Scaliger, *Exercitia* 211, Schott i *Physica curiosa*, bok 8, kap. 20. Vissa har kallat bävern för *halvfisk* på grund av dess liv i vattnet, Scaliger, *Exercitia* 211, Schott, s. 840. *Fiber* heter den med en gemensam benämning. I gamla tider gav man den det namnet, eftersom den uppehåller sig på de yttersta flodstränderna, vilka man även kallade "fibrae" enligt Plinius, bok 32, kap. 3, Aelianus, bok 24, kap. 6, Simone Majoli, *Dies caniculares*, bok 2, s. 39, varför Varro menar att liksom av "cerno" uppstår "cribrum" (säll), av "facio" "faber", av "tumeo" "tumor" och liknande så uppstår av "finio" "fiber, fibera, fiberum", det vill säga ytterst, och därav djuret "fiber", leverns fibrer, hårets fibrer. Festus och Perotti, s. 987. "Fiber" sägs liksom "fimber", eftersom vi kallar alltings ändrar för fibrer såsom kläders fransar och spetsar. Så förklarar Octavius Ferrarius i *Om kläder*, del II, bok 1, kap. 19, det med kläders ändrar och prydnader. Han säger att fransar har varit band i klädernas ytterkanter och nedhängande ulltappar, och i Italien kallar man dessa för "frangiae". Och Vergilius säger:

Och ingen ro ges hans ständigt återväxande "fibrae". [Aeneiden 6, 600, om jätten Tityos' sönderhackade lever.]

Fibra benämns även rötterna som trädens och växternas yttersta delar (rottrådar), vilket Vergilius vittnar om: *Amaris intuba fibris* (cikorian med sina beska rottrådar, *Georgica* I, 120). Men de Saumaise till Solinus, s. 186, Vossius, *Etymologia*, Hoffman i *Lexicon novum* och andra menar att detta ord snarare har grekiskt ursprung. Ty eolerna ändrar th till ph som φλᾶν i stället för θλᾶν, bryta, genomborra, φήρ i stället för θήρ, djur, och så φιβρός i stället för θριβρός, som bland annat betyder ἀπαλόν, τροφερόν, mjuk och läcker, och så kallas bävern för sin mjukhet, ty den är försedd med en mjuk och ytterst fin hårbeklädnad. Plinius säger om bäver och utter att båda är vattendjur, vilket är sant om bävern men inte om uttern, enligt de Saumaise in Solinum, s. 186. Därför säger Aldrovandi, bok I, kap. 12, med rätta mot Plinius' och Varros åsikt att fransar eller klädernas spetsar har funnit sin benämning av mjukheten i bäverns päls, ty det som syddes på i kanterna på kläderna var mjukt och bestod av fina trådar, som eolerna kallade φιβρόν. I Frankrike heter det *bejure*, varför vissa kallar bävergäll för *beverissum* som Johannes Murmellius i en kommentar till Persius, *Satir* 5. Han anser att fransmännen fortfarande håller fast vid bävernamnet *Brasaula*, och av *Lexicon Gallicum* kan det se ut som även spanjorerna gör det; på vissa platser kan det lätt hända att många kallar den *Bebrus*, vilket utan tvivel härrör från bebrykiska (bithynska) invånare vid Svarta havet i Asien och Bithynska havet eller Propontis. Ty det är allmänt känt att Pontus (Svarta havet) varit en omtyckt hemvist för bävrar, något som kommer att framgå av det följande. I Belgien säger man *bever*, i Tyskland *Biber*, varför *Aristolochia* (pipranka) kallas *Biberwurtz*, det vill säga "bäverrot". Skälet till denna benämning anges inte enligt Gessner, kap. 7. I Sverige och Danmark har den samma namn: *bäver* och *bjur* enligt Ole Worm, s. 320, bok 3, kap. 23, *De animalibus*. de Saumaise till Solinus anser att allt detta uppstått av ordet *fiber* genom en lätt ljudförändring först under senare århundraden. Ett stort antal benämningar på bäver och bävergäll ges av *Sylvatius* i arabiska skrifter, vilka blott skiljer sig åt i skrivsättet och stavningen, Aldrovandi, *Om bävern*.

ANDRA KAPITLET

Innehållande pragmatologi

I.

Så långt har jag med tafatt penna sökt behandla *onomatologin*, då följer Slämpligen därefter själva realdefinitionen⁹ eller *pragmatologin*. Bävern definieras sålunda som ett *amfibiskt fyrfotad djur, stor som en medelstor hund, med synnerligen skarpa tänder, askgrå päls, med en svans påminnande om en fiskstjärt, bärande på förnämliga testiklar. Slutligen ger den oss olika prov på sina naturanlag*. Härtill samtycker Natalis Comes i bok 4 av *De Venatione*:

*Bävern har hundens kropp vad gäller beväpning och tänder,
Svansen en fiskstjärt lik i vågornas svall finner nöje.
Gruvligt är dock dess bett, allt strimlar den, färgen är mörkgrå,
Och av hela dess kropp så är magen säkert det mesta.*

Vi har sagt att bävern är amfibisk. Med denna benämning hedras det djur, som kan leva i båda miljöerna, både på land och i vatten. Franzius, s. 38, Georg Agricola, *De animalibus subterraneis*, Sennert, *Phys. c. de animalibus*, Perotti, bok 5, s. 987. Och Aelianus, bok 6, kap. 24, säger: *Bävern är ett amfibiskt djur*, Dioskorides, *περὶ ὕλης ἰατρικῆς 2 (De materia medica)*, och 6, *den är ett amfibiskt djur, för det mesta vattenlevande och livnärande sig på fisk och kräftor*. Därav Bartholomeus Anglicus' ord i bok 18, kap. 28: "Bävern är ett förundransvärt djur, då den rör sig bland fyrfotad djur på land och simmar och lever under vatten." Bävern sägs inte bara vara ett amfibiskt djur som övriga djur som kallas så utan är det genom någon sorts naturlig släktskap, ty bakfötterna och svansen närmar sig nästan fiskars natur. Gessner, kap. 7. Bochart, bok 4:1, s. 1064, säger att bävern såtillvida är amfibisk, men att det snarast är ett vattendjur. Därför diktar Boussuet i *De Natura Aquatiliū Carmina*, Rondelet, bok 13, kap. 47:

*Bävern lever ett dubbelt liv, än är den i floden,
Än den lever på land, lämnande vått element.*

Och Baptista Montanus säger:

*Och den fiskande uttern och bävern som både kan leva
uppe på land och i vatten.*

Det föreligger en stor likhet mellan bäver och utter. För Aristoteles är uttern *enydris*, levande i vatten, men för Herodotos *énydris*, varför det i 2, 72, står *enydries*, vilket man bör läsa även i 4, 109, där det genom omkastning av vokalerna felaktigt utges *enidryes*. Därför gör också Henricus Stephanus (Henri Estienne) rätt i att emendera *énydris* i stället för *énydros* hos Hesychios.

II.

Innan vi går vidare, bör något också sägas om detta djurs födande och fortplantning. Aldrovandi säger uppriktigt att ingen av dem som skrivit om djurens historia har nämnt något om dess födsel förutom Natalis Comes i bok 4 av *De Venatione*, en beskrivning som jag inte finner osannolik. Så här sjunger nämligen Natalis Comes:

*När man grönskan kan se färgas vit av frosten och kylan,
Då kommer ungarna fram, och när upp ur böljorna stiger
Så Delfinens kontur, då griper dem lusten till parning.*

Jonston, *Historia Animalium*, s. 149, skildrar detta. I början av sommaren infaller brunsttiden vid tiden då Delfinens stjärnbild uppträder samtidigt med Sagittarius, och han konstaterar att födelsen sker vid slutet av hösten. Biskop Guillaume Pellicier i Montpellier framhöll enligt Aldrovandi, kap. 12, att de vårdar sina ungar med otrolig kärleksfullhet. Om ungarna bortrövas och ingångarna sluts till, störtar sig honan ned från hög höjd, utan tvivel för att försvara sina ungar.

III.

Om vi så riktar uppmärksamheten mot skillnader, finns det praktiskt taget ingenting av större betydelse hos författarna om sådana hos bävrarna. De skiljer sig åt i fråga om färg, då en del är mörkare och kallas för herrar, andra

är rödaktiga och kallas för tjänare, andra åter har bägge färgerna. Detta enligt Giulio Pomponio och Jonston enligt Rondelet, s. 148. Det finns också vissa som blandar ihop andra djur med detta vårt djur, fastän vi dock ser att den i alla avseenden skiljer sig från dem. Albertus Magnus jämför bävern med grävlingen, men bäverns kropp är längre och pälsen finare. Andra framhåller likheten med grävling, men bävern har dock mycket finare päls. Aldrovandi, s. 284,¹⁰ anser den vara lik sälen, inte till det yttre men till kynnet. Även i Norska havet lever ett djur, stort som en ox, kallad Döden av invånarna och enligt Baptista Mantuanus har den en stor likhet med bävern. I sin *Vita Sanctae Marthae* ville han skildra detta i följande sång:

*I angränsande nejd ett flodmonster i dessa dagar
Härjade fruktansvärt och slet sjömän på floden i stycken,
Sänkte fartyg jämväl, till det yttre snarlikt en bäver.*

Från uttern skiljer den sig bara när det gäller svansen, Gessner, s. 636, Georg Agricola, *De animalibus subterraneis*, Perotti, *Cornucopia* och Johannes Britan-

nicus till Persius, *Satira* 5. Stjärten är som på en fisk, men för övrigt är den som en utter. Så även Franzius, *Historia animalium*, s. 328. Vad beträffar det yttre är det inte stor skillnad mellan bäver och utter, ty, som Plinius säger,

bävern är en uttern med tillagd fiskstjärt, men uttern är en bäver utan stjärt. Franzius' beskrivning är emellertid för snäv när det gäller bävern i förhållande till uttern. Bävern har nämligen många egenskaper som vi saknar hos uttern:

förutom svansen, bakbenen, pälsen, tänderna, testiklarna och hela livsföringen och mycket annat som inte alls passar in på en beskrivning av uttern. Vad sedan gäller storleken, så är den större än uttern enligt vad som berättats för mig av personer som lyckats få se en sådan, ty den är till storleken som en medelstor gårdshund enligt Worm, s. 320. Dess vitaktiga färg förekommer med inslag av svart, vilket vi på svenska brukar kalla *gråhaktog* [gråaktig], grekerna *leukophaeum*, på latin *cinereum* och *griseum* i ociviliserade trakter.

IV.

Det är min förhoppning att jag inte handlar oöverlagt, om jag tar mig an detta djurs särskilda lemmar, då vissa märkvärdigheter ofta möter beträffande dessa. Då måste sålunda själva bäverns huvud bli föremål för vår begrundan, visst dess ädlaste del? Rondelet, *Historia animalium*, säger beträffande huvudet att den har ögon och tänder som en mus, tunga som ett svin, käkar som en hare och nos som en schnauzer. Då detta förefaller föga värt att behandla, lämnar vi det därhän. Dess tänder bör åtminstone beröras, vilka den använder som ett skarpslipat svärd till att skära igenom trä. Stahl i *Phys.*, kap. 25, s. 34, och Schott i *Curiosa Physica*, s. 840, säger att den har så skarpa tänder att den skär sönder trä till småflisor. Och Gessner, *Historia animalium*, säger att han med egna ögon på ett förträffligt sätt sett deras uppbyggnad, s. 337 *De Castore*

och beskriver dem med dessa ord: ”Jag har i mitt förvar skallen av en infångad bäver, där jag fått en utmärkt bild av tändernas natur. De är utstående, långa, breda och böjda, förenade två och två i bägge käkarna liksom hos mussläktet. De undre står ut tre fingerbredder utanför käken (som på en galt), de övre en och en halv fingerbredd, båda smalnar av mer och mer i sin yttre del liksom i en kilform, så att ytterkanten liknar en knivsegg. Deras färg utåt är rödgul (*något jag själv konstaterat och har till hands*). Ett annat slags tänder inuti munnen är åtta kindtänder i bägge käkarna; dessa är korta och vassa i ytan, och på grund av vissa upphöjda veck eller rynkor verkar deras funktion vara att tjäna som en fil. De är sålunda mycket lämpliga att tugga sönder och sönderdela trädbark.” I detta får han stöd av Aldrovandi, *De Castore*, då han säger att han känner till ett bäverkranium, som ännu bevarats intakt i ett museum tillhörigt en berömd man vid namn Bonon.¹¹ Han påstår att dessa tänder äger läkande förmåga på grund av den röda och gula färgmarkeringen, och att därför bävertänder bör läggas i glaset mot *morbus regius* [gulsot], och att om man hängde dessa tänder kring barns hals, hade de förmåga att skydda dem från att bryta sina lemmar, om de föll.¹² Det är inte förenligt med vår målsättning och av tidsskäl inte heller möjligt att undersöka om detta och andra påståenden står i överensstämmelse med sanningen. Ett sådant exempel är det som man allmänt håller för sant, att om en yxa eller något annat järnverktyg slipas med denna tand, blir det mycket vasst och lämpligt att skära med. Och om man angriper någon med ett svärd behandlat med bävertand och sårar denne, uppstår ett sår som inte läker, och personen avlider säkert om svärdet sprider gift från tanden in i kroppen. Finnar som bor vid Nya Kopparberget i Västmanland, som tidigare fångade många bävrar, har försäkrat mig att, om en yxa slipas på detta sätt, så utplånas skog som nedhuggits med den, och inga skott skjuter upp på dessa ställen från rötterna. Dessa skrönor får stå för berättarna själva. Dessutom har olika författare berättat, att naturen dessutom givit bävern denna egenskap att om den angriper en människa släpper den inte taget förrän den hör ljudet av ben som knäcks. Worm, s. 320, Solinus, kap. 23, s. 33, Edwardus Wotton, bok 5, kap. 88, s. 70, Plinius, Beroaldo till Apuleius, s. 9, Perotti, s. 987. Det är ett djur med ett fruktansvärt bett, och den faller träd liksom med en yxa längs stränderna. Därför sjunger Natalis Comes, *De Venatione*, bok 4:

Fruktansvärt är dess bett, och allting faller för detta.

Om käftens behåring är hornartad som Sylvatius uppger är oklart, men utan tvivel är detta gynnsamt för de ytterst skarpa tänderna. Albertus Magnus, *Historia animalium*, hävdar att en bävers bitt inte läker, om inte den sårade hör benen brytas, något som helt torde sakna stöd i vetenskapliga fakta, en åsikt jag delar med Gessner och andra. Jag känner nämligen en förnäm man i mina hemtrakter, vilken en bäver hade bitit tag i, då han jagade den med en käpp på ett stort fält. Han fick kämpa länge med detta sår men tillfrisknade till slut och lever ännu. Då detta djur är så bitskt och skadligt, tror jag därför knappast att det går att tämja den och göra den till husdjur. Seneca, *De beneficiis*, bok I, kap. 3, s. 180, hävdar dock att alla djur lätt kan tämjas. Han säger nämligen att även djur känner av vänlig omsorg, och inget djur är så vilt att kärleksfull omvårdnad inte blidkar det och får det att älska sin vårdare. Lejonets käftar hanteras ostraffat av tränarna, föda förtar elefantens vildhet, så den blir servilt lydig. Denna åsikt skall inte helt förkastas, men om bävern någonsin skall kunna vänja sig och tämjas är något jag är ganska osäker på. Giulio Pomponio och en viss anonym författare säger hos Jonston, s. 149, att bävern är ett väldigt fromt djur. När den föds upp i hemmet, är den så finkänslig att den inte förorenar med avföring och urin, och om utgången är stängd skriar den tills den blir utsläppt. Till denna åsikt ansluter sig även Cardano, *De Subtilitate*, bok 10, s. 395, *Hortus Sanitatis*, boken *De Animalibus*, kap. 31. Med all rätt känner jag emellertid tillsammans med Gessner och Aldrovandi och andra att denna åsikt måste förkastas, eftersom jag vet att bävern varken kan uppfostras eller är from till sin natur. Därför säger Scaliger, *Exercitio 211*, s. 678, v. 6: ”Vi har aldrig sett en tam bäver”.¹³ Och med rätta säger han gentemot Cardano: ”Jag ska tro dig, om du har sett det. Hur skall ett djur som är hälften fisk tämjas?” Och finnar har svurit på att den flyr vid åsynen av människor så till den grad att den aldrig kan dödas med kastvapen eller hugg och slag. Försvaren av nämnda åsikt (nämligen att djuret är fromt) kämpar med samma argument som Schott i *Physica Curiosa*, bok 8, kap. 49. Då han tror att uttern i Sverige på kockens uppmaning hämtar fiskar ur dammen, är han utan tvivel vilseförd av Olaus Magnus 18. 19, vilken han dock inte nämner.

V.

Efter att så ha behandlat bäverns tänder ge vi plats för dess hår och päls, vilken som tidigare nämnts är vit, grå och växlande. Bäverns päls uppvisar

stora individuella skillnader när det gäller färg, ty ibland kan den vara mer eller mindre mörk, på vissa rödaktig; skillnaden förefaller mig bero på att den skiftar alltefter åldern. Ju mörkare den är, desto högre värderas den.

Mindre mörk intar en mellanställning och päls med skiftande färg är den lägst värderade. Georg Agricola, *De animalibus subterraneis*. Platearius till Gessner, kap. 7, anser att den jagas främst för pälsens skull. Förr i tiden värderades bäverskinnet högt, men i dag har den inget större värde. Det beror på att värdefullare förs in i vårt land från utlandet. Albertus Magnus påminner om att bäverskinn inte saknar värde inom medicinen. Slagdrabbade kan med fördel bära bäverskinn. Och Plinius anser att skodon av bäverskinn är hälsosamma vid problem med podager. Därför säger Bossvetus i sina sånger:

Täck med ett bäverskinn podagerpinade lemmar.

Att det ger linding och bot är det många som tror.¹⁴

Slutligen betygar Columella att vinlövsskalbaggen, som gnager på späda vinrankor och druvor hindras enligt hävdvunnen metod med bäverskinn. Pälsen är dessutom mycket vacker och mjuk, ja mjukare än dun. Beroaldo till Apuleius, Edwardus Wotton, bok 5, kap. 88, s. 70. Detta beskrivs på ett utmärkt sätt av Ole Worm, s. 320, bok 3, kap. 23, i *De animalibus*. På ryggen har bävern två slags hår, ett långt som är glest och sticker upp ovanför det andra, ett annat kortare, tunnare och mjukare. Och Adam Lonitzer, *De Castore* säger: *Es hat ein kostlig edle Haut welche je Schwärtzer hat eine farb wie eine Dachz aber eine Haar ist subtiliger und hübcher* [Den har en dyrbar ädel hud som allt svartare har en färg som en grävling men ett hår är mer subtilt och vackrare]. I hushållssammanhang värderas hår och päls högre. Hantverkare tillverkar nämligen av dem olika kläder, som är förunderligt effektiva för att hålla kylan borta. Det var en gång magnaters och framstående mäns dyrbara klädsel enligt Olaus Magnus 18, kap. 6, Sidonius 19, kap. 7, Ambrosius *De dignitate sacerdotum*, kap. 4, *Haymon ad Thim*. Kap. 3 hos Hoffman, s. 728. Andra kläder och handskar, som de kallar ludna tillverkar finnarna av detta skinn, något som även vinner Belons gillande. Han säger: ”De tillverkar kläder av bäverskinn liksom även handskar för att skydda sig mot regn och köld.” Därför diktar Bargaeus

Regnet avvärjer de och skyddas från hållande skurar

Med sina konstfulla skinn skönt ludna från bävrarna tagna.

Av Baptista Mantuanus framgår att även hjälmar var överdragna med skinn från detta djur:

Som en skyddande hjälm blir för många amfibiska bävern.

Jonston, s. 148, påpekar att huvor och benskydd görs av mjukt skinn, särskilt från buken, vilket är förvånansvärt vattenavvisande. Vad skall då sägas om hattar av bäverskinn (*Castovetur*) som hattillverkarna kallar bäverhår, är de inte mycket ofta de allra populäraste?

VI.

Alla är inte heller överens om fötterna hos detta vårt djur. Sylvius hos Gessner anför att frambenen är som hos gäss och bakbenen som på en hund, Bartholomaeus Anglicus, bok 28, kap. 18, att den har två framben som hos gäss med vilka den huvudsakligen simmar i vatten och två bakben som på en hund med vilka den huvudsakligen går. Jag tror emellertid att detta är ett skrivfel, och att det bör stå framben i stället för bakben. Jonstonius, *De quadrupedibus*, s. 148, säger nämligen så: ”Frambenen är lika hundens ben, bakbenen är på grund av en mellanliggande hinna lik gåsfötter. Bägge har dock fem tår. De senare använder den som naturen i sin klokhet avsett till att simma med, de förra till att gå med och gräva ut hålor till sig. Fötterna är snarare lämpade till att simma med än till att gå med. Bochart I, bok 4, kap. 1, s. 1063. Man ser den emellertid också ofta gå upp på land, säger Georg Agricola, *De animalibus subterraneis*. Den rör sig inte snabbt, ty den har mycket korta muskelfibrer. Albertus Magnus, *Historia Animalium*. Om den nämligen angrips av en människa på jämn och öppen mark, kan den knappast komma undan på grund av sin långsamhet, om den inte når vatten dit den kan rädda sig undan, något som även berättats mig och som är alldeles uppenbart när det gäller uttern. När den vilar, placerar den alltid bakbenen i vattnet genom ett hål i grottan avsett för just detta.

VII.

Många som studerat bäverns svansuppbyggnad har givit bilden av ett monstruöst djur och lämnat oss skiftande beskrivningar. En utmärkt sådan har Schott givit oss i *Physica curiosa*, s. 840. Bävern har en svans liknande en fiskstjärt 1 ½ fot lång, sex tum bred, två tum tjock, ibland fyra pund tung, vid sidorna avsmalnande, otroligt konstfullt mönstrad genom en glatt blå hinna och med linjer påminnande om fiskfjäll. Jonston, s. 148, anför samma sak från Rondelet, *Historia animalium* och Gessner, s. 237.¹⁵ Den har fiskstjärt, inte till utseendet utan för att den är täckt med fjäll. Den täcks nämligen av en fjällig hud, mycket fet, och den saknar hår, kanske det enda bland fyrfotadjur, Perotti, s. 987, bok 5. Om de tolkar detta riktigt står de på fast grund. Franzius, *Historia animalium*, s. 326, hävdar dock att den på det stora hela har en fjällig stjärt precis som fiskar. Detta tillbakavisar vi med all rätt. Vi vet nämligen att fiskars stjärt är kluvna i ändan, något som det inte finns några tecken till hos vårt djur. Det finns en del hår på bäverns svans men ganska glest. Den tycks liksom vara täckt med fjäll, men om vi tittar noga framträder helt visst inga sådana. Den är nämligen täckt med naken hud (som på en desmanrätta, *Dessmanzkatta*)¹⁶ och med vissa linjer, som påminner om fiskfjäll. Bävern brukar doppa svansen i vattnet så ofta det går. Adam Lonitzer: *Es mag nicht bleiben oder leben/ es hab dann den Swantz im Wasser welche ist wie ein Fischschwantz am gestalt und geschmacht*. Med avsikt har den därför byggt sin hydda, då den gjorde ett hål mitt på den, genom vilket den sticker ut sin svans i vattnet; utan detta på plats kan den inte bo där utan att ta skada. Det som Georg Agricola, *De animalibus*, säger är inte sant, detta att den aldrig drar upp svansen från vattnet, inte heller är det med sanningen överensstämmande att uttern tvingas av bävern att på vintern alltid röra på svansen i vattnet, för att det inte ska frysa. Dock besegrar den uttern eller driver bort den eller dödar den med sitt synnerligen skarpa bitt enligt Gessner, kap. 7. Bävern använder svansen och den är väldigt lämpad att styra med, då den jagar fisk och rör den som ett roder under simmandet. Simone Majoli 7, I.

VIII.

Själva vår planering kräver att vi går vidare till detta djurs testiklar. När det gäller analysen av deras funktion råder inte bara en betydande åsiktsskillnad bland

forskarna, utan man är i högsta grad oense. Man har också fångat många bävrar och vid talrika tillfällen skurit av deras testiklar. I ett så splittrat opinionsläge har det länge varit oklart vilken åsikt man helst skall omfatta. Först och främst skall man observera att bäverns riktiga testiklar inte är synliga utanpå utan ligger fästa innanför huden ända inne vid länderna och sitter vid ryggraden. De är av två slag: ett är av hårdare och segare material, men det andra ligger ovanpå och innehåller en fet vätska, som vi kallar ”kvick” eller ”flotpungar”, vilket utan tvivel bara är något stelnat ämne av semen. Även det andra slaget av testiklar uppges ha samma verkan inom medicinen, men det senare anses överlägset. Dessa testiklar är inte så framträdande och blottade utan sitter fast sammanträngda, *προστώπους*, *Dioscorides* 2, 26. Här vederlägger han den spridda missuppfattningen att den sliter av sig testiklarna, då den ansätts av jägare. Han säger: ”Felaktigt berättas att djuret, när det förföljs, rycker av testiklarna. Ty det är omöjligt att beröra dem då de är fastväxta som hos svinet.” Plinius 32, 3 säger samma sak: ”Ty bäverns testiklar hänger inte ner som på gumsen utan är vidhäftande som på galten och är förbundna med kroppen. Därav kommer benämningen att bilder som inte helt var framskjutna och stod ut kallades ”prostypa”, vidhäftande, och de som skiljde sig från dessa kallades ”ektypa”, utåtstående, synliga utåt, såsom de Saumaise påpekar i kommentar till Solinus, s. 1046. Aldrovandi, s. 289, säger att dessa testiklar är små och inte större än hos hönstuppar. Erfarenheten visar emellertid att de nära nog kommer upp i knytnävsstorlek. I detta instämmer även Belon i bok I av *De Aquatilibus* enligt Aldrovandi. I bäverns anatomi är inget märkvärdigare än att den har så stora testiklar, nästan stora som tjurars, och i dessa har observerats runda stenar stora som ägg. Även Ole Worm, s. 7 i sin *Museum*, bok I:II, kap. II, säger: ”År 1647 i månaden maj påträffades i Esaja Flescerus’ hus en sten i mitten av bävergällsubstansen, nästan jämn och rund men oregelbunden, gulaktig till färgen, vägande en och en halv drachma av gråaktig substans, inte särskilt hård, vilken han benämnde bäversten, vilken han säger att varken han eller andra läkare sett. Förutom testiklar, om vilka det tidigare talats, har bävern två svulster (*tumores*), Worm i *Museum*, s. 320, Jonston, s. 147, samt Schott, Gessner med flera, som vid beskrivningen av dessa svulster anför följande citat från Rondelet, *De amphibiiis*, kap. 8: ”Bävern har i sitt underliv två svulster stora som gåsägg. Mellan dessa svulster vilar penis, när det gäller hanar men hos honor könsdelen. Dessa svulster är inte testiklar utan säckar skyddade av en liten hinna, i vilkens mitt det i var och en finns gångar, från vilka en fet och vaxartad vätska utsöndras, vilken bävern ofta slickar i sig och sedan smörjer in alla kroppsdelar den

kommer åt liksom med olja. Precis så gör vissa fåglar, som i sin bakdel har en blåsa som innehåller en fet vätska liknande olja. De tömmer den med näbben och smörjer in vingpennorna för att de inte skall bli våta, då de uppehåller sig under bar himmel. Att dessa svulster inte är testiklar bevisas av att det inte finns någon förbindelse eller gång, genom vilken vätska kan avsöndras till penis och avgivas. Dessutom har både hane och hona dessa svulster i underlivet. Rondelet har påträffat sådana svulster hos harar enligt Pietro Castelli, *De hyena odorifera*, kap. 7, vilket förklarar varför folk trott att hyenorna är tvåkönade.

IX.

Dessa könsdelar kallar läkarna "castoreum", tyskarna "Bibergeylen", svenskarna "bävergäll". Att honorna bildar bävergäll verkar inte sannolikt. Gessner, kap. 7, tror dock att honorna har bävergäll och testiklar men mycket små, knappt vägande ett uns. En finne har dock för mig svurit på att även honorna har lika riklig och god bävergäll och av nästan lika stor mängd som hanarna, vilken han säljer för en inte ringa ersättning. Fastän jag saknar anatomisk erfarenhet av detta djur, tror jag dock att bävergäll hos honor inte är något annat än denna sädesmateria i spermakärnen, som numera benämns ägg. Denna kan mycket väl ha medicinsk användbarhet, se Augustus Henricus Faschius, respond. Krausold, som år 1677 disputerade om bävergäll i Jena enligt Lipe-nius in *Bibliotheca Medica Realis*.

X.

Många vittnar om att bävern är vanlig i Spanien, men att deras bävergäll inte har samma goda egenskaper som den pontiska enligt Ermolao efter Strabo och Rondelitus, bok 3, enligt Gessner. Det bävergäll som skärs ut från testiklarna på levande bävrar i spanska träskmarker kan inte jämföras i fråga om egenskaper med det pontiska. Edward Wotton håller med om detta. Runt omkring i floderna påträffas bävrar men deras gäll har inte samma kraft som hos den pontiska bävern. Detta hävdar även Vergilius i *Georgica* I, där han räknar upp varifrån de värdefullaste produkterna kommer. Han säger att det förnämsta "castoreum" hämtas från Pontus:

*Ser du inte hur Tmolos sänder aromer av saffran,
Indien elfenben, sin rökelse veka sabéer,
nakna chalyber stål, den fräna gällen av bäver
Pontos, Epeiros segrande ston till palmer i Elis?*
[Georgica 1, 56–59. Översättning Ingvar Björkeson]

Så även Pindaros i *Pythia*, De la Cerda till Vergilius, *ex Cursu Caesar. 3. Dial. 2* Apuleius I. *Florida*, Martialis *epigram 4, 8*, Athenaeus, bok 1, kap. 25, efter Hermippus och Sidonius Apollinaris, *Lovsång till Majorianus Augustus* har tilldelat varje område något berömt och utomordentligt. Vi vill gärna ta tillfället i akt och presentera hans underbara verser som lyder så:

*Varje land och provins då visade sina produkter:
Indien sitt elfenben, Kaldéen sin ljuvliga balsam,
Sköna juveler Assyrien har och Kina har siden,
Rökelse Saba ger och Attika honung, Fenicien
Dadlarna ger, oliverna dock kommer helst ifrån Sparta,
Argos, Epirus jämväl skänker ston och Gallien boskap,
Vapen Kabylien ger, och vetet kommer från Libyen,
Vinnet som dricks är kampanskt, guld kommer från Lydien,
Myrra Arabien har och rökelse äger Panchaea,
Pontus har bävergäll och purpurn kommer från Tyrus,
Bronskärnen är från Korint, Sardinien skänker sitt silver,
Spanien är producent av skepp och alla slags fartyg.*

Och Persius, *Satira 5, 134*: *Forsla sardiner till Pontus, bävergäll, hampa, elfenben, rökelse, glatta sidentyger från Kos.*

XI.

Det bästa bävergället anser Gessner, kap. 7, vara det som utvinns från lite äldre som är i sin kraftfullaste ålder, medan alltför unga och åldriga inte är så bra. Platearius säger därom att bävergäll bör inte tagas från ett äldre djur utan från ett som är i sin ålders fulla kraft. Detta kan bevaras i sex till sju år med full styrka, men han föredrar ett färskare. Gessner har själv sett bävergäll

och gör en exakt beskrivning i kap. 7. Vikten på bägge testiklarna på den nyss mottagna bävern var ett pund och ett halvt uns, det vill säga 12 och ett halvt uns. Den ena testikeln är betydligt större än den andra, sex tum lång, fyra bred. Det ämne som påträffades i blåsan var gult, fast och vaxliknande, beskt och segt, inte jordliknande, och det smulades inte sönder och var strävt under tänderna då det fuktades som förfalskat bävergäll gör. Det är framför allt Bartholomeus Anglicus, bok 28, kap. 18, som visar bästa sättet att välja bävergäll. Han säger: "Man bör välja bävergäll som är dubbelvikt och nedhängande och sammanhängande från en sena, ty sådana kan svårigen förfalskas." Och Dioscorides säger i bok 2, kap. 26, att man alltid skall välja testiklar som hänger ihop från ett enda fäste [eg. ursprung, början] (man kan nämligen omöjligen påträffa dubbla folliklar som är förenade i en enda hinna) med en vaxfärgad vätska inuti, stark doft och otäck smak, besk och bitande och smulig, och de särskiljs oföränderligt av naturliga hinnor. Aldrovandi, s. 289, *De quadrupedibus digitatis*, anser att man i dag inte kan få tag på äkta bävergäll någonstans. Med vilken rätt han påstår detta är svårt att veta. Han säger att dagens bävergäll inte kommer från bävertestiklar, vilket blotta storleken bevisar. Dessa är nämligen små och till storleken inte större än hos hönstuppar. Därför är vårt gäll tillverkat av körtlarna i detta djurs könsdelar. Även vi medger gärna att sådant kan göras av brottsliga personer. Vi invänder åtminstone mot honom att äkta bävergäll förekommer i dag både här och annorstädes. Vi håller inte med Aetius hos Aldrovandi varken om att dessa svulster (*tumores*) har samma egenskaper som testiklar eller att, i brist på detta medikament, uttertestiklar har samma förmåga som bävergäll.

XII.

Många manipulerar bävergäll och då kallas det med rätta förfalskat och oäkta. Detta brott genomförs på olika sätt. Gessner, kap. 7, säger att man lägger gummi och ammoniak i en säck tillsammans med blod från detta djur. Edward Wotton, *De Castore*, hävdar att detta djurs testiklar förvanskas med hjälp av njurarna. Platearius nämner ett annat sätt att förfalska bävergäll. Man tar pälsen där bävergället varit eller en annan färsk testikel från något annat djur och fyller den med blod och muskler samt lägger till pulver av bävergäll för att den skall behålla sin doft. Andra blandar blod och jord. Många berättar att

detta knep nyttjas av perserna, som är experter på förfalskning. Jag har hört att detta även ägt rum i mitt land för inte så länge sedan. En läkare, mycket talför men värdelös (utan tvivel en sådan som figurerar hos Phaedrus, bok 1, fabel 15) kom till en stad och sålde ett förfalskat motgift, varvid han förutom andra medikamenter även visade upp en stor mängd bävergåll. Men när man tittade närmare på det hela, märkte man att han bara kommit med falska varor, manipulerade och oäkta. Han utnyttjade nämligen hästtestiklar. I ilska över att så ha blivit lurade dömde de honom till hängning eller korsfästning. De skulle också ha verkställt avrättningen, om inte andra ingripit, och han själv bönt och bett för sitt liv. Detta har också en vördnadsvärd herre haft vänligheten att berätta för mig. Vid köp av bävergåll är det sålunda nödvändigt att iakttaga största försiktighet och verkligen ha ögonen med sig, så att inte förfalskat bävergåll saluförs i stället för äkta. Se Dioscorides och Plinius *loc. cit.*

XIII.

Vilken särskild medicinsk användning bävergåll har inom medicinen är det inte vår sak att avgöra, för att vi nu inte ska ge oss in på andras områden. Detta kan vi åtminstone få säga för dem som har att diskutera dylika ting att bävergåll är ett synnerligen förnämligt medikament och i högsta grad prisvärt. Ingen skall påverkas av Vergilius' ovan anförda ord, där han kallar bävergåll för "virosum". "Virus" är nämligen tvetydigt påpekar Goropius Becanus och de Saumaise till Solinus, s. 186. "Virosa castorea" betyder nämligen "kraftfull bävergåll med stark doft". I äldre tider använde man "virus" i betydelsen "stark lukt och stank" såsom Lucilius:

Anseris herbilis virus ["virus" från den gräsuppfödda gåsen].

Och skalden [=Vergilius om ston, *Georgica* 3, 281]:

Distillat ab inguine virus ["virus" droppar från dess kön. Björkeson: "ett slem som är giftigt"].

Bävergället har nämligen en så stark lukt att det kan framkalla näsblod hos den som luktar på det. Svart och stinkande kan det döda på en enda dag säger Avicenna, Ponzetti och di Varthema hos Gessner, *Historia animalium*. Vissa

förklarar "virosum", "stinkande" på grund av "venenosum", "giftig", som Perotti och Servius till Georgica I. Franzius, s. 326, skriver att denna lukt är något mitt emellan god och dålig. Edward Wotton säger att bävergäll sätter igång nysningar. Det dricks tillsammans med ättika mot inflammationer, kolik, rosslingar, dödliga gifter med mera, eftersom det är varmt och torrt och består av ganska små partiklar. Det sätter igång menstruationer, det är ett sömnmedel, det har även lösande, upptagande och förtunnande förmåga och är mycket verksamt för att stärka muskelrika ställen, särskilt om det kommer från en inte alltför ung eller alltför gammal bäver. Slutligen är det mycket verksamt vid sjukdomar i livmodern, varför det används av gravida och andra kvinnor, som känner att livmodern rör sig från sin naturliga plats. Om detta säger Magister Spegel, biskop i Skara

*Och fast om Biurens håår af Quinfolk litet achtas/
Så har han annat gott/ som af dem efftertrachtas/
Thet är hans bäfweräll/ en saak/ som luchtat/ fräner/
Men lickwål mcket wäl/ mott deras krämpe tiäner.*

Förutom detta skrev Archigenes en hel bok om bävergäll enligt Aldrovandi, s. 288. Dess egenskaper sammanfattade Boussuet i följande verser:

*Bävergäll kallar man det, som ännu kommer till nytta.
Så var i forna dar detta en vanlig metod.
Muskelproblem ger det bot, och efterbörd även med detta
Efter förlossning drivs ut, frigör så menstruation.
Bävergäll är ock till hjälp vid sjukdom orsakad av kylan
Men även då den beror på ett fuktigt klimat.
Verksamt det också är vid rysliga vilddjurs attacker
Liksom mot alla gift, som ju kan blandas ihop.
De som slagrörda är får ofta hjälp och god lindring.
Detta i sådana fall är en god medicin
Även vid kramptillstånd, om de sjuka blott får en drakma
Av detta bävergäll blandat med honung och vin.
Om du har en katarr tillsammans med olja det hjälper,
Utvärtes lisa det ger på den plats man har ont.
Slutligen ges det till snoriga med och är insmord till nytta,
Om stackars huvudet blir utsatt för snuva och slem.*

Tredje kapitlet

Bäverns begåvning, liv och vanor

I.

Så långt har vi på ett konstlöst sätt behandlat vissa saker rörande den kroppsliga uppbyggnaden. Nu ska vi beröra sådant som bör framhållas rörande deras liv. Först aktualiseras då deras åsikt som har skrivit att om bäverns förföljs av jägare, biter den av sina könsdelar eller testiklar, som läkarna kallar bävergäll och kastrerar sig själva för att rädda livet. Denna åsikt har vuxit sig mycket stark hos allmänheten, så att man vägrar att tro något annat. Denna åsikt förefaller oss föga välgrundad utan fjärran från sanningen, så vi har sett det nödvändigt att först och främst motsätta oss detta fantasifoster och det med rätta av följande skäl. Det var Solinus, kap. 13, s. 33, som först försvarade denna åsikt. Han säger att deras testiklar eftertraktas som botemedel. När därför bävern förstår att den ansätts, sväljer den ”tvillingarna” för att bli värdelös för jägarna. Med tvillingarna menar han ”testiklarna”, τὸς διδύμους. Denna benämning användes även av Ammianus, bok 16, om ett barn som med borttagna testiklar såldes till romerska köpmän. Något liknande berättar även Isidorus, kap. 12 *De bestiis*. Han säger att när lodjur urinerar, täcker de genast platsen med så mycket sand de kan. De som är väl insatta i stenarnas natur tror att lodjurens urin stelnar och blir till ädelstenar, vilka kallas lykurium, och för att en sådan ansamling inte skall komma människan till nytta, täcker de genast platsen med sand. Han säger även att bävern sväljer sina testiklar för att de inte skall komma människan till nytta. Även Perotti, s. 722, tror att elefanter, som utsätts för drev av jägare för sina betars skull och blir utmattade av jakten, bryter sönder sina betar mot ett träd och gör sig av med detta byte av samma skäl som bävern som kastrerar sig. Ammianus, *Historia*, bok 17, skänker denna åsikt sitt gillande. Om du vill lyda mitt råd, strunta då i de alltid sorgliga detaljerna, så att du lugnt kan befatta dig med det övriga, och att djuren handlar så, då de inser främsta orsaken till att de jagas. Därför gör de sig av med det frivilligt för att därefter kunna leva trygga. Andra har berättat att det inte bara är av missunnsamhet utan för att rädda livhanken som bävrarna sliter av sig testiklarna och kastar dem i jägarnas åsyn, såsom Simone Majoli, kap. 7:1. Detta har gett poeterna ett uppslag att elegant dikta om en man som kastrerar sig själv i detta djurs efterföljd då det sliter av sig testiklarna. Så Juvenalis, *Satira* 12, 241:

*...han gjorde som bävern,
som gör sig själv till kastrat, då den önskar livet att rädda,
priset för detta testiklarna är, vilkas värde den inser.*

Och Natalis Comes, *De Venatione*, bok 4, s. 1121:

*Bortglömd du inte skall bli i min sång, du pontiske bäver,
Fastän du snabbt biter av genitalierna med dina tänder
Och så på detta sätt hela kroppen lyckas att rädda,
Sedan du skänkt din del och hejdat de rovlystnas framfart.*

Så har även Alciati, s. 330, *Emblemata* 152 avbildat bävern då den med sina tänder sliter av testiklarna med följande överskrift:

IBLAND MÅSTE MAN BETALA FÖR SIN RÄDDNING.

Han tillfogade följande verser:

*Om än trög i sitt steg och böjd med sin svällande mage
Bävern dock med denna list undgår onda försåt.
Sålunda läkande könsorgan dem sliter den själv av
Och så kastar dem bort, vet det är dessa som söks.
Med denna förebild skall du lära att sluta att snåla,
Och för att rädda ditt liv giv din ovän betalt!*

Så framställde även Camerarius, *Emblemata* 39, bävern med denna rubrik: DET ÄR INTE BÄTTRE ATT HÄMNAS. Och nyligen såg jag en inskrift på en bronsplatta med följande inskrift: OM MAN BARA KLARAR LIVHANKEN och med följande distikon:

*För att rädda sitt liv en bäver väljer kastrering.
Om något är till förtret, släng det ock du och bli trygg!*

Andromachus i *Theriaca* i andra delen av dikten:

*Av de testiklar som bävern åt dig biter av invid Hister [=av bävergället
från nedre Donau]
hälften är lämpligen dos.*

Och Horus i *Hieroglyph.*, s. 88, 61, säger att egyptierna har avbildat bävern, då de vill beteckna att den tillfogar sig själv skada, ty då den märker att man vid jakten är efter den, sliter den av sina testiklar och slänger dem som byte. Detta stöds även av Christopherus Florentinus och Servius till Vergilius, *Georgica* I. Och Cicero säger att de gör sig av med den kroppsdel för vars skull de är villebråd. Även Baptista Mantuanus har gett oss samma upplysning i sina skrifter:

*Så berättar man att när en bäver borta i Pontus
märker att den är förföljd av hundar och jägares vapen,
då den stympar sig själv och lämnar sitt kön kvar på platsen.*

Se Apuleius, *Asinus* (Den gyllene åsnan), bok I, Paolo Giovio, *Constantinus Magnus*, s. 122, Vincent de Beauvais, *Historia animalium*.

Flera har även uppgett att om bävern undgått livsfara men ändå gjort sig av med sina testiklar och åter angrips av en jägare, då reser den sig upp och visar orsaken till att den saknar den eftersökta delen. I Ovidius' bok *De Nuce* (Om nöten) jämförs nöten med bävern. Ty liksom en kastrerad bäver inte längre eftersöks av jägare, angrips inte detta träd med stenar då det saknar frukter. Så förmås trädet att tala:

*O, att en plötslig storm kunde rycka bort mina frukter,
Så att jag alldeles själv skakade av mig all frukt.*

*Liksom, när ingen orsak det finns för dig att frukta en fara,
Pontiske bäver du har kvar nu trygghet och lugn.*

Andra otaliga liknande exempel lämnar vi därhän för att inte tråka ut läsaren.

II.

Vad skall man då tro med så många tvärsäkra påståenden? Om vi skall stiga ned till företrädarna för det första lägret och kämpa med stöd av blotta auktoriteter, är det stor risk att vi hamnar hos Skylla. Vi som kämpar i vishetens och sanningens läger har en annan uppfattning och förnekar helt och hållet denna kastreringshistoria och tror aldrig att någon bäver som helst eller pontisk lemlästar sig själv vid fara, som om den visste orsaken till varför den angreps. För att styrka denna åsikt skall vi ta fram tre slags vapen på den vetenskapliga uppgörelsens slagfält nämligen: *förnuft*, *erfarenhet* och slutligen *pålitliga källor*. Vad beträffar *sunt förnuft* säger vi att bäverns testiklar är fästa vid ryggraden (alltså inte som hos en hund, tjur eller bagge) och innermys mellan länderna och det så tätt intill att en bäver inte på något sätt kan komma åt dem med munnen. Inte heller har vi varje dag sett vildsvin eller tamgrisar beröra sina testiklar med munnen, det är ju också rentav omöjligt. Bäverns testiklar är mycket stramare fästade, så hur skulle den då kunna slita loss dem med tänderna? Vi tror inte heller att bävern äger så stort mått av klokhets och urskilningsförmåga att den skulle kunna befria sig på detta sätt, och det är välkänt att själva testiklarna inte kan avlägsnas utan omedelbar livsfara. Jag tror inte heller att djur kan känna missunnksamhet gentemot människan, vilket det skulle innebära, om man omfattade den första åsikten. I *Tuskulanerna* 4, 17 menar Cicero att det inte faller djur in att känna avund och missunnksamhet, eftersom det är en sjukdom i själ och sinne, som man får på grund av någon annans framgångar. Och om avund är en själslig åkomma kan den inte tillskrivas djuren, om man nu inte skulle vilja tilldela dem förnuft, vilket väl är det tokigaste man kan göra! Dessutom vittnar erfarenheten också om att det inte är sant att bävern kastrerar sig själv, eftersom det tidigare varken fångats någon utan testiklar av jägare utan de har dem på plats i större eller mindre omfattning, alltefter djurets storlek. Detta har också en finne berättat för mig, som i yngre år flådade över hundra och inte påträffade någon

med denna förslagenhet. Och pålitliga källor ger uppenbara bevis. Aelianus i kapitlet *De Castore* säger visserligen att bävern inte kastrerar sig men hävdar att den trycker ihop och gömmer den åtrådda delen så listigt, att den lurar förföljare och jägare, så de tror att denna saknas. Andra med medhåll från Aldrovandi, *De Castore*, tror att denna åsikt uppstått ur den mycket spridda historien att bävern visar magen och testiklarna för de förföljande hundarna, vilka drabbade av dessas fruktansvärda stank tvingas att fly undan. Olaus Magnus, bok 18, kap. 6, förkastar helt och hållet Solinus' åsikt och hävdar att avlägsnande av testiklarna inte kan ske med mindre än djurets död. Baptista i kommentaren till Persius, *Satira* 5, tror att dessa säckar bits av men att det inte är testiklar. Hanens testiklar ligger inuti, så de kan inte nås enligt Pietro Castelli. Plinius håller inte med den utomordentlige läkaren Sextius' åsikt att de kan avlägsnas utan att djuret dör. Det som berättas om avslitande av testiklar är osant, säger Jonston, *Historia animalium*, s. 149. Edward Wotton, *De Castore*, säger att detta är vantrö. Matthiolus säger att de som tycker annorlunda bara pratar. Andra hänvisar denna lögn till *Aesopos' fabel*, som han skrev för att visa att kloka människor inte förde räkenskap över sin lycka. Nicander hos de Guélis håller inte med liksom bland andra: Albertus Magnus, bok 22, Johan Budaeus, *Miscellanea* 3, 10, Pontanus, De la Cerda och Francisco Vallés till Vergilius, *Georgica* I, Franzius, Wolfgang, s. 1, kap. 25, Goropius, de Guélis, Brodeau, bok 3, kap. 10, Beroaldo, bok 3, kap. 10, Beroaldo i Apuleius, *Asini* (Den gyllene åsnan), Aldrovandi och Gessner, kap. *De Castore*.

III.

Nog om detta. Nu bör något sägas om boplatsen. Härvidlag är alla som skrivit om djurens historia samstämmiga. Svarta Havet är mest berömt för sina bävvar, men Olaus Magnus, kap. 5, bok 18, erinrar om att de inte bara lever i pontiska vatten och där sprider sig, ty detta släkte finns i Rhen, Donau och Mährens träskmarker i stort antal. Scaliger, *Exercitationes contra Cardanum* 211, anser inte dem dåliga som fångas vid den franska floden Marne. Strabo uppger att många föds i Spaniens floder. Belon, *Historia animalium*, uppger att inte bara burgunder utan även folk i Lothringen fångar och tämjer många bävvar, och Brujerus, bok 18, kap. 4, placerar dem i trakten av Châlon. Olaus Magnus, bok 18, kap. 5, anser att, förutom andra ställen där bävvar trivs,

har en gudomlig försyn sett till att de mycket ofta och gärna lever i nordliga vatten. Dessa är nämligen lugnare än Rhens och Donaus vatten, där det är oväsen och oupphörlig fartygstrafik. Han tillägger att även i norr vimlar det av otaliga floder med oändliga mängder träd lämpliga för bävrarnas hyddor, vilka de också bygger med förunderlig konstskicklighet med bara naturen som lärare. I detta instämmer också Jonston, *De Castore*, och Simone Majoli, kap. 7, 1. Men Albertus anser att hela Tyskland, det slaviska området, Polen, Ryssland, Preussen överflödar av mängden bävrar. Kring älvar och vattendrag i våra trakter föds det också bävrar överallt, särskilt i Dalarna, där bygden är synnerligen glest befolkade och skogiga. I Västmanland slutligen flyter en mycket berömd flod genom brukssamhället Nya Kopparberget, i trakten kallad Nittälven, vars ljuvliga vatten och inbjudande skog får bävrarna att hittills trivas i högsta grad. Eftersom bävrarna brukar bo kring floder och vattendrag, har påhittiga människor fått idén att skapa sällsynta och utmärkta namn åt sig: de heter nämligen Biurström, Biurfors, Biurbäck och liknande.

IV.

Vanor och levnadssätt sammanhänger med boplatsen, och vad beträffar denna har forskarna ganska olika åsikter. Pelicerus, biskop i Montpellier, påstår enligt Aldrovandi att bävern inte äter fisk. Han säger sig ha erbjudit både levande och död fisk men att de inte ville lukta på dem. Denna uppfattning förefaller delas av Jean-Antoine Sarazin i Dioscorides, bok 2, kap. 9. Aristoteles, bok 8, kap. 5, säger att inget fyrfotadjur söker föda i havet utom sälen och uttern, något vi gärna ger honom rätt i. Dock bör föda av den anledningen vid stränder och floder inte undantas för andra djur. Andra anser det omöjligt för bävern att fånga föda i vattnet, då den saknar organ med vilka den kan få ut vattnet tillsammans med födan som fiskar med gälar kan. Denna åsikt verkar dock högst osannolik, ty annars skulle det vara meningslöst för den att gå i vattnet så ofta. Den lever på flodstränderna och söker sin föda där. Bochart, del 1:4, kap. 1, och Serapio, Marcellus och Cornarius efter Dioscorides. Från strändernas hålor, där de håller sig gömda, dyker de ner i floderna för att fånga fisk, som de äter säger Georg Agricola, *De animalibus subterraneis* och på ett annat ställe. Deras föda är *Melica*, varmed menas ett slags fisk. Andra påstår att den liksom uttern äter fisk, och att floden där bävern lever är fiskrik.

Lutra [utter] kommer av "lutrare" [lúere = tvätta]. Den tvättar sig ofta, då den dyker djupt ner för att fånga fisk. Slutligen tycks Reusnerus i *Paradisus poeticus* påminna om att bävern inte bara söker föda i vattnet utan även på land:

Dels ger jorden mig mat, dels föder mig böljande vågen.

Inte alla naturforskare är överens om att bävern äter barken från träd som växer kring floder och vattendrag och särskilt då sälg och vide. Det förklarar Plautus: "Du gnager på mig som bävern på sälgen," ett träd som det växer mängder av på flodstränderna. Vissa tolkar stället hos Plautus som om det skulle gälla en geting eller något annat djur, men felaktigt, det rör sig om en verklig bäver, De la Cerda till Vergilius *Georgica* I. Sylvius säger enligt Jonston, s. 149, att bävern framför allt angriper alar, popplar och sälgar, men särskilt det slags salix som kallas *Platyphyllon* på grund av detta träds påfallande beska smak, eftersom detta djur är i högsta grad förtjust i besk föda. Aldrovandi beskriver sättet på vilket bävern intar sin föda. Det är på apors och ekorrars vis med frambenen så att de liksom med händer för maten till munnen.

V.

Eftersom bävern framför allt äter beska blad och besk bark genomsyras dess kött av en besk och skarp lukt. Albertus påstår att allt dess kött är avskyrärt som föda med undantag för svansen. Marcin Kromer, *Descriptio Poloniae*, s. 489, säger att bäversvans hålls för en läckerhet och som fisk, men dess övriga kött är praktiskt taget oätligt. Så även Jonston, s. 148. Svansen är en läckerhet i Lothringen och sägs smaka som väl tillagad muräna steks och beströs med lite ingefära, andra kokar den och täcker med kraftig buljong. Men finnarna och andra som bor i vårt land eftersöker inte bara dess svans utan även hela kroppen, som erbjuder riklig föda och innehåller en sådan smak har de sagt, som man känner i aspbarken. Gessner, kap. 6, tror att det förekommer stora skillnader i tillagningssättet. Själva kokningen och tillagningen av detta kött skall ske i öppna kärl, så att den tunga doften avdunstar, något som man även brukar göra med annat vilt och fågelkött med stark doft. Han säger att han någon gång smakat svansen och bakbenen inlagda i saffranssås, och

de var underbara och ljuvliga för gommen, även möra och mycket feta som tonfisk med kompakt och fast fett kött liknande ålens. Han säger att frossare hänger sig åt dessa läckerheter, särskilt hinnorna mellan klorna, något som Plutarchos syftar på med ἡδίστα κρεῶν τὰ μὴ κρέα, ”det läckraste köttet är det som inte är alltigenom kött”. Dessa delar av bävern är tillåtna för dem även under fastan. Ty de har ansett det var syndigt och gudlöst att äta kött vid denna tid. Aldrovandi, s. 287, berättar att vissa i Tyskland äter de främre delarna som kött, medan de bakre delarna av detta djur betraktas som fisk. Enligt Mathiolus delar de senare delarna med sig av värme, men de förra flödar över av kyla.

VI.

Bäverns förunderliga begåvning att fälla träd, transportera dem och bygga hyddor är något som inte bör förbigås utan behandlas i korthet. ”På natten, säger Georg Agricola, ”ger de sig ut och fäller träd liksom med yxa”. Detta företag ger de sig på med bara tänderna och fäller medelstora träd (av tjocklek som en människas lår). Perotti, s. 987. De brukar dela upp veden i längder på två alnar, och det som de avsätter till vinterföda sänker de ner i vattnet för att inte barken skall förlora sin friskhet och saftighet. Ole Worm, s. 320. Adam Lonitzer: *Die Biber gehn mitt einander in die wäldel und mit ihren zänen häwen sie holts ab* [Bävrarna ger sig tillsammans ut i skogen och med sina tänder fäller de träd]. Att de är i hög grad flockdjur visar sig av att de tillsammans ger sig av för trädfällning på platsen där de trivs bäst. Denna egenskap har Aristoteles, *Historia animalium*, bok 8, kap. 5, omotiverat tillerkänt *latax*.¹⁷ Han säger att det finns vissa djur som söker föda i sjö och flod som utter och ”latax” med flera, och dessa har kraftiga tänder, varför de mest på natten ger sig ut och liksom med järnverktyg med sina tänder skär av närliggande buskskog. Detta är nämligen tveklöst ett avskrivningsfel, eller har mistaget uppstått på annat sätt, eftersom Aristoteles vid författandet av sin djurens historia i de flesta fall bara nöjde sig med klara fakta. Dessutom är bävern både konsekvent och klok i sin föresats. Ty det träd som den vid stranden har valt ut att fälla, till hyddbygge eller för att avbarkas till mat, håller den fast vid, även om den inte efter lång tid kan kapa det, och när fällningen är nära, är den så klok att den för varje bett stöttar trädet så att den inte i oaktsamhet

skall krossas. Detta enligt Jonston, s. 149. Vid sitt arbete betänkte Camerarius denna egenskap, när han avbildade bävern gnagande på en trädstam med följande överskrift: MAN MÅSTE VARA IHÄRDIG.

Han tillade följande distikon:

*Vad kan man inte förmå genom hård och enveten möda?
Bävern med ihärdigt bett faller trädet till slut.*

Lucretius 4, 1285, anser att följande tanke bör tränga in i människors sinne:

*Det som för lätta slag men trägna utsättes länge
Ger dock vika till slut och vacklar och faller.*

Så även Seneca, *Epistulae*, bok 4: ”Det finns ingenting som inte oförtruten möda och ivrig och nitisk samvetsgrannhet kan betvinga.” Likaså greken Cherillus’ ordspråksvers hos Galenos:

*Πέτραν κοιλαίνει ρανις ὕδατος ἐνδελεχείη.
Kraftlös med ihärdighet lyckas droppen urholka stenen.*

VII.

De så delade stockarna forslar de med förunderlig klokhet till sina hyddbyggen. Bävrarna trampar alltid samma stig från trädet till floden, så att de med sin trägna verksamhet urholkar inte bara marken utan även klippor och stenar. Deras begåvning och skicklighet som de använder vid forslingen av träd visar olika författare oss på olika sätt. Simone Majoli och Bartholomeus Anglicus, bok 18, kap. 20, förklarar det hela i korthet. Med otrolig konstfärdighet, säger de, bygger bävrarna åt sig grottor och hyddor och på ett förunderligt sätt forslar och hämtar ner de tillskurna stockarna. Ty de låter en lägga sig utsträckt på marken med upplyfta tassar liksom ett fortskaffningsmedel och mellan dess höfter och ben placerar och ordnar de på magen de avbitna trädstyckena, inte på djurmanér utan snyggt och ordentligt, och stramar åt dem med sammanpressade ben framtill och baktill för att de inte skall glida av. När bävern på detta sätt är lastad blir den forslad till destinationsorten genom att de, som Jonston, s. 149, tror, tar tag i svansen, eller benen som Aldrovandi, s. 281, tror, eller med tänderna som andra tror. Av byggnadsmaterialet som forslats fram bygger de sina präktiga bon. Och detta gör de så många gånger som behövs för att färdigställa bygget. Olaus Magnus tror att denna omilda behandling främst drabbar en främmande bäver eller en från en annan familj som flytt från den och som från annat håll tagit sig till dem

eller av en ren slump hamnat där. Andra tror inte att det rör sig om någon främmande bäver utan om en som är gammal och märkt av sina mödor och vars tänder är odugliga till trädfällning. Behandlade på detta sätt brukar de bli kala på ryggen, vilket vi vet drabbar åldriga och ålderssvaga, något som också en erfaren finsk jägare har berättat för mig. Denna deras flit har ypperligt skildrats av Johannes Messenius i kap. 29 av *Veteres annales Sveogothiae*, där Snid, en boskapsskötare vald till Danmarks konung, förelägger kung Attila olika gåtor att lösa. En av dessa är följande, som inte hör till de sämsta och också förtjänar att berättas: *Tredje sin spurde Konungen/ hwar han hade legat then förre Natt? Snid swaradel/ der som Wargarna åthe up Wagnen och Oxerne lупpo til Skogz.* Detta utvecklar han så i kap. 30: *Ther iag låg then andra Natt/ ther såg iag bart wid Gården/ at Biura hade huggit en stock och en Biur lågh under Stocken och the andra gingo och drogo och wille hafwa dragit opå thera huus. The som drogo/ wordo war/ at Ulfwa kommol the släpte Stocken och lупpo i Strömen: och war ther som Ulfwerna åthe op Wagnen och Oxarne lupo till Skogz.* Denna åsikt gillar även Adam Lonitzer: *Bävvarna släpar på ett förunderligt sätt till sina hålor/då de kastar ner en på ryggen som en vagn/ med fötterna upp, och mellan dess ben lägger de den avgnagda veden, snyggt och fint,loch så drar de den vid svansen ända in i hålorna.* Den framstående biskop Spegel i Skara har på sin plats, s. 338, på ett charmant sätt berättat om detta, vilket vi för nöjes skull vill anföra:

*Men märck och huru de sitt Timber kunna kiöral
Och huru de det bort til Bygningz Tompten föra;
The taga fast en Biur/ som synes dryg och starcker/
Then häfwa de omkull på Ryggen fast han sparckar;
Han måste doch åstad/ det hielper ey han åpar
Och at den tunga Stooch lång effter honom släpar.
The resa fötterna i Wädret såsom Kiäppar
Och lägga sedan fast/ [?] at han det intet släpper.
Så fatta de uthi hans tiocka Stiert och draga
Thet Biuren maste alt/ så låta sig behagal
Fast Ryggen tygas till rätt som han skallug wore
Ty Hud och Häär far feell etc.*

Om detta är skrönor verkar vara svårt att säga. Ole Worm, bok 3, kap. 23, s. 320, menar att bävvar lägger upp styckade träd på ryggen och forslar dem till

hyddan. Vi ser också att de likt hundar för bort dem i munnen. Den första versionen kan man lätt sätta tilltro till, något som en finne försäkrat mig, om de har en ålderstyngd bäver och onyttig för arbete i sin familj. Ungefär samma sak beskriver Kircher, bok 8:2, avd. 4 *Mundus subterraneus*, om möss i Alperna, vilka på samma sätt släpar gräs. Han säger att bland övriga slags möss är den alpina ett djur stort som en medelstor hund, mycket vanlig i Alperna, och den samlar stora mängder hö i sina hål, till ett underlag för en bädd, där den kan vila bekvämt.

VIII.

Det virke de på varjehanda sätt transporterat hem fördelar de med enastående ordning och bygger därav präktiga boplatser, särskilt nära sötvatten, och så rymliga att det i varje fall finns plats för fem eller ibland sex. Bygget delar de in i olika bjälklag eller uppehållsrum, så att de bildar två eller tre valv, avskilda liksom i två eller tre våningar, eftersom de är rädda för att de någon gång skall

drabbas av översvämning, eller om det skulle komma en långvarig torrperiod under sommaren och grottan bli utan vatten. Som tidigare sagts, kräver deras bakre extremiteter ständig fuktighet, och allteftersom floder svämmar över, så bor de i övervåningen vid vattenhöjning och i den nedre vid torrperiod och sträcker ut svans och bakben genom hålet de medvetet ordnat i bägge våningarna. Detta enligt Ole Worm, s. 320. De till och med ändrar hyddan

dagen före en vattennivåhöjning, Valerianus, bok 13. Ovanpå denna lägger de grenar, som de skalar på vintern, som ett tak, så att det så småningom växer till en hög kulle, för att de inte skall besväras av oväder och stormar. Själva bygget av hyddan företas för det mesta på vintern, men på sommaren befinner de sig i skogarna och undangömda ställen för att samla och fälla träd. Dessutom gräver de ut åt sig olika gångar i flodstränderna, så att de har en utgång från den ena till den andra. Syftet är utan tvivel att de skall ha en möjlighet att slinka undan, om de angrips och nödvändigheten så påfordrar. Perotti, s. 987. De för slutligen hem så stora mängder virke till dessa hyddor att det skall räcka för vinterns matbehov. Biskop Magister Spegel ägnar också sin hyllning till deras konstfulla byggnad:

*Man finner knappast ett ibland de många diuren/
Som bätter bygger huus/ än äfwen denne biuren.*

Olaus Magnus, kap. 6, uppger att bönder med ledning av deras låga eller höga hyddor brukar högt eller lågt liggande åkrar på grund av väntat större eller mindre vattenflöde. Om bävrarna lägger boplatsen högre, sår de på kullarna, om de lägger dem lägre sår de i dalarna. Detta må vara allt om bävern's talangfulla slughet.

IX.

Slutligen vill vi presentera några olika fångstmetoder. Gessner nämner dem i kap. 5. Bäverjägare gör hål i övre delen av deras håla och genom det släpper de in en liten hund. Bävern flyr då fåfångt mot utgången, där den dödas med störar. Tyskarna kallar dessa hundar för vattenhundar och jagar utter och änder med dem. Dessa hundar tar sig in i bäverhyddorna, attackerar bävern med bitt tills den betvingas. I Preussen fångas den i ryssjor. Man lockar den med trädbark, men då bävern tar sig in för att äta kvävs den, då utgången är stängd. Många påstår att den även jagas med gevär och spjut, vilket dock finnarna förnekar, då det är ett mycket skyggt, snabbt och flyktbenäget djur. Brasaola säger sig under en sjöresa ha sett en bäver, vilken han trodde var en hårig fisk men strax därefter förstod att det var en bäver, då en av sjömännena genomborrade den med ett svärd. Den kan inte dyka länge utan titt

och tätt sticker den upp huvudet för att andas och drar in luft under så lång tid att man hinner spänna en båge och avlossa ett pilskott, och sedan dödas den med skjutvapen, Aldrovandi. Bävern har utan tvivel en blodfattig och svampartad lunga, som kräver mindre andning. Se *Boni. Anat.* och Aristoteles, bok 1, s. 202. Aldrovandi berättar att den vintertid brukar fångas på nordliga breddgrader, då den inte kan dra ut svansen som stelnat i kylan. Detta synes strida mot bäverns energiska verksamhet. En annan fångstmetod återfinns hos olika författare som behandlar ryssars och tartarers religion, offer, bröllops- och begravningsriter i *Epistola ad Cythreum*, s. 248, där det står: ”Den fångas bara i månaderna november och december, då det råder mycket sträng kyla. När därför floden är täckt av is, skyndar lantbon dit med sin spårhund. Bävern är ingalunda ovetande om besökarens avsikter och överger de i vattnet utgrävda gångarna och simmar under isen i det kalla vattnet. Hunden med sitt väderkorn avslöjar det exakta läget för den simmande bäverns huvud. Jägaren följer alltså med, och han har redan tidigare slagit sönder isen och vid flodmynningen placerat ett tredelat linnenät. Bävern når detta och hoppas bryta igenom det men dödas med störrar och hivas upp.” Natalis Comes, *De Venatione*, bok 4, uppger att bäver fångas med snaror:

Denne de fångar i uppspända snaror vid fiskrika floder.

FJÄRDE KAPITLET

Några moraliska synpunkter

I.

Hittills har vi behandlat bäverns natur och kroppsbyggnad. Då ges tillfälle för oss att beröra sådant i deras liv som kan tjäna som förebild och bidra till förbättring av våra egna liv. Många hävdar att bävern kastrerar sig själv och gör sig ofruktbar. Berchorius, bok 10, manar alla kristna att de bör eftersträva denna utmärkande egenskap, vilket kan ske om människor fattar avsky till ljuvliga och sköna kärleksfröjder. Ty de som lever kyskt sägs ”ha gjort sig könslösa”, Math. 19:12. Därför finns det tre slags eunucker: ”Det finns sådana som är utan kön från födseln, sådana som av människor har berövats sitt kön och sådana som själva har gjort sig könslösa för himmelrikets skull.” Med dessa

senare vill vi förstå de insiktsfulla, som i ärevördighet och kyskhet ständigt dyrkar denna gudomliga himmelska makt.

Slutligen lever bävern i vattnet med fiskarna och på jorden med andra levande varelser. På så sätt lever även dessa kroppsligen med människorna, men med sinne och själ med änglarna i fromhetens vatten.

II.

Det är inte bara för testiklarnas skull utan även för den värdefulla pälsen som människor förföljer bävern. Med 'jägarna' avses i detta sammanhang giriga människor, lystna efter guld; med 'bävern' avses fattiga och behövande. De förra anstränger sig för att med hjälp av allsköns bedrägeri och list kunna lura de senare, och när de så kommit över deras ägodelar, drar de av dem det timliga livets hud och tar den. Allt efter de berömda orden hos Mika, kap. 3. Våldsamt lyfter du deras hud över dem. [Mika 3:2–3: *ni flår huden av människor och sliter köttet av deras ben. De äter mitt folks kött, drar huden av dem och krossar benen.*]

III.

Om bävern biter tag i en människa sägs den inte bara skada köttet utan även krossa benen. Se bäverns bett och Satans grymhet! Den senare ansätter inte bara köttet, det vill säga utmattar ömkligen de ogudaktigas kropp (ty han går omkring som ett rytande lejon och söker efter någon han skall kunna uppsluka), och även benen, det vill säga att han inte upphör att plåga själen.

IV.

Bävern beskrivs som oerhört ihärdig i sitt företag då den faller träd. Härigenom uppmanas alla kraftfulla människor vid fullgörandet av sina arbeten och inom det konst- eller intresseområde där de känner sig lämpade, att uppträda ståndaktiga och ihärdiga som bävern, som vid sin trädfällning inte lämnar trädet förrän den avslutat sitt påbörjade arbete. Är det inte vackert att en

läraaktig konstfärdighet genom bemödande övervinner allt! Om så sker skall Gud kröna våra heliga ansträngningar med sin rika välsignelse, så att vi till slut känner att en icke oförtjänt skörd flödar fram därav. Och sedan under kommande år måste vi med själsliga och kroppsliga krafter och med vaksamhet och trohet ta oss an den uppgift som är oss anförtrodd.

V.

Bäverns tänder ser ut som om de vore färgade med blod. Är inte detta en fin bild av försåtliga och nervärderande människor, som med bloddrypande ord drar nästans heder och ära och anseende i smutsen? Jag behöver inte nämna bävergäll, som är verksamt för att bota olika kroppsliga besvär. I moraliskt avseende betyder detta ingenting annat än den gyllene kyskheten. Se Cats' *Emblemata moralia* och Franzius, del I, kap. 26. Här finns en mycket vacker bild av lantbor och andra människor, som blott har omtanke om sig själva och som jämförs med bävern och andra varelser i ödemarken.

VI.

Aldrovandi, *De Castore*, visar att med bilden av bävern betecknas därutöver olika saker. Italienaren Ripa framställde en bild av bävern för att symbolisera fred. Han målade en kvinna sittande med en isfågel i famnen och lade till en bäver som med sina tänder slet av sina testiklar. Isfågeln tog han med för att denna fågel bygger sitt bo på stranden, då vinden mojnar och havet inte sval-lar. Bävern avbildade han för att med de bortslitna testiklarna antyda vikande vrede. Dessutom vittnar Pierius om att vissa människor betecknar svarta dagar och festdagar med en bäver, och festdagen markerar de med framdelen av detta djur. Men detta var målet för färden.

Ankaret kastat nu är så måtte det hålla vår farkost.

Ära och pris ske vår Gud och Hans Son och den helige Ande.

Heder och ära och pris i evighet i alla sekler.

Till den utomordentlige och synnerligen framstående

Herr BIURBERG,
Författare till denna avhandling Om Bävern,
Landsman och oförliknelig vän.

*Vandra lycklig dit Musan Dig för, den eldiga, Biurberg,
Och må huld Treenighet bistå Dig uppå Din stig!
Andliga krafter Du har nu visat i höglärda verket.
Lågande håg har det gjort, ära må följa av den.
Detta var allt jag hann med av tidsbrist, betänk dock min avsikt,
Denna mer än poesin mottag och lev långa år!*

Så sjöng helt kort gratulanten

OLAUS TOLTONIUS

Noter

¹ Temat med vatten i händerna som en fattigs enkla gåva till en mäktig har gamla traditioner. Se Hans Helander, *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620–1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas* (Uppsala, 2004), 533, där Biurbergs dedikation omnämns.

² ”så länge jag lever”, en lite fri översättning av ”quousque hic spiritus hos regit artus” (så länge min livsande styr dessa lemmar). Detta går tillbaka till Vergilius, *Aeneiden* 4, 336.

³ Citatet är inte från Cicero utan Seneca, *De Beneficiis* 3, 1.

⁴ *Aeneiden* 2, 39: ”scinditur incertum studia in contraria vulgus”. Övers. Ingvar Björkeson.

⁵ Detta berömda yttrande härrör från Aristoteles (*Nikomachiska etiken* 1096a 11–15), men oftast citeras det på latin: ”Amicus Plato, sed magis amica veritas”.

⁶ ”i de små tingen”. Berömt citat från Manilius 4, 895: ”exemplumque dei quisque est in imagine parva”. Det framhåller att Guds närvaro kan anas och förmärkas i de enklaste ting (in vilissimis rebus), en idéhistoriskt mycket

viktig tanke under 1600- och 1700-talen, inte minst hos Linné.

⁷ Latindiktaren Gregor Bersmannus översatte från grekiska till latin Manuel Philes verk *Om djurens egenskaper*.

⁸ I texten står det felaktigt Ambrosius.

⁹ Realdefinition: definition av faktum, t.ex. Aristoteles’ definition av människan som ett förnuftigt djur.

¹⁰ Det är intressant att vår skribent har en sidhänvisning här (s. 284). Det betyder att Biurberg har använt just denna edition, nämligen ”Bonon. MDCXXXVII”! Aldrovandi är utan tvivel Biurbergs viktigaste källa och ett mönster för dispositionen av avhandlingen.

¹¹ Biurberg har här läst fel i sin källa Aldrovandi (1637, s. 280), där det berättas om ett kranium som finns bevarat i ett museum som tillhör författaren som är ”Illustris Senat. Bonon[ensis]”, d.v.s. ledamot av senaten i Bologna! Den berömde mannen förblir därmed anonym.

¹² Färgmarkeringen syftar på signaturläran, en medicinsk teori med rötter i antiken, enligt

vilken ett föremåls utseende överensstämmer med dess verkan, t.ex. gula blommor är verk samma mot gulsot.

¹³ Vår skribent har använt sig av *Iulii Scaligeri Exotericarum exercitationum liber XV De subtilitate ad Hieronymum Cardanum*. Francofurti MDCVII. I Exercitatio CCXI, avd. 6, återfinns yttrandet om att bävrar inte kan bli tama och detta om hälften fisk etc. på just s. 678!

¹⁴ Citatet är felaktigt och ometriskt: ”Ego tegi articulos fibrina pelle podagri”. Hos Aldrovandi (s. 292) står: ”Ergo tegi articulos fibrina pelle podagrae/ Quidam dixerunt esse saluti ferum”, något som kanske skulle kunna åter-

ges: ”Täck med ett bäverskinn podagerpinade lemmar. / Att det ger lindring och bot är det många som tror.”

¹⁵ Gessner, s. 237. Denna sidhänvisning bevisar att den utgåva som vår skribent har använt är den som trycktes i Zürich (Figuri) 1551. Gessner är vid sidan av Aldrovandi Biurbergs viktigaste källa.

¹⁶ Desmanrättan, *Desmana moschata*, är ett vid vatten levande däggdjur som förekommer sällsynt i Centraleuropa.

¹⁷ Grekiska, i lexikon förklarar: ”a water quadruped, perhaps beaver”.

Index nominum

Aelianus (172–233), romersk författare och retoriklärare som skrev på grekiska.

Verk: *Peri zōon idiōtetos* men känt under latinsk titel *De natura animalium*.

Aesopos (620 f.Kr.–560), grekisk fabeldiktare.

Aetius, Aetius Amideus, A. från Amida (ca 400–500), bysantinsk läkare och medicinsk skriftställare.

Agricola, Georgius = Pauer (Bauer), Georg (1494–1555), tysk humanist, mineralog och metallurg .

Albertus, Magnus (ca 1200–1280), tysk filosof, dominikan och naturforskare.

Alciati, Andrea (1492–1550), italiensk jurist, humanist och epigramdiktare. Känd för *Emblemata*.

Aldrovandi, Ulisse (1522–1605), italiensk läkare och naturforskare, professor i Bologna.

Alexander av Alexandria (ca 250–326), patriark av Alexandria 313–326, helgon.

Alexander den store (365 f.Kr.–323), kung av Makedonien, orientens erövrare.

Alsted, Johann Heinrich (1588–1638), tyskfödd transylvansk kalvinistisk teo-

log berömd för sin *Encyclopaedia*.

Ambrosius av Milano (ca 340–397), ärkebiskop av Milano, kyrkofader, helgon.

Ammianus, Marcellinus (ca 330–ca 395), historiker av grekisk börd i romerska riket. Verk: *Res gestae*.

Antoninus Pius, romersk kejsare 138–161.

Apuleius, Lucius (ca 125–180), romersk författare av numidisk härkomst. Känd för *Metamorphoses* (Den gyllene åsnan).

Archigenes (1:a årh. e.Kr.), syrisk läkare i Rom, sin tids främste patolog.

Arhusius, Johannes Jonae (1614–1668), prästman, prost i Tuna.

Aristoteles (384 f.Kr.–323), grekisk filosof, antikens mest betydande naturforskare.

Athenaios, grekisk författare, verksam i Rom på 200-talet e.Kr. Känt verk: *Deipnosophistae*.

Attila, hunnernas kung 434–453, ”Guds gissel”.

Ausonius, Decimus Magnus (ca 310–395), latinsk retor och skald: *Mosella*.

Avicenna (980–1037), persisk läkare och filosof. Hans verk *Qanun* är Kanon. *Al*

- Quanun fi al-Tibb = Canon medicinae*, det viktigaste inom medeltida medicin.
- Baptista Mantuanus (1447–1516), italiensk poet och humanist.
- Bartholus Anglicus (ca 1203–1272), engelsk franciskanmunk. Skrev en mycket spridd encyklopedi: *De proprietatibus rerum*.
- Becanus, Goropius = van Gorp, Gerartsen (1519–1572), nederländsk läkare, lingvist och humanist.
- Belon, Pierre (1517–1564), fransk läkare och zoolog. Skrev bl.a. *De aquatilibus*.
- Berchorius, Petrus = Bersuire, Pierre (ca 1290–1362), fransk benediktinermunk, översättare och encyklopedist.
- Beroaldo, Filippo (1453–1505), italiensk humanist, utgivare av många romerska författare och poeter.
- Bersmann, Gregor (1538–1611), tysk filolog och latindiktare.
- Bocacius (Bocattus), Johannes (Jan) (1569–1621), ungersk historiker och poeta laureatus.
- Bochart, Samuel (1599–1667), fransk protestantisk teolog och orientalist, känd för *Hierozoicon* (1663).
- Boussuet, Jacques-Bénigne (1520–1572), fransk teolog och biskop. Författare till *De natura aquatiliū carmen*.
- Brassavola, Antonio Musa (1500–1555), italiensk läkare, hovmedicus, naturvetenskaplig författare.
- Britannicus, Johannes (verksam efter 1450), känd som tidig utgivare av Persius och Plinius d.y.
- Brodeau, Jean (1500–1563), fransk vetenskapsman och kommentator av antika klassiker.
- Calepio, Ambrogio (ca 1440–1510), medlem av augustinerorden, italiensk lexikograf.
- Camerarius, Joachim (1534–1598), tysk läkare, botanist, zoolog och humanist.
- Cardano, Giralamo (1501–1576), italiensk uppfinnare och matematiker.
- Carlsson, Carl (Carolus) (1642–1708), biskop i Västerås.
- Castelli, Pietro (1574–1662), italiensk läkare och botaniker.
- Cats, Jacob (1577–1660), nederländsk författare och jurist. Skrev *Emblemata moralia* (1618).
- Christierninus, Johannes (1631–1688), kontraktsprost, riksdagsman.
- Cicero, Marcus Tullius (106 f.Kr.–43 f.Kr.), romersk retor, politiker och författare.
- Comes, Natalis = Conti, Natale (1520–1582), italiensk mytograf, poet och historiker.
- Cornarius, Janus (1500–1558), saxisk humanist och filolog.
- Cuninghamus, Cornelius, utgav med M. Jacobus Thomasius (1622–1684) som preses år 1650 i Leipzig avhandlingen *Theses meteorophilologicae de marinis ignibus, quos stellas Castores vocavit antiquitas*.
- Daléchamps, Jacques (1513–1588), fransk botaniker och läkare.
- De la Cerda, Juan Luis (1558–1643), spansk jesuit, humanist och Vergiliuskommentator.
- Dioscorides, Pedakios Anazarbaios (ca 40–90 e.Kr.), grekisk naturforskare, känd för *Peri hyles iatrikes (De materia medica)*.
- Ermolao, Barbaro (1454–1493), italiensk renässanslärd, professor, diplomat, kommentator av antika klassiker.
- Estienne, Charles (1504–1564), framstående fransk läkare speciellt inom anatomi.

- Faschius, Henricus (1639–1690), tysk professor i medicin och botanik.
- Ferrarius, Octavius (1607–1682), norditaliensk författare och panegyriker.
- Festus, Sextus Pompeius (2:a årh. e.Kr.), romersk grammatiker.
- Franzius, Wolfgang (1564–1628), professor i Wittenberg. Känd för sin *Historia animalium sacra*.
- Galenos (129–199), grekisk läkare och medicinsk författare.
- Gaza, Theodor (ca 1400–1478), grekisk humanist från Konstantinopel, professor i Ferrara och Rom.
- Gellius, Aulus (ca 125–170), romersk författare och grammatiker. Skrev *Noctes Atticae*.
- Geropius, Johannes Becanus (1519–1572), nederländsk läkare, lingvist och humanist.
- Gessner, Conrad (1516–1565), schweizisk naturforskare, professor i Lausanne och Zürich.
- Gezelius, Johannes (1615–1690), svensk lärd teolog och biskop i Åbo.
- Giovio, Paolo (1483–1552), italiensk historiker och läkare, slutligen biskop av Novara. Skildrade Italiens historia 1494–1547.
- Guéllis, Germain Vailant de (1516–1587), fransk teolog, biskop, Vergiliuskommentator.
- Haimon = Haimo av Auxerre (d. 855), fransk benediktinermunk, bibelexeget.
- Hellenius, Olavus (1610–1676), prästman, kyrkoherde.
- Herakleitos (ca 540–480), försokratisk filosof från Efesos.
- Hermippus (500-talet f.Kr.), atensk komedidiktare.
- Herodotos (484 f.Kr. –425), grekisk historiker, ”historieskrivningens fader”, viktigaste källan för 400-talets historia.
- Hesychios av Alexandria (500-talet e.Kr.), grekisk grammatiker och lexikograf.
- Hoffman, Johann (1635–1706), schweizisk författare och professor i grekiska i Basel. Skrev *Lexicon universale* (1677).
- Isidor av Sevilla (ca 560–636), spansk biskop, kyrkoläroare, produktiv författare.
- Janus, Cornarius (1500–1558), saxisk humanist och filolog, vän till Erasmus, översättare av antika medicinska författare.
- Jonston, John (1603–1675), polsk läkare och naturvetenskaplig forskare, känd för *De quadrupedibus*.
- Juvenalis, Decimus Junius (ca 60–ca 130), romersk frispråkig satirdiktare.
- Kircher, Athanasius (1602–1680), jesuit, tysk vetenskapsman och polyhistor. Skrev *Mundus subterraneus*.
- Kiämpe, Johannes, militär vid Kungl. Maj:ts drabanter.
- Kromer, Marcin (1512–1589), polsk kyrkoman, diplomat och författare.
- Lactantius, Lucius Caecilius (240–ca 320), ”den kristne Cicero”, retor, förklarade den kristna läran i *Divinae institutiones*.
- Linacre, Thomas (1460–1524), engelsk läkare och humanistforskare.
- Lipenius, Martin (1680–1692), tysk författare känd för *Bibliotheca realis*.
- Livius, Titus (59 f.Kr.–17 e.Kr.), romersk historieskrivare.
- Lonitzer, Adam (1528–1586), tysk botaniker.
- Lucilius, Gaius (ca 180 f.Kr.–102 f.Kr.), romersk satirdiktare.
- Lucretius, Titus Carus (ca 99 f.Kr.–ca 55 f.Kr.), romersk filosof och skald. Skrev *De rerum natura* (Om tingens natur).
- Majoli, Simone (1520–1597), biskop,

- känd för det encyklopediska verket *Dies caniculares*.
- Marsham, John (1602–1685), engelsk antikforskare.
- Martialis, Marcus Valerius (ca 38–104), romersk epigramdiktare.
- Martinius, Matthias (1572–1630), tysk kalvinistisk teolog och författare (*Lexicon philologicum*).
- Mathioli, Pietro Andrea (1501–1577), italiensk läkare och botaniker.
- Messenius, Johannes (1579–1636), svensk författare och historiker.
- Murmellius, Johannes (ca 1480–1517), nederländsk latinskald och författare.
- Norrmannus, Laurentius = Norrman, Lars (1651–1703), svensk teolog och professor i Uppsala.
- Olaus Magnus (1490–1557), kyrkoman och lärd, i exil av påven utnämnd till ärkebiskop.
- Oppianus (100-talet e.Kr.), grekisk författare och skald.
- Ortelius, Abraham (1527–1598), flamländsk arkeolog, geograf och kartograf (*Theatrum orbis terrarum*).
- Osiander, Andreas (1498–1552), tysk luthersk teolog.
- Osorio, Jerónimo (1506–1580), portugisisk romersk-katolsk biskop och historiker.
- Ovidius, Publius Naso (43 f.Kr.–17 e.Kr.), romersk skald.
- Pausanias (ca 110–ca180), grekisk upptäcktsresande och geograf.
- Pellicier, Guillaume (ca 1490–1568), fransk biskop och diplomat.
- Perotti, Nicolò (1429–1480), italiensk humanist och språkman.
- Persius, Aulus Flaccus (34–62), romersk satirdiktare.
- Philes, Manuel (ca 1275–1345), från Efesos, bysantinsk poet influerad av Aelianus och Oppianus.
- Pierius (verksam ca 250–280), kristen präst i Alexandria.
- Pindaros (522 f.Kr.–438 f.Kr.), en av de nio stora grekiska lyrikerna, känd för sina Olympiska och Pythiska oden.
- Platearius, Matheus (död 1161), läkare från medicinska skolan i Salerno, känd för sin bok om örtmedicin, *Liber de simplicibus medicinis*.
- Platon (428 f.Kr.–348 f.Kr.), atenare, författare och den mest inflytelserike filosofen inom västerländskt tänkande.
- Plinius, Gaius Secundus (23–79), romersk naturfilosof och författare (*Historia naturalis*).
- Plutarchos (46–120), grekisk filosof och författare.
- Pomponio, Giulio Leto (1428–1498), italiensk humanist, latinist och antikforskare.
- Pontanus, Johannes Isacus (1571–1639), nederländsk historiker, professor i Harderwijk.
- Ponzetti, Ferdinando (1444–1527), katolsk biskop och kardinal men även livläkare till påven Inocentius VIII.
- Reusnerus, Nicolaus (1545–1602), tysk jurist, mångsidig författare och poet.
- Ricchieri, Ludovico Celio (1469–1525), venetiansk författare, professor i grekiska och latin.
- Ripa, Cesare (ca 1555–1622), italiensk författare och ikonograf. Hans *Iconologia* är ett viktigt emblemiskt verk.
- Rittershausen, K. (1560–1613), tysk jurist och författare.
- Rondelet, Guillaume (1507–1556), fransk medicinprofessor i Montpellier, framstående naturforskare.
- Roszfeld, Johann (ca 1550–1626), tysk

- författare, känd för *Antiquitatum Romanarum corpus*.
- Saumaise, Claude de (1588–1653), fransk filolog, professor, polyhistor.
- Sarazin, Jean-Antoine (1547–1598), fransk läkare och författare.
- Scaliger, Joseph Justus (1540–1609), fransk filolog och kronolog.
- Schott, Gaspar (1608–1666), tysk jesuit, vetenskapsman, känd för *Physica curiosa*.
- Schrivel = Schrevelius, Theodorus (1572–1649), holländsk författare och poet.
- Seneca d.y. (4 f.Kr.–65 e.Kr.), romersk filosof och författare, bl.a. *Naturales quaestiones*.
- Sennert, Daniel (1572–1637), tysk läkare, kemist och naturfilosof.
- Serapion. Osäker syftning: 1. S. från Alexandria, 2:a årh. f.Kr.; 2. Trol. arabisk förf. ofta kallad Serapion d.y. som skrev *De simplicibus medicinis (medicamentis)*, vilket utgavs av botanikern Otto Brunfels (1488–1534).
- Servius, Marius Honoratus (300-talet e.Kr.), romersk grammatiker och Vergiliuskommentator.
- Sevallius, Gabriel Johannis (1641–1691), svensk präst, rektor och riksdagsman.
- Sidonius Apollinaris (ca 430–489), fransk poet, författare, biskop.
- Solinus, Gaius Iulius (300-talet e.Kr., död 400), romersk grammatiker. Verk: *Collectanea rerum memorabilium*.
- Spiegel, Haquin (1645–1714), biskop i Skara 1685, ärkebiskop 1711.
- Stahl, Georg Ernst (1659–1734), tysk kemist och läkare.
- Stigel, Johann (1515–1562), tysk latinskald, professor i Jena.
- Strabon (ca 63 f.Kr.–24 e.Kr.), grekisk historiker, geograf och filosof.
- Sylvius, Franciscus = de Boë, Franz (1614–1672), nederländsk läkare och anatom, medicinprofessor i Leiden.
- Tacitus, Publius Cornelius (ca 55–120), romersk statsman, författare och historiker.
- Tertullianus (ca 160–225), född i Kartago, berbisk teolog och kyrkofader.
- Thomasius, Jakob (1622–1684), tysk akademisk filosof och jurist.
- Todenius, Ericus (1650–1709), komminister i Vika socken.
- Tzetzes, Johannes (1100-talet), bysantisk poet och grammatiker.
- Valerianus (ca 200–ca 262), romersk kejsare 253–260.
- Vallés, Francisco (1524–1592), spansk humanist, författare och läkare.
- Varinus Favorinus (ca 145–1537), biskop av Nocera och författare till *Lexikon varinou phabō* (1523).
- Varro, Marcus Terentius (116–27 f.Kr.), romersk författare och vetenskapsman.
- Vergilius, Publius Maro (70–19 f.Kr.), romersk poet, skrev bl.a. *Aeneiden*, romarnas nationalepos.
- Varthema, Ludovico di (ca 1470–1517), italiensk aristokrat och upptäcktsresande.
- Vincent de Beauvais (1190–1264), fransk dominikan, encyklopedist (*Speculum naturale*).
- Worm, Ole (1588–1654), dansk läkare och antikvarie.
- Vossius, Gerardus Joannis (1577–1649), tysk-holländsk filolog, teolog och historiker.
- Wotton, Edward (1492–1555), engelsk läkare och vetenskapsman, känd för *De differentiis animalium libri decem*.
- Xenophon (430–355 f.Kr.), grekisk militär, författare och politiker.

Summary

On the beaver

By Johannes Biurberg

Translated by Johnny Strand, with introduction and
commentary by Kjell Danell and Ingvar Svanberg

In 1687, Johannes Biurberg (1663–1720) defended a dissertation about the natural history of the beaver (*Castor fiber*). The dissertation, consisting of 80 pages, was written under the presidium of the professor of theology and linguistics Laurentius Norrmannus. During his presidium, several dissertations with zoological contents were defended. However, they are proofs of learning within the humanities rather than the natural science. Norrmannus mastered the classical literature and the dissertation uses several Greek and Latin sources with information about the beaver. Biurberg was apparently familiar with the beaver from his home province Västmanland and therefore able to discuss the information in the ancient sources critically. He had knowledge on beaver behaviour, about methods of hunting and trapping, as well as contemporary folk knowledge about it. Especially castoreum, a yellowish exudate from the castor sacs, was in high demand due to its proposed medicinal properties. The dissertation also discusses many ancient and medieval notions on the beaver that are rejected as tales. There are also some interesting woodcuts in the dissertation illustrating the habits of the beaver. Although not a zoological work, Biurberg's dissertation was a first real attempt to discuss the natural and cultural history of the beaver. In the mid-eighteenth century, another clergyman, Nils Gissler, wrote the first monograph, based on empirical studies of the beaver.

Utgivarnas adresser:

Johnny Strand, Mellby 212, 454 94 Brastad. E-mail: strand.johnny@telia.com; Prof. emer. Kjell Danell, Institutionen för vilt, fisk och miljö, Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå, 901 83 Umeå. E-post: kjell.danell@slu.se; FL Ingvar Svanberg, Institute for Russian and Eurasian Studies, Uppsala University, Box 514, SE-751 20 Uppsala, Sweden. E-mail: ingvar.svanberg@ires.uu.se.

MARJATTA RAUTIALA

Scholars and their works as beacons for Peter Forsskål

*On the Nordic naturalist
and his travel library*

Peter Forsskål was an Enlightenment scholar of great integrity, fully committed to science and a philosopher with surprisingly modern views on freedom of expression.¹ Being one of the devoted apostles of professor Carl Linnaeus roaming the world in search of new scientific knowledge, he was one of the many who lost their lives along the way. He succumbed to a serious fever, presumably malaria, on the highlands of Yemen at the age of 31. Had he been able to live longer, he could have handled the material he collected and thus contributed in many more ways to the development of natural history. He studied flora and fauna in taxonomic detail as well as developed a biogeographical vision of nature. He had good knowledge of relevant scientific works published up to the mid-eighteenth century. This article focuses on his acquaintance with scientific literature in natural history published during the seventeenth and eighteenth centuries.²

Bibliophile father and family library

Peter Forsskål has a special place in Finnish history of natural history, although he had moved to Tegelsmora, Uppland, Sweden proper at the age of nine with his family from his birth town Helsinki on the farther side of Bothnian Bay (today Finland). Forsskål's childhood home was full of scientific stimuli. He grew up amongst books. His bibliophile father theologian doctor h. c. Johannes Forsskåhl must have planted an interest in books and science in all his five children.

Johannes Forsskåhl was an educated and benevolent person, highly respected by his fellow ministers and parish-members. He served ten years as vicar in Helsinki and even longer on mainland-Sweden. He owned a library of

considerable size. It was amongst the most notable private theological libraries in Sweden at the time. We know much about the library because two important documents have been preserved for posterity: the estate inventory deed after the death of his first wife, Peter's mother Margaretha Kolbeckia, dated in 1738 in Helsinki and the auction catalogue from 1762 after his own death in Stockholm.³ Although a dedicated theologian, Johannes Forsskåhl was open-minded and truly interested in other sciences as well. The library in Helsinki consisted of around 1,000 works listed title by title in the estate inventory deed, mostly in varying theological themes.⁴ Peter had surely absorbed the atmosphere of this book collection when he was young.

After Johannes Forsskåhl's death, the auction catalogue states hundreds of more titles compared to the estate inventory of Margaretha Kolbeckia's deed. In both, there were only a few works on natural history. Nevertheless, Forsskåhl owned some works written by professor Carl Linnaeus. He seems to have acquired the following books as soon as they were published: *Systema naturae*, second edition 1740 (Peter was then 8 years old), *Flora Suecica* 1745 (Peter 13) and *Materia medica* 1749 (Peter 17). He owned *Catalogus plantarum* (1673) by Elias Tillandz, the first flora on plants growing in Finland. Other subjects in his library spanned from philosophy, medicine, pharmacy, and law to agriculture, gardening, apiculture, and dye plants. He had acquired volumes 1–7 of the *Journal des sçavans* (1665–), the very first scientific periodical in Europe which is still published today. These old volumes appear in the estate inventory from 1738. Peter Forsskål refers to them in his travel diary when discussing marine sampling methods.⁵

The vicarage in Stockholm burned down in 1759 in a devastating fire. The library was badly burnt but exactly how much of it survived is unknown. The estate inventory lists c. 1,000 books, yet the auction catalogue 24 years later had nearly 1,500, so a part of the library must have survived the fire. Father Forsskåhl himself died soon afterwards, in 1762. The loss of the vicarage and the library had weakened his already sickly condition and the worry over Peter far away in unknown and dangerous surroundings, made matters even worse.⁶

Studies at Uppsala and Göttingen

Peter enrolled in Uppsala University at the age of 10 together with his brothers Jonas and Johan, which was not unusual in the eighteenth century.⁷ Seri-

A page from the estate inventory deed after Margaretha Kolbeckia, Peter Forsskål's mother, dated three years after her death in 1735. All books in the family library are listed one by one. City Archives Helsinki, HMA Perukirjat ECI. Photo: Marjatta Rautiala.

ous studies began much later. His early aim was to become a theologian and his studies included the usual Latin, Greek, Hebrew, philosophy, and theology. His fascination in natural history became clear quite early and he no doubt listened to Professor Carl Linnaeus's lectures, but only as a secondary subject. Unfortunately, no documents have survived concerning Peter's lecture enrolments. His brother Jonas Forsskåhl was an eager student in medicine and he became a practicing doctor, with a dissertation for Linnaeus on the relationship of insects and their hostplants.⁸ Jonas succeeded in persuading his eldest brother Johan Forsskåhl, who studied theology and probably Peter, to attend Linnaeus's lectures. Professor Linnaeus was very popular and his lectures attracted students regardless of faculty.⁹

Although Peter Forsskål's prime interest was flora, he enthusiastically studied fauna. His entomological interests were well known. He must have become positively surprised for the book he received from the Swedish entomologist Charles De Geer whose first volume of *Mémoires pour servir a l'histoire des insectes* had just been published in 1752. Professor Linnaeus was to pick out interested students to whom he could give this book, for inspiration. The book has been identified in Uppsala University Library. See also De Geer's letter to Linnaeus.¹⁰ Peter Forsskål was granted a stipend for theology studies at Uppsala, which included a two-year study abroad. With the aid of the grant he left for Göttingen and was enrolled in the Georgia Augusta University in Göttingen on 13 October, 1753.¹¹ Choosing Göttingen was a wise decision. This newly founded university (1737) was steadily growing in importance as the German Enlightenment University. Of the remarkable teachers in Göttingen, Professor Johann David Michaelis (1717–1791) was one of the best-known orientalist of the time, a theologian and biblical scholar.¹² He was the initiator and primary driver of the Arabian journey and was to become the foremost mentor and a teacher-friend of Peter Forsskål in Göttingen.

At Göttingen, Forsskål initially kept philosophy and Oriental languages in his curriculum. In Göttingen Forsskål's interests shifted more and more towards natural history. His deep interests and commitment in natural history had begun in Uppsala. Having arrived in Göttingen during summer 1753, by December he wrote on botanical subjects to Linnaeus in a fluent style and considered Linnaeus's *Systema naturae* and *Philosophia botanica* the most essential books he then had in his private library.¹³

Later, another letter to Linnaeus in July 1754 from Göttingen detailed views, opinions and questions on taxonomy with references to the Göttingen

University Library.¹⁴ In this long letter Forsskål expressed his concern about the undervaluing of entomology at Göttingen. As he was an enthusiastic insect collector, this irritated him. Much to his wonder, he succeeded in persuading even the professor of botany Johann Gottfried Zinn to accompany him on insect-excursions. Zinn even asked Forsskål for help in arranging his insect collection according to the Linnaean system. He mentioned two new books in the Göttingen University Library, which made an impression on him, namely Benjamin Wilkes's book *English Moths and Butterflies* from 1749 and Louis Renard's *Poissons, ecrevisses et crabes* from 1754. The former has plates on insect metamorphosis and foodplants. The second book has handsome although by today's standards crude illustrations of fish and crustaceans. Peter's later interest in Red Sea fish could have been inspired by this book.

Göttingen University Library is considered an Enlightenment university library at its best. There was no comparable academic library in the Germanic countries or elsewhere. The library was known not only for its size (by the year 1800 comprising c. 200,000 volumes) but also for its user-friendly atmosphere and excellent catalogues. When Forsskål enrolled, the following were in use: the accession catalogue with bibliographical information on every book, the alphabetical one was under revision and the systematic catalogue was finished in its first revision.¹⁵ This library was a treasure trove for Forsskål.

The Arabian journey

Forsskål participated as the natural historian in the the "Arabian journey" (1761–1767), sent by the King of Denmark in cooperation with professor Michaelis, to study the nature, culture, language and customs of Yemen, "Arabia Felix" of older times.¹⁶ This multidisciplinary expedition was hoped to clarify, for biblical scholars, many problematic passages in the Bible.¹⁷ On 4 January 1761 the team of six men began their long journey from Copenhagen well prepared and with great expectations. The battleship Grønland was waiting anchored off the harbour. Its primary assignment was to escort three Danish merchant-vessels from Marseille to Smyrna. The Seven Year's War was in progress and the seas were unsafe with common confrontations between English and French navies. In a little less than two years via Marseille, Malta, Constantinople and Egypt, the company reached northern Yemen. After half

a year of intensive field studies, death began to take its toll. Forsskål died in tragic circumstances in July 1763 on the highlands of this largely unknown country. Before long, all except one had died. The sole survivor was the mathematician and cartographer Carsten Niebuhr who returned to Denmark via India, Persia and Anatolia after seven years.

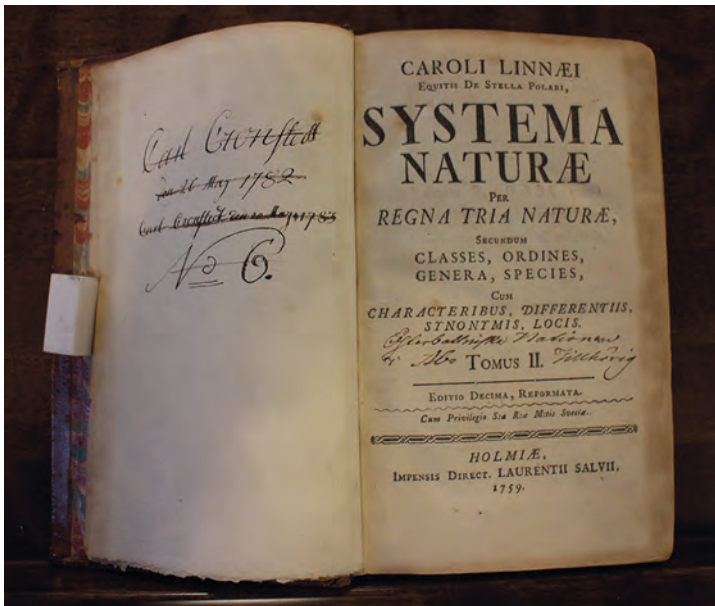
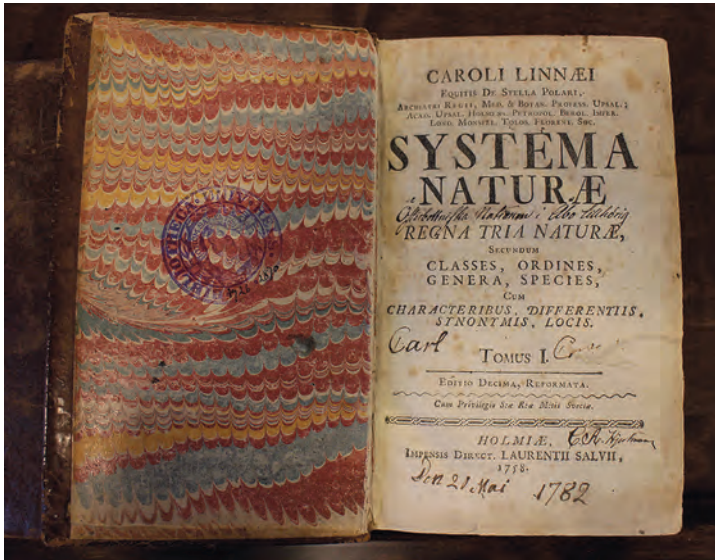
Niebuhr had a great task ahead of him. He organized and published first his own material from the journey and then dealt with all the bits and pieces collected by Forsskål. He published three large treatises on Forsskål's botanical and zoological material. Not a biologist, he had to rely on help in editing. Still Niebuhr is to be thanked for dutifully saving Forsskål-material for posterity. Much has been published on this expedition, e.g., a highly recommended recent work is *Undying Curiosity: Carsten Niebuhr and The Royal Danish Expedition to Arabia (1761–1767)* (2014) by Lawrence J. Baack.¹⁸

Handbooks en route

While their ship was waiting weeks off Helsingør for the stormy weather to calm, Forsskål passed the time botanizing and reading. Already before departure, Forsskål had prepared enthusiastically for the journey ahead. He read as many books as possible concerning the Orient and relevant travelogues. He worked to improve his Arabic under guidance of Professor Carl Aurivillius, his former teacher and Sweden's leading orientalist of the time.¹⁹ He collaborated with Michaelis and of course with Linnaeus. He had taken with him the most important works of Linnaeus. On his way from Sweden to Denmark he was annoyed when noticing that *Systema naturae* and *Flora Suecica* were packed so deep in his travel trunk that he was unable to reach them.²⁰ Later in a letter to Linnaeus from Constantinople, he writes that he reads Linnaeus's books daily and checks everything from the books and praises *Systema naturae* and its tenth edition.²¹

Carl Linnaeus
Systema naturae
 10th ed. (Stockholm, 1758–1759)

The tenth edition of Linnaeus's *Systema naturae* was the most important work Forsskål used during the expedition. This edition was newly published in

Both volumes of Carl Linnaeus's *Systema naturae*, 10th edition (1758–1759), were in Peter Forsskål's daily use during the Arabian journey. Neither of these copies (volume 1 fauna; volume 2 flora) have any connection to Forsskål. They have been owned by Carl Cronstedt and by the Ostrobothnian Students' Club at Åbo Academy. Volume 1 has also been in the possession of C. A. Hjertman. Both are today in the collections of the National Library of Finland. Photo: Marjatta Rautiala.

two volumes. Here organisms were hierarchically divided into classes, orders, families and species in a novel way. Every taxon was given a binomial name consisting of a genus- and species-part. The twelve-page first edition from 1735 had increased many-fold alongside new editions. The zoological nomenclature is based on the first volume. The Latin plant descriptions in volume two are partly based on his *Species plantarum*, published in 1753 which Forsskål should have had in his travel library as it was the starting point of Linnaean plant nomenclature.

The other books chosen for the travel library had to be carefully planned. Time would be spent in rugged terrain in rural areas with no other reference material nearby. To have handbooks on relevant publications nearby at basecamp or even in the field was crucial but, on the other hand, size and weight were limiting factors. Several works had been received for use in the expedition. Most of them were on loan from the Danish Royal Library. The largest books were delivered to the Danish envoy in Constantinople to be sent back to Copenhagen. When leaving the battleship *Grønland* and changing to a smaller Turkish vessel the baggage had to be minimized.

It was important to be acquainted with existing travel-accounts, such as the following two:

Frederik Ludvig Norden
Voyage d'Égypte et de Nubie
 (Copenhagen, 1750–1755)

This famed travelogue was published posthumously after the author's early death. The Danish sea officer and explorer Frederik Ludvig Norden (1708–1742) was commissioned by the King of Denmark on an expedition to Egypt and Sudan in 1737–1738. To improve trading contacts with these poorly known countries was important. He was a well-educated, competent, hardworking, reliable person, and an able drawer and engraver. His motto was, "Truth alone is my guide". While sailing along the Nile he made detailed sketches and wrote loose-leaf notes on a wide range of subjects: sceneries, harbours, town-plans, monuments, and people, drawing many maps of the Nile waterway, though extraordinarily little on nature. The two folio volumes contain c. 150 copper engravings based on his drawings. The company had explicitly wished for this superb work, in their letter to the King of Denmark on 30 December 1760 and it was indeed received on loan via the Danish

The frontispiece of Frederik Ludvig Norden's Voyage d'Egypte et de Nubie (1750–1755) designed and etched by Marcus Tuscher, is full of ancient Egyptian symbols with the central figure of the goddess Pallas Athene representing Danish science. This two-volume book served as an inspirational model on the Arabian voyage, but had to be returned when leaving Egypt because of its size. Photo: Marjatta Rautiala.

Royal Library.²² Consulted by the expedition members, this book served as an inspirational model and was followed for as long and far as possible, at least until leaving Egypt. However, it had to be returned to Denmark thereafter.²³

Joseph Pitton de Tournefort
Relation d'un voyage du Levant par ordre du roi
 Vol. 1–2 (Paris, 1717)

This publication was a classic travel account already in the eighteenth century. Tournefort (1656–1708) was a French botany professor, an important old school pioneer in systematic botany. He made extensive botanical excursions in Western Europe and later eastwards of which this expedition to the Levant was the most notable.²⁴ It was published years after Tournefort had died following an accident, in the form of letters to the organizer of the expedition. The journey took place in 1700–1702 in the Eastern Mediterranean, Asia Minor, Armenia and the borders of the Black Sea. Tournefort was travelling accompanied by the physician and botanist Andreas van Gundelsheimer and the painter Claude Aubriet. The book is full of fine illustrations. Greek, Roman and Byzantine authors are cited in addition to previous travelogues. Natural history was not the only subject investigated but geography, matters of commerce, and religion in addition to the manners of the inhabitants, as noted in the extended title. A great number of plants were collected, nowadays kept in the Willdenow Herbarium in Berlin. They became important to Linnaeus and later botanists. Obviously, this travelogue was not as useful to Forsskål as he had assumed. He writes to Linnaeus from Helsingør that he read the book daily, but its meagre material on natural history disappointed him.²⁵ Nevertheless, this travel account was important at least for a time while sailing on the Mediterranean. The philologist of the group was reading it on the stretch from Malta to Smyrna.²⁶

Forsskål mentions the following eight books that were important to him in a letter to Linnaeus from Helsingør in September 1760. He repeats the request a few days later in his application to the King.²⁷

Plumierii Icones plantarum
 Rumphii Herbarium amboinense cum auctuario
 Rumphii Museum amboinense
 Van Rheedei Hortus malabaricus
 Burmanni Thesaurus Ceilanicus

A Verbascum-plate in Joseph Pitton de Tournefort's *Relation d'un voyage du Levant*, Vol. 1 (1717) drawn by Claude Aubriet, the dedicated and able artist accompanying Tournefort on his trip to the Levant in 1700–1702. Photo: Marjatta Rautiala.

Burmanni *Decades plantarum*²⁸
 Ellis *Corallica gallice*
 Dillenii *Historia muscorum*

These books were arranged by the Danish Royal Library for use during the expedition. In a further letter he confirms that the ordered books have been received.²⁹

Charles Plumier
Plantarum Americanarum fasciculus
 edited and published by Johannes Burman Fasc. 1–10 (Amsterdam,
 1755–1760)

Charles Plumier (1646–1704) was a French botanist and monk whose initial interest in mathematics and physics turned into a deep commitment to botany inspired by his famed teachers, especially Tournefort. He was an excellent draftsman as well as engraver who had an endless passion for collecting and documenting plants, but he had a great interest in fauna too. He laid the foundations for botanical studies in the West Indies and was greatly admired by front row naturalists in the eighteenth century. After having made three expeditions to the Antilles under official order, he suddenly died, leaving behind thousands of drawings, notes and descriptions. Unfortunately, over 6,000 specimens were lost in a shipwreck. His papers were saved. These original drawings and handwritten texts on both plants and animals, although still existing, have been impossible to handle further in their entirety because of the sheer quantity. However, copies of portions of his material have been made. His published texts are few but valuable. About 500 copies of his fine drawings were published, edited and described decades later by Johannes Burman as the *Plantarum Americanarum fasciculus*, a ten-part treatise. Linnaeus had great trust in both Plumier and Burman. Plumier died too early to be able to handle his own enormous material cache. His fate resembled Forsskål's. The last fascicule was newly published by the time of the Arabian Journey.³⁰

Hendrik Adriaan van Rheedee tot Draakestein
Hortus Malabaricus
 Vol. 1–12 (Amsterdam, 1678–1693)

Hortus Malabaricus belongs to the most important pre-Linnaean works on botany and is considered the first exhaustive printed work on the plants of Asia and the tropics.³¹ It contains information on the plants of Malabar, southern India, and their ethnobotany, their medicinal and economic value. Even for Linnaeus it was one of the most important sources of tropical Asian flora. The twelve volumes contain detailed Latin descriptions and fine engravings in double folio of over 700 plants by Dutch engravers. The plants are presented under their Malayalam names followed by Dutch, Portuguese and other local names, even Arabic or Chinese when applicable.

Hendrik Adriaan van Rheede tot Draakestein (1636–1691), the work's creator, was a busy commander of Malabar serving in the Dutch East India Company. A self-taught botanist, he was fascinated with the flora of India. He privately organized a thorough botanical survey of the region. European and Asian collaborators, from local collectors to physicians and botanists, worked on it. Much of the medicinal folk-wisdom was derived from old palm-leaf manuscripts. A large team of expert editors was involved for about 30 years resulting in this astonishing work. Botanists today, especially taxonomists, appreciate its value. The annotated English translation is from 2003. Because of its size, Forsskål decided to leave *Hortus Malabaricus* in Constantinople to be returned to Copenhagen.³²

Georg Eberhard Rumphius

Herbarium Amboinense/Het Amboinsche kruidboek cum Auctuarium

Vol. 1–7 (Amsterdam, 1741–1755)

D'Amboinsche rariteitkamer

(Amsterdam, 1705)

Herbarium Amboinense has earned a permanent place in the history of Asian botany. It is the major work of the other great seventeenth century-pioneer Georg Eberhard Rumphius (1627–1702). He was a Dutch colonial officer, a merchant employed by the Dutch East India Company on the island of Amboina in the Moluccas, Indonesia, where he spent over 50 years. Even though he was blind and suffered other personal disasters, he was interested in tropical Asia, deeply concerned with the islands and their people. He too was an amateur botanist with a passionate nature, making careful notes on flora, fauna, ethnobotany, and geology.

The seven-volume *Herbarium Amboinense* was published decades after Rumphius's death. The enormous manuscript material was not easy to handle. In addition, Moluccan plant use was a sensitive subject for Dutch authorities due to the spice trade. Eventually Johannes Burman, the energetic professor of botany in Amsterdam translated it from Dutch into Latin and had it published in 1741–1755. The text is bilingual with Latin and Dutch side by side in parallel columns. It describes about 1,200 plants of the island of Ambon, eastern Indonesia. The very detailed descriptions have information on distribution, habitat and thorough information on uses. The volumes have descriptions with names in Latin, Dutch and Malayalam. *Herbarium Amboinense* was important for Linnaeus, who had access to its unpublished material while working with Burman in the Netherlands in 1735. It did not become translated into English until 2011.

D'Amboinsche rariteitkamer is a classic text on natural history, considered the first modern work on tropical fauna. Its texts on sea-organisms around Ambon Island are extremely detailed. The book has 340 pages, 60 plates and is divided in three sections. The first one details crabs and echinoderms, the second molluscs and the third minerals and stones. It was published in Dutch with a three years delay after the death of Rumphius in 1705. A new edition was printed in 1741 by Johannes Burman. An English translation was published in 1999. Forsskål had the 1741 edition at his disposal.³³

John Ellis

Essai sur l'histoire naturelle des corallines, et d'autres productions marines

Traduit de l'Anglais (The Hague, 1756)

This book verified the status of corals to the animal kingdom. It was not the first one to discuss the subject but confirmed the matter in an expert way with fine, detailed illustrations. John Ellis (c. 1710–1776) was an English linen merchant and government employee for Florida and the West Indies with a deep interest in marine flora and fauna, especially corals and related organisms. He was an excellent microscopist who used a small microscope, “the Ellis aquatic microscope”, that was designed for aquatic studies. Ellis's original work, *An Essay Towards the Natural History of the Corallines and Other Marine Productions of the Like Kind* from 1755 won him wide reputation and it was soon translated into French and Dutch in 1756, and into German in 1767. Ellis was greatly valued by Linnaeus, who used much of the descriptions in his *Systema naturae* of 1758. Forsskål preferred the French edition.³⁴

Johan Jacob Dillenius
Historia muscorum
 (Oxford, 1741)

Johan Jacob Dillenius (1684–1747) was a German-born botanist and professor of botany at Oxford University. His career began as medical doctor in Germany. He had a keen interest in botany and published several papers on cryptogams. After moving to England he was appointed professor of botany at Oxford. Dillenius holds an important position in the history of botany, especially in moss taxonomy. Linnaeus had great trust in him, they were long-term friends and correspondents. *Historia muscorum* was to become a classic. It contains history, descriptions, and illustrations of more than 600 species of mosses, liverworts, lycopods, algae, lichens, and other “lower” plants. The microscope was used to study and document cryptogams for the first time, which resulted in very accurate descriptions. According to Blunt, the fine illustrations are engraved and drawn by Dillenius himself.³⁵

Johannes Burman
Thesaurus Zeylanicus, exhibens plantas in insula Zeylana nascentes
 (Amsterdam, 1737)

Rariorum Africanarum plantarum,
 decas prima[–decima] (Amsterdam, 1738–1739)

Johannes Burman (1707–1780) was a Dutch physician and botanist who was nominated Professor of Botany and head of the botanical garden in Amsterdam. He became acquainted with Linnaeus when the latter visited Holland in 1735. They were both enthusiastic botanists and made friends and became correspondents in their early thirties. Burman specialized on the flora of Ceylon, East Indies and the Cape Colony. His publications were mostly based on herbariums, manuscripts, and drawings of deceased collectors, who had left behind unfinished works. Burman thus saved important material from oblivion. These include, Plumier’s *Plantarum Americanarum* and Rumphius’s *Herbarium Amboinense* and the new edition of *D’Amboinsche rariteitkamer*. He made important contributions to tropical botany by conscientiously editing and complementing huge, unfinished manuscript materials. Burman was a diligent writer whose most important works from Forsskål’s point of

JOANNIS BURMANNI,

*Med. Doct. & in Horto Medico Amstelædamensi
Botanices Professoris,*

RARIORUM AFRICANARUM
PLANTARUM,

Ad vivum delineatarum, Iconibus ac descriptionibus
illustratarum

DECAS PRIMA.

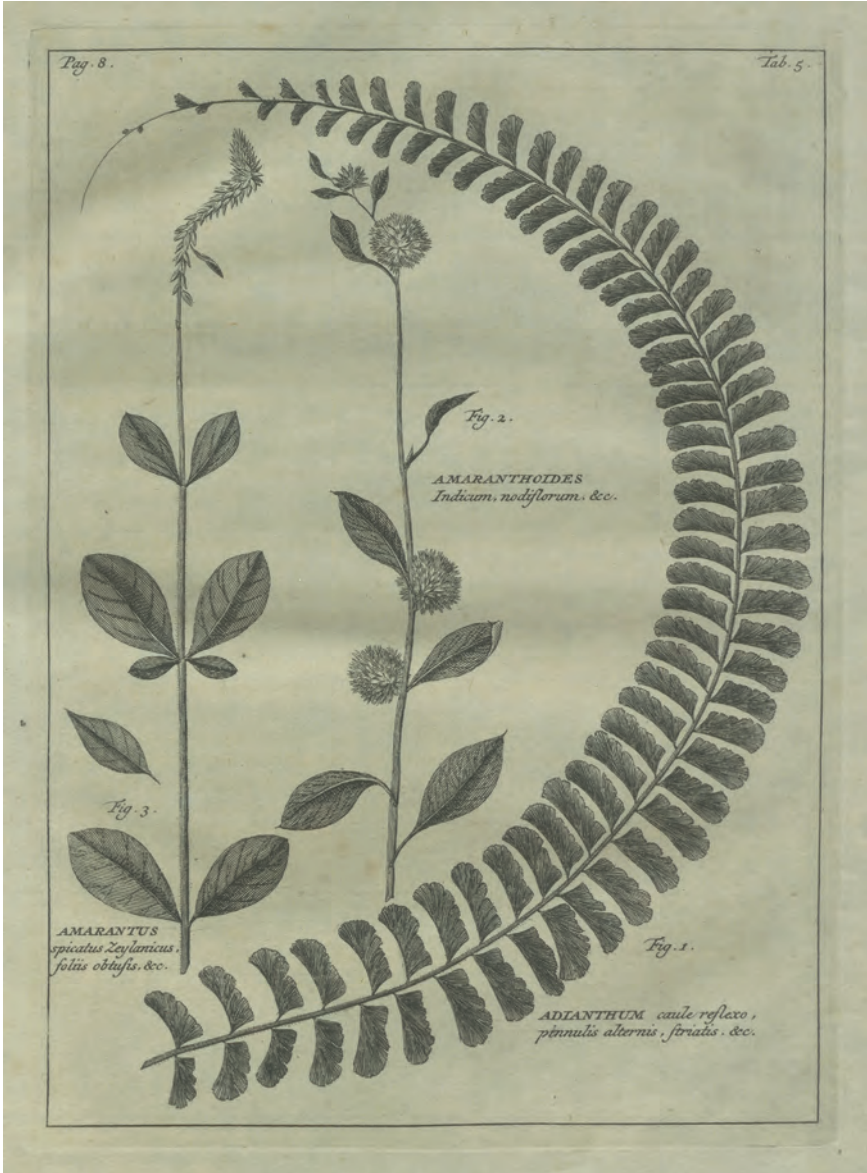
AMSTELÆDAMI,

Apud HENRICUM BOUSSIERE.

MDCCLXXXVIII.

Sven Ingemar Ljungh

Titlepage of Johannes Burman's Rariorum Africanarum plantarum (1738–1739), which describes especially Cape plants. The engraving by Caspar Philips represents a view of Cape Town and Table Mountain seen from the sea. The book has been owned by the Linnaean disciple Sven Ingemar Ljungh. Photo: National Library of Finland.

A plate from Johannes Burman's *Thesaurus Zeylanicus* (1737) with an engraving on *Amaranthus* and *Adiantum*-plants. Photo: National Library of Finland.

view, were these two treatises. *Thesaurus Zeylanicus* listing plants according to Latin names had a great deal of useful supplementary material, including an index of local names and catalogues on herbarium specimens from collectors which Burman used in compiling this thesaurus. The *Rariorum Africanarum plantarum* on the other hand lists the plants by Latin name with one index in the end. This book has ten parts (decas), which were published in three instalments 1738–1739. Both have fine illustrations.³⁶

In addition to those above, there were many other important works at Forsskål's disposal although, on such a long and complicated journey many of them had to be sent back to Scandinavia along the way. I cannot resist mentioning the following two – one very small, the other huge:

Vitaliano Donati

Essai sur l'histoire naturelle de la Mer Adriatique

(The Hague, 1758)

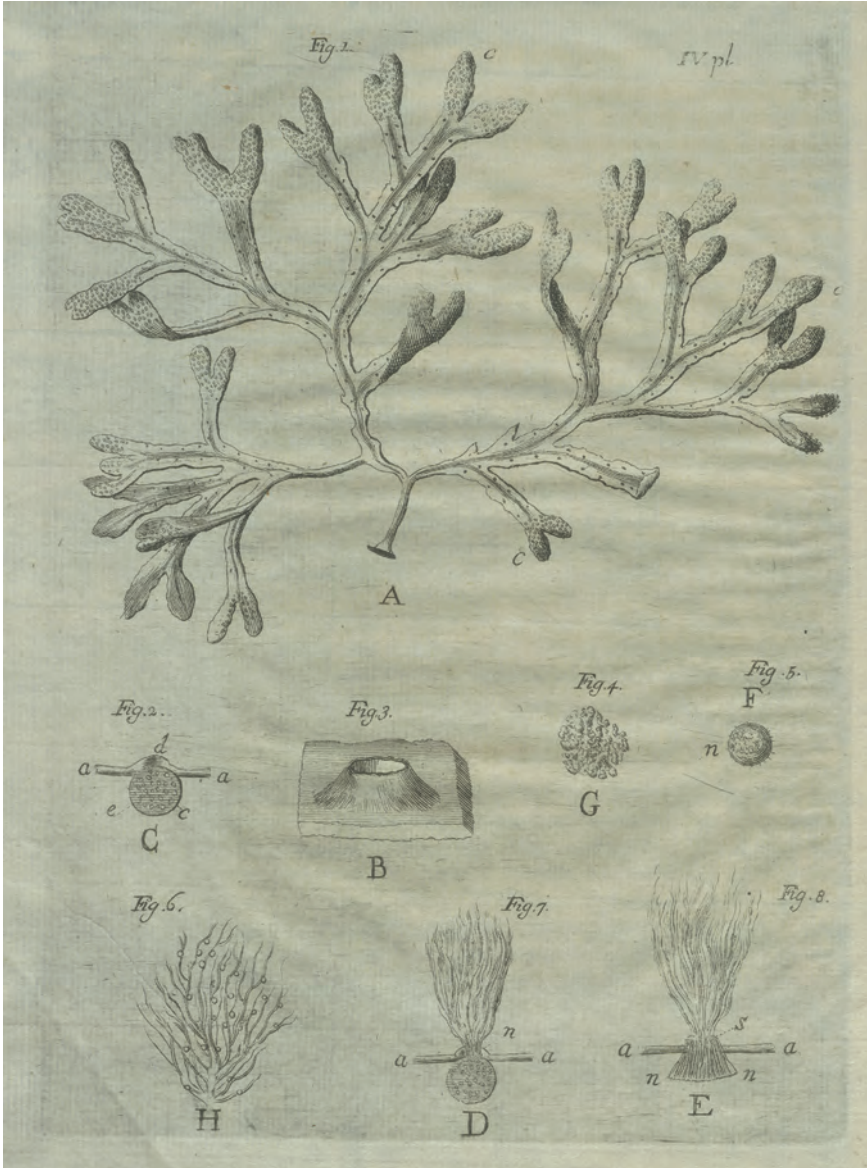
Peter Forsskål praised this small work by Vitaliano Donati, originally in Italian, *Della storia naturale marine dell'Adriatico* (1745). In a letter to Linnaeus from Helsingør, Forsskål suggested it to be translated into Swedish.³⁷ He had the French translation at his disposal. Vitaliano Donati (1717–1762) was an Italian archaeologist and naturalist who travelled in the eastern Adriatic, Egypt, Syria, Palestine and Arabia. This book concerns the flora and fauna of the Adriatic. According to Casellato, this “survey may be considered the very first natural history oceanographic campaign”.³⁸ The section on corals received much fame. He examined the polyps with a microscope and his drawings are extremely detailed. Donati was a travelling scholar like Forsskål, an older contemporary, who met his fate when taken ill at sea near the coast of Mangalore India, a half year before Forsskål himself.³⁹

Jacobus Golius

Lexicon Arabico-Latinum

(Leiden, 1653; new ed. 1656)

Jacobus Golius (1596–1667) was a Dutch orientalist and mathematician, professor at the University of Leiden. He specialized in old Arabic manuscripts which he collected on his many trips to the Middle East. Amongst his numerous works this dictionary of c. 1,500 pages is the most famous.

A plate from Vitaliano Donati's *Essai sur l'histoire naturelle de la Mer Adriatique* (1758). Donati examined marine organisms with a microscope, hence the very detailed drawings. This represents a *Fucus*-alga, here still not named. Photo: National Library of Finland.

Forsskål had already in Uppsala copied conscientiously vernacular plant and animal names pertaining to old Arabic manuscripts mentioned in Golius's *Lexicon*.⁴⁰ Anne Haslund Hansen and Stig T. Rasmussen consider Golius's *Lexicon* to be the best dictionary from Arabic to a European language at the time. Although large and difficult to handle, it was important for checking and counterchecking Arabic terms. The instructions for the journey had made this clear. Golius's *Lexicon* travelled with the group until Constantinople. The philologist of the group was reading it during their stay there and the Danish envoy agreed to safekeep the dictionary and some other books at the legation until the company returned.⁴¹

Bible flora, fauna and geography

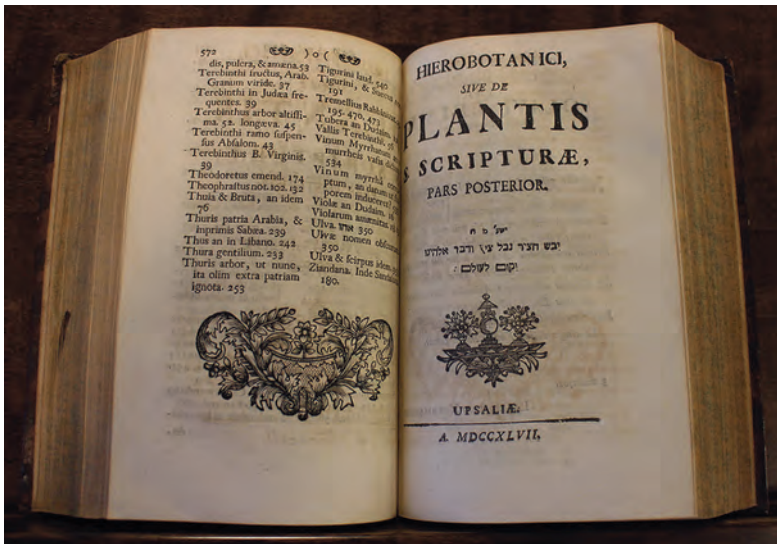
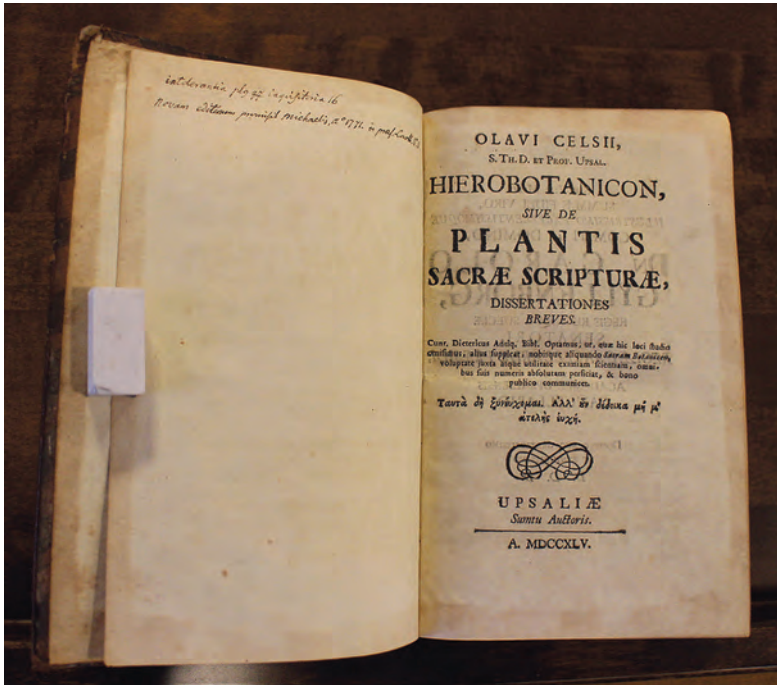
Forsskål must have had the Bible in his baggage although evidence for this seems to be missing. Biblical natural history and geography were subjects of the highest priority for professor Michaelis, the initiator of the project. He considered three books indispensable: Olof Celsius the Elder's *Hierobotanicon*, and Samuel Bochart's *Hierozoicon* and *Geographia sacra*. The importance of them was stressed already in his initial instructions for the journey. These books were also on loan from the Danish Royal Library in Copenhagen.⁴² The biblical aspect of the voyage was nevertheless slowly decreasing to give space for a different scientific view, much to Michaelis's dismay.⁴³ Jonathan Sheenan has dealt with the Arabian journey in his excellent treatise *The Enlightenment Bible* (2005).⁴⁴

Olof Celsius the Elder

Hierobotanicon sive de plantis Sacras Scripturas

Vol. 1–2 (Uppsala, 1745–1747)

This book on the biblical flora was a reference work surely kept at-hand all the way to Yemen. Olof Celsius the Elder (1670–1756) was a Swedish professor of Oriental languages, a polymath as well as a high-ranking clergyman. He was very interested in botany and planted a botanical garden on his lot in Uppsala, collected remarkable herbariums and corresponded with foreign botanists. He was interested in cryptogams and has been called Sweden's first bryologist. Celsius had been the young Carl Linnaeus's initial source

Olof Celsius the Elder's *Hierobotanicon* (1745–1747) was a valuable source on the voyage especially according to Professor Johann David Michaelis. The handwritten text on the upper left refers to Robert Lowth and his *De sacra poesi Hebraeorum* (1770) with its long and detailed preface written by Michaelis. Photo: Marjatta Rautiala.

of inspiration and had become a long-term mentor as well as a friend. As a student in Uppsala Peter Forsskål knew Celsius and appreciated him as a patron. Celsius was already in his eighties and never got to know the results of the voyage. He was well acquainted with classical literature and passionately collected and studied Oriental manuscripts throughout his life whenever possible, during his two-year plus trip in Europe. Combined with a lifelong devotion to botany, this made him the right person to write the *Hierobotanicon*. He had been collecting material for at least ten years before the first volume finally was published in 1745. The two volumes are a valuable source for ancient authors, synonyms and citations. Both volumes have indexes for Bible citations, subjects and indexes in seven languages, Hebrew, Chaldean, Syrian, Arabic, Persian, Greek and Coptic.⁴⁵

Samuel Bochart

Geographia sacra seu Phaleg et Chanaan

(Caen, 1646–1651)

Hierozoicon sive bipartitum opus de animalibus Sacrae Scripturae

3rd ed. (Leiden, 1692)

Samuel Bochart (1599–1667) was a French protestant scholar and clergyman, as well as a geographer and an orientalist, who had studied theology and Oriental languages in France, England and Holland. He was a polymath who was well acquainted with the etymological background of Oriental languages. His knowledge of old Arabic manuscripts still not published in Europe, was thorough. Although a serious theologian, Bochart's view of the Bible was historical and etymological rather than strictly theological. He was interested in its geographical and linguistic aspects and often used non-biblical sources in his research. *Geographia sacra* was his first major publication and it had great influence during the seventeenth century. This work with numerous maps is divided into two parts: *Phaleg*, which delves into Genesis 10 where the descendants of Noah are described; and *Chanaan*, concentrating on the Phoenicians, their navigation and countries of colonization. The *Hierozoicon*, a huge two-volume work first published in 1663, was used widely in new editions for years to come. The third edition from 1692 was available at the time of the voyage. This extremely detailed book is a collection of "everything" on Bible animals in classical and oriental literature. Because of its dimensions, it had to be set aside in Egypt.⁴⁶

HIEROZOICON,
SIVE
BIPERTITUM OPUS
DE
ANIMALIBUS

S. SCRIPTURÆ,
C U J U S

PARS PRIOR LIBRIS IV.

De Animalibus in Genere, & de Quadrupedibus
Viviparis & Oviparis:

PARS POSTERIOR LIBRIS VI.

De Avibus, Serpentibus, Insectis, Aquaticis, &
Fabulosis Animalibus agit.

CUM INDICE SEPTUPLICI,

I. Locorum Sac. Scr. II. Authorum, qui citantur. III. Vocum Hebr. Chald. Syriac.
Samaritani & Æthiopici Sermonis. IV. Vocum Arabicarum. V. Græcarum.
VI. Romanarum, quæ passim explicantur. VII. Rerum.

AUTHORE

SAMUELE BOCHARTO.

EDITIO TERTIA

Ex recensione

JOHANNIS LEUSDEN.

LOGDUNI BATAVORUM,
Apud CORNELIUM BOUTESTEYN, & JORDANUM LUCHTMANS.
TRAJECTI ad RHENVM,
Apud GUILIELMUM vande WATER, M. DC. LXXXII.

Cum Privilegio D. D. Ordinum Hollandiæ.

Title page of Samuel Bochart's Hierozoicon, 3rd ed. (1692). This work describes Bible animals in classical and oriental literature with great detail and was widely used in many editions for years. It had to be sent back to Denmark from Egypt because of its large dimensions. Photo: Marjatta Rautiala.

Conclusion

Peter Forsskål's knowledge of contemporary trends in scientific research was evident. He was an ardent follower of research, faithfully browsing libraries in Uppsala and Göttingen. During the Enlightenment Era, science, particularly natural history, was steadily growing in importance, because of Linnaeus and his innovative improvements of classification. A new phase was beginning in the studying of natural history and Forsskål could utilize Linnaeus's ideas in the field. Most important was the subject matter of the publications, but the illustrations improved the quality of the overall style of the works. Simultaneously, the works of respected forerunners like Joseph Pitton de Tournefort, Charles Plumier and the others mentioned above, were important to have within reach.

Peter Forsskål's intimate relationship with books can be traced back to his childhood, his father, and their family library. Reverend Johannes Forsskåhl was a genuine bibliophile with a wide range of interests. Later his professors Johann David Michaelis in Göttingen and Carl Linnaeus in Uppsala with his ground-breaking publications were to become his most important teachers. Forsskål met his fate in the faraway mountains of Yemen. His scientific work was left unfinished to be published posthumously by dutiful Carsten Niebuhr. Nevertheless, his position in the history of natural history, and in biological taxonomy is firm. He has a place amongst those respected scholars in natural history whose publications he himself so much appreciated. Unfortunately, the following words written by Professor Carl Aurivillius in Forsskål's memory album were to be fulfilled only partially. The text reflects the affectionate feelings of his friends back home:

Your trip will be blissful, my Friend,
 come safely to us back again!
 Let your homeland enjoy the fruits,
 which it expects from Your wisdom!
 That which Your fire, Your genius have seen?
 You surely from memory can retrieve?

Wishes and asks
 a sincere and old friend,
 Carl Aurivillius
 Professor of poetry at Uppsala Academy
 Uppsala 8 September 1760.⁴⁷

Notes

Acknowledgement: I am grateful to David Goldberg, the co-ordinator of Project Forsskål and at the time honorary editor Helmut Reichenbach of the Society for the History of Natural History for reading and discussing the original manuscript and for the latter for encouraging me to contact Svenska Linnésällskapet. Thanks are due also to Blake Schumacher of The Finnish British Society for checking the English language and for the staff of the National Library of Finland for always friendly assistance in using the library's valuable collections.

¹ Alternative first names Pehr, Petrus or Petter, he used even Pierre. See Forsskål's pamphlet *Tankar om borgerliga friheten*, edited and translated into English by David Goldberg, Gunilla Jonson, Helena Jäderblom, Gunnar Persson, and Thomas von Vegesack as *Thoughts on civil liberty* (Stockholm, 2009), 40 pp.; Jonas Nordin, "Peter Forsskål 1732–1763: En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter", *SLÅ* 2013, 39–52. See also Lawrence J. Baack, *Undying curiosity: Carsten Niebuhr and the Royal Danish Expedition to Arabia (1761–1767)* (Stuttgart, 2014), 59. Forsskål's pamphlet is today considered an esteemed forerunner for freedom of the press.

² This article is based on my former text in Finnish. Marjatta Rautiala, "Petter Forsskålin kirjat – tienviitat tutkijantaipaleella", *Luonnon tutkija* 121:2 (Helsinki, 2017), 64–73. The current article is an enlarged text, not a direct translation.

³ Estate inventory deed after Margaretha Kolbeckia 1738. Dated three years after her death in 1735. City Archives Helsinki, HMA Perukirjat Eci; [Forsskål, Johannes], *Förteckning på framledne kyrkoherdens Herr Doctor Forsskåls wackra theologiska bibliothèque, som kommer att försäljas i kyrkoherde-huset i St. Mariae Församling i Stockholm den ... Martii 1762* (Stockholm, 1762), 95 pp.

⁴ Tuija Laine, "The clergyman as a book owner and distributor in the provinces of Uusimaa and Häme during the 1700s.", in Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds.), *The emergence*

of Finnish book and reading culture in the 1700s (Helsinki, 2011), *Studia fennica, litteraria* 5, 31–54. On pp. 39–43 subtitle "The library of Johan Forsskål" by Tuija Laine.

⁵ Arvid J. Uggla (ed.), *Resa till Lycklige Arabien: Petrus Forsskåls dagbok 1761–1767* (Uppsala, 1950), 13; *Journal des sçavans* 3 May 1666, 217–220.

⁶ Arne Munthe, *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet: En stadsdel och dess kyrkliga liv* (Stockholm, 1959). On Johannes Forsskål especially pp. 232–235, 352, and 355.

⁷ In Uppsala University Library archives: *Nomina studiosorum Academiae Upsaliensis constituentem societatem primae partis Uplandiae*. UUB, U 608a (1642–1784); Henrik Schück, *Från Linnés tid: Petter Forsskål* (Stockholm, 1923), 25.

⁸ Jonas Forsskål, *Hospita insectorum flora* (Upsaliae, 1752).

⁹ Eero Matinolli, *Petter Forsskål, luova ihminen 1700-luvun Pohjolasta* (Turku, 1960), 24; Schück 1923, 31–33.

¹⁰ J. H. Schröder, *Kongl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala, dess stiftelse, utbildning och verksamhet*, berättelse uppläst i K. Vet. societetens sammankomst d. 16 November 1844 (Upsala, 1845), 17; E-mails between Claes Andersson (Uppsala University Library) and Marjatta Rautiala, July 2016; Charles De Geer to Carl Linnaeus, Leufsta, 11 February 1753. The Linnaean Correspondence, L1536.

¹¹ Götz von Selle (ed.), *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837* (Hildesheim, 1937), 101.

¹² See Baack 2014, 26–29, for a thorough summary of Michaelis's expectations for the Arabian journey and pp. 30–36 on his role at the Göttingen University.

¹³ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Göttingen, 10 December 1753. *The Linnaean Correspondence*, L1685.

¹⁴ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Göttingen, 13 July 1754. *The Linnaean Correspondence*, L1784.

- ¹⁵ Karl J. Hartmann & Hans Füchsel, *Geschichte der Göttinger Universitäts-Bibliothek*, verfasst von Göttinger Bibliothekaren (Göttingen, 1937), 331 pp.; Christian Callmer, “Svenska studenter i Göttingen under 1700-talet”, *Lychnos* 1956, 1–30; William Clark, *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago IL & London, 2006), 316–325; Baack 2014, 34.
- ¹⁶ By then he had also been appointed professor at the University of Copenhagen, a position he never could put into practice.
- ¹⁷ Baack 2014, 26–29.
- ¹⁸ Baack 2014; Amongst others in English: F. Nigel Hepper & Ib Friis, *The plants of Pehr Forsskål's Flora Aegyptiaco-Arabica* (Kew & Copenhagen, 1994); Peter Forsskål's journal, in Lars Hansen (ed.), *The Linnaeus apostles. Global science and adventure* 4, 283–380 (London, 2009); Thorkild Hansen, *Arabia Felix: The Danish Expedition of 1761–1767*, translated by James and Kathleen McFarlane (New York, 1964), 381 pp. A new English edition has been published in 2017. Thorkild Hansen's book was my starting point to Forsskål-studies, fact and fiction combined, irresistible but not entirely reliable.
- ¹⁹ Carl Christensen, *Naturforskeren Pehr Forsskål, hans rejse i Aegypten og Arabien 1761–63 og hans botaniske arbejder og samlinger* (Copenhagen, 1918), 13; Johann David Michaelis, *Literarische Briefwechsel*, geordnet und herausgegeben von Joh. Gottlieb Buhle, Erste Theil (Leipzig, 1794); Forsskål an Michaelis, Upsala, 25 September 1759, no. 114, 408–409.
- ²⁰ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Gränna, 24 September 1760. *The Linnaean Correspondence*, L2787.
- ²¹ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Constantinople, 1 August 1761. *The Linnaean Correspondence*, L2949.
- ²² Haven, Forsskål & Niebuhr to Monseigneur [The King of Denmark], 30 December 1760. State archives, Copenhagen, RaK AR 3-003, 89.
- ²³ Baack 2014, 37–38; Hepper & Friis 1994, ix, 1; Ib Friis, Michael Harbsmeier & Jorgen Baek Simonsen (eds.), *Early scientific expeditions and local encounters: New perspectives on Carsten Niebuhr and “The Arabian journey”*. Proceedings of a symposium on the occasion of the 250th anniversary of the Royal Danish Expedition to Arabia Felix (Copenhagen, 2013), 12–17; Anne Haslund Hansen & Stig T. Rasmussen (eds.), *Min sundheds forliis: Frederik Christian von Havens rejsejournal fra Den Arabiske Rejse 1760–1763* (Copenhagen, 2005), 236 f.
- ²⁴ Pierre Guiral, *Tournefort et son voyage au Levant*, in G. Becker et al., *Tournefort* (Paris, 1957), 77–96. A chapter in the comprehensive monograph on Tournefort by 15 authors; Gerhard Wagenitz, Pflanzen von der Orientreise Tourneforts im Herbal Willdenow in Berlin, *Willdenowia* 3:1 (1962), 101–136.
- ²⁵ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Helsingør, 10 February 1761. *The Linnaean Correspondence*, L2878.
- ²⁶ Hansen & Rasmussen 2005, 162.
- ²⁷ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Helsingør, 29 September 1760. *The Linnaean Correspondence*, L2785; Peter Forsskål to [Frederik V], Copenhagen, 1 October 1760, in Christensen 1918, 98–101. See also Ib Friis, “Notes on the botanical collections and publications of Pehr Forsskål”, *Kew bulletin* 38:3 (1983), 457–467.
- ²⁸ He refers to *Rariorum Africanarum plantarum*, see F. A. Stafleu & R. S. Cowan, *Taxonomic literature* 2:1 (1976), no. 929, p. 415.
- ²⁹ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Copenhagen, 14 December 1760. *The Linnaean Correspondence* L2834. The books are not named but must have been the abovementioned ones.
- ³⁰ Theodore W. Pietsch, “Charles Plumier (1646–1704) and his drawings of French and American fishes”, *Archives of natural history* 28 (2001), 1–57; R. Mottram, “Charles Plumier, the king's botanist, his life and work”, *Bradleya* 20 (2002), 79–120.
- ³¹ or Hortus Indicus Malabaricus.
- ³² J. Heniger, *Hendrik Adriaan van Rheedee tot Drakenstein (1636–1691) and Hortus Malabaricus: A contribution to the history of Dutch colonial botany* (Rotterdam & Boston MA, 1986), 295 pp.; K. S. Manilal, “Medicinal plants des-

cribed in *Hortus Malabaricus*, the first Indian regional flora published in 1678 and its relevance to the people of India today”, in Gaurgopal Maiti & Sobhan Kr. Mukherjee (eds.), *Multidisciplinary approaches in angiosperm systematics*, vol. II (2012), 558–565; Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Marseille, 27 May 1761. *The Linnaean Correspondence*, L5427.

³³ Ray Desmond, *The European discovery of the Indian flora* (Oxford, 1992), 36–37; C. E. Jarvis, “Georg Rumphius’ Herbarium Amboinense (1741–1750) as a source of information on Indonesian plants for Carl Linnaeus (1707–1778)”, *Gardens’ bulletin Singapore* 71, Suppl. 2 (2019), 87–107; Richard I. Johnson, [Review of] *The Ambonese curiosity cabinet* by Georgius Everhardus Rumphius translated, edited, annotated, and with an introduction by E. M. Beekman, Harvard University, Cambridge Mass., *Occasional papers on mollusks* 6:78 (1999), 96–105; Pieter Baas & Jan F. Veldkamp, “Dutch pre-colonial botany and Rumphius’s Ambonese herbal”, *Allertonia* 13 (2013), 9–19. Note: *Allertonia* 13 as a whole is dedicated to Rumphius.

³⁴ Roy A. Rauschenberg, “John Ellis, F. R. S. Eighteenth century naturalist and Royal agent to West Florida”, *Notes and records of the Royal Society of London* 32:2 (1978), 149–164; Julius Groner & Paul F. S. Cornelius, *John Ellis, merchant microscopist, naturalist, and King’s agent, a biologist of his times* (Pacific Grove CA, 1996). 323 pp.

³⁵ Wilfrid Blunt, *The art of Botanical illustration* (London, 1955), 135–136; Pekka Isoviita, “Dillenius’s ‘Historia muscorum’ as the basis for the Hepaticae nomenclature and S.O. Lindberg’s collection of Dillenian bryophytes”, *Acta Botanica Fennica* 89 (1970), 1–28; Georg Claridge Druce, *The Dillenian herbaria, an account of the Dillenian collections in the Herbarium of the University of Oxford*, edited with an introduction by S. H. Vines (Oxford, 1907), 384 pp. A biography of Dillenius on pp. xvii–xxvii.

³⁶ Desmond 1992, 157–158; “Burman, Johannes (1707–1779)”, in Frans A. Stafleu & Richard S. Cowan, *Taxonomic literature* 2:1 (1976), 413–417.

³⁷ Peter Forsskål to Carl Linnaeus, Helsingør, 10 February 1761. *The Linnaean Correspondence*, L2878.

³⁸ Sandra Casellato, “Marine biology in the Adriatic Sea: A historical review”, *Proceedings of the California Academy of Sciences*, 4th Series 59, Suppl. I, no. 12 (2008), 195.

³⁹ Casellato 2008, 193–205.

⁴⁰ Christensen 1918, 13; Michaelis 1794, 409.

⁴¹ Hansen & Rasmussen 2005, 104 f.; Marina Tolmacheva, “The Medieval Arabic geographers and the beginnings of modern orientalism”, *International journal of Middle East studies* 27:2 (1995), 141–156.

⁴² Baack 2014, 27; Haven, Forsskål & Niebuhr to [The King] Monseigneur, 30 December 1760. State archives, Copenhagen, RaK AR 3-003, 89a; Témpler to Haven, Copenhagen, 1 January 1761. State archives, Copenhagen, RaK AR 3-003, 89.

⁴³ Baack 2014, 385.

⁴⁴ Jonathan Sheenan, *The Enlightenment Bible, translation, scholarship, culture* (Princeton NJ & Oxford, 2005), 186–211.

⁴⁵ Matinolli 1960, 24; Ingvar Svanberg’s introduction to Olof Celsius, “Om fåglarnas natur”, *SLÅ* 2019, 7–12; B. Boethius, “Olof Celsius d.ä.”, *Svenskt biografiskt lexikon* 8 (1929), 249–266.

⁴⁶ Crawford H. Toy & Karl H. Comhill, “Bochart, Samuel”, in I. Singer (ed.), *Jewish encyclopedia* 3 (1903), 279; Zur Zhalef, *Sacred words and worlds, geography, religion and scholarship, 1550–1700* (Leiden, 2012), 141–203.

⁴⁷ “Din resa blifve säll, min Wän, / Kom lyckligt till oss hem igen! / Låt fosterland de frukter njuta, / Som det förväntar af Ditt wett! / Det som Din eld, Ditt snille sedt? / kan Du wäl det ur minnet sluta? / önskas och frågas / af / en äfven så redlig som gammal wän, / Carl Aurivillius / Poes. Prof. in Acad. Ups. / Upsala. d. 8. September. År 1760”. Per Forsskaals stambog 1 (1756), Danish National Library, Copenhagen, Otto Thort’s collection no. 556, 197.

Summary

Scholars and their works as beacons for
Peter Forsskål*On the Nordic naturalist and his travel library*

By Marjatta Rautiala

This paper investigates Peter Forsskål's acquaintance with eighteenth century scientific publishing in natural history and his role as natural historian of the Danish multidisciplinary expedition to Yemen in 1761–1763. His father, a bibliophile vicar in Helsinki and later in Stockholm, paved the way for his serious interest in scientific publications. Forsskål's studies at Uppsala University and eventually at Göttingen shifted from theology to natural history, emphasizing botany as well as philosophy and Oriental studies. Already in Uppsala he was in close contact with professor Carl Linnaeus and while in Göttingen with professor Johann David Michaelis. His letters to Linnaeus have been an important source and a starting point for this study. Forsskål was an alert follower of research and had extensive knowledge of what was published in natural history. His letters to Linnaeus showed this well. Most of the books Forsskål needed on the voyage were received on loan from the Danish Royal Library. Linnaeus's works were included in his private collection, the tenth edition of *Systema naturae* being most essential to him. Works on the Bible flora, fauna and geography were stressed by professor Michaelis. The ability to clarify many problematic sections in the Bible was according to Michaelis of prime importance. However, this aspect dwindled and other scientific aspects became prominent. Forsskål's fate was to leave his work unfinished. Nevertheless, he joined the pantheon of eighteenth century-scholars he admired and whose works he appreciated.

Author's address:

FK Marjatta Rautiala, Agronomgatan 10 B 28, 00790 Helsingfors, Finland. E-mail: mrautiala@gmail.com.

KJELL DANELL & GÖRAN STENBERG

Naturintresset hos två norrländska präster

Pehr Stenberg och Lars Levi Lästadius

Intresset för naturen förändras under livets olika faser. När det gäller 1700- och 1800-talens människor finns sällan tillräckligt med källor som tillåter oss att följa denna process över ett helt liv, då det i många fall saknas personliga textvittnen som dagböcker och självbiografier. Däremot är det enklare att se utvecklingstendenser i vetenskapliga bidrag men då bara i en del av livs-spannet. Många efterlämnade handlingar har gått förlorade, men vissa göms måhända ännu i arkiven och kan därmed återupptäckas. Så var fallet med den västerbottniske prästen Pehr Stenberg (1758–1824), vars produktivitet i det fördolda resulterade i en dialektordbok, en topografi över hemsocknen Umeå och en självbiografi som sträcker sig över nära 50 år.¹ Dessa alster fanns i manuskript vid hans död, men har publicerats först i vår tid.² En bok om fågelfångst utkom däremot redan 1841.³ Självbiografen, utgiven 2014–2018, har hittills skärskådats utifrån humanvetenskapliga och teologiska frågeställningar.⁴

Föreliggande studie fokuserar på det naturvetenskapliga och vetenskaps-historiska innehållet i dessa skrifter. Vilken information ger de här presenterade, unika källorna om hur naturintresset formades och vidmakthölls hos en person sprungen ur allmogen under 1700-talets senare del och i början av 1800-talet? Uppsatsen följer Stenberg från pojkåren via studierna i Åbo till prästtjänsten i hembygden. Åter i Västerbotten odlade han sitt jakt-, fångst- och fiskeintresse, men ägnade sig också med allt högre ambitioner åt naturgeografiska och biologiska studier. Stenbergs naturintresse kunde komma till uttryck på olika sätt men analyseras här som en utveckling mot ett mer avancerat stadium. Avslutningsvis jämförs Stenberg med en internationellt känd präst i övre Norrland som verkade ett halvsekel senare och som utvecklades till att bli en naturvetare av en helt annan kaliber.

Det huvudsakliga undersökningsmaterialet är Stenbergs dokumenterade liv och verk. Han var en begåvad bondson som under gustaviansk tid fick

möjlighet att studera. De akademiska studierna skedde inte i Uppsala utan i Åbo, där det var lätt att periodvis få informatorplatser i förnäma familjer. Förutsättningen för hans bildningssträvan var tillmötesgående föräldrar och stöd från hemsoken men också engagerade lärare och välgörare. Den största tillgången var emellertid Stenbergs egen starka vilja att utforska världen och tillägna sig kunskaper och färdigheter. Efter prästvigning 1786 och disputation 1789 i tillämpad botanik återvände han till Västerbotten, där han blev komminister i Umeå stad 1792 och därefter i landsförsamlingen 1804 (Tabell 1).

Uppväxten i Stöcke

Att pojkar på landsbygden intresserar sig för djur och natur är förstås inte ovanligt. Stenberg växte upp i Stöcke i södra Västerbottens kustland med jordbruk som huvudnäring, men där även fiske spelade en viktig roll. Av de 130 textstäl- len i självbiografen som berättar om hans naturintresse är det första belägget på författarens kontakt med naturen då han som tioåring vittjade ryssjor med sin morfar. Fiske blev ett livslångt intresse för honom. Liksom i andra notiser från uppväxtåren var det djur som var i fokus. Först som student i Finland började han omnämna också växter. Djurintresset föregick alltså växtintresset och hans skildringar av djurlivet hängde ofta samman med fiske, fångst eller jakt.

Ingen blir zoolog av ett fiskafänge, men man kan förutsätta att det i Stenbergs närmiljö fanns folkligt traderad ekologisk kunskap. När han sökte sjöfågelägg och en kusin dödade en hona resulterade det i bannor. Fadern hänvisade till förbudet att ta ägg men menade också ”at det war synd, och lika som tyranniskt, at så handla med ett menlöst kreatur, som så högt älskade sin afföda, at hon häldre wille wåga sitt lif än lämna dem”.⁵ Kanske fadern också tänkte på kommande äggtäkter.

Redan som tioåring snarade och gillrade han fåglar och han fick en lodbössa när han var 13 år. Detta skedde senare än vad Æschill Nordholm och Anders Berch rekommenderade i *Jämtelands djur-fänge* (1749).⁶ Fadern tog emellertid tillbaka vapnet när han såg att sonen inte var mogen att använda det. Återigen visade fadern gott omdöme. I samband med en annan händelse under uppväxten formulerade Stenberg sitt stora naturintresse, då han ”altid haft största nöije at wara med wid allahanda djurs eller fiska fången” och hur han ”brann af en häftig lust” att vara med vid strömmingsfiske med skötar.⁷

Hängsmycke med silhuettporträtt och hårlock som enligt muntlig tradition föreställer Pehr Stenberg. I släktens ägo. Foto: Anneli Karlsson.

Studietiden i Åbo

Efter skolgång och privatinformation i Umeå inskrevs Stenberg 1779 som student i Åbo, vilket självfallet blev en vändpunkt i hans liv. Det Åbo han kom till var dåvarande Finlands största stad, präglad av handel och förvaltning men också av universitetet, grundat 1640. Efter att ha avslutat sina teologiska studier 1786 inriktade han sig mot naturvetenskapliga studier. Lärosätets naturalhistoriska utbildning hade vid den tiden under flera decennier letts av Pehr Kalm, Linnés vän och apostel.

När Stenberg först kom in på botaniken skedde det i samband med den parallella bildningsresa han även gjorde som lärare och huspräst i olika adelsmiljöer. Åren 1780–1783 vistades han hos familjen Gripenberg. Där tillfrågades han om sina botaniska kunskaper och blev då brydd eftersom han bara kände till ett fåtal växter. Ett par år senare begav sig Stenberg ut på exkursioner eller herbationer med Carl Niclas Hellenius, men botaniserade också på egen hand. Han använde sin arbetsgivare Ehrenmalms bibel som växtpress och när han monterade sina kollektioner blev han en gång så ivrig att han av misstag svalde en knappnål. Då prenumererade han på Carl Fredrik

Retzius' Inledning til djur-riket (1772) blev Pehr Stenbergs första kontakt med linnéansk litteratur. Som 20-åring fick han boken av en välgörare. Foto: Kjell Danell.

Hoffbergs *Anvisning til wäxt-rikets kännedom* i den utvidgade utgåvan från 1784.⁸ Det botaniska intresset intensifierades och även hos familjen Carpelan samlade han kollektioner till sitt herbarium ”och at finna en ny och förut okänd planta” var för honom en ”högtidlighet”.⁹

Stenbergs zoologiska intresse var inte lika starkt i akademiskt avseende. Som 20-åring fick han av en välgörare Anders Jahan Retzius’ *Inledning til djur-riket* (1772), men fann den då alltför avancerad.¹⁰ I Åbo bevistade han Hellenius’ föreläsningar om kräldjur och fiskar; i fråga om djur var det dock tillämpningar som fiske, jakt och fångst som engagerade. Även här sökte han vetgirigt efter kunskap och fick ofta hjälp av personer av lägre rang – mer på samma nivå som han själv – på herrgårdarna eller i grannskapen. Stenberg lärde sig använda lockfågel och var på orr- och tjäderlek. Nu fick han också hantera gevär, ”ett nytt nöije för mig som intog hela min själ.”¹¹ Han gav sig ut på harjakt med och utan hund, följde med på björn- och vargjakt och lade ut åtel. Av en vän lärde han sig snara harar och fågel och under ett studieuppehåll 1785 visade en soldat i hembyn hur man gjorde hargiller. I Finland var

Vintertid tog Pehr Stenberg gärna lake med krokar, inte minst för rommen. Wilhelm von Wright, *Skandinaviens fiskar* (1836–1857). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

han också på rävjakt och stötte ihop med Carl Johan De la Myle, upphovsman till ett välkänt arbete om fångst med sax.¹² Fisket var mer självgående för Stenbergs del, men han blev också nyfiken på finländarnas isfiske. Viktiga för Stenbergs utveckling var kontakterna under studentåren; i flera fall övergick de i brevväxling.¹³ Vännen Johan Gustaf Justander hänvisade i ett brev till Stenbergs noggrannhet och bad honom journalföra talgoxarnas beteende. Stenberg ansåg sig dock inte kompetent för uppgiften. Fåglar var annars de djur han hade mest teoretiskt intresse av.

Efter prästvigning 1786 uppmuntrades Stenberg att fortsätta sina studier i Åbo för att nå den högsta lärdomsgraden. Han försvarade en avhandling i botanik under Hellenius' presidium och det är som botaniker Stenberg bör betraktas i naturvetenskapligt hänseende. Vid den tiden var Linnélärjungen Hellenius, senare von Hellens, professor i naturalhistoria med huvuduppgift att undervisa medicinstudenter om medicinalväxter. Pedagogiskt var han liksom företrädaren Kalm en stark förespråkare för fältundervisning, troligen påverkad av sina egna tidigare studier i Uppsala under Linné. Hellenius blev

Finlands första taxonom med Linné och Carl Peter Thunberg som förebilder. Han beskrev fyra arter av kärnväxter och ett växtsläkte nytt för vetenskapen samt snövevsslan, en skalbagge och lakens binnikemask. Hellenius arbetade främst inom tillämpad botanik och publicerade sina rön i Vetenskapsakademins handlingar, där han blev ledamot 1788. Vidare byggde han upp universitetets herbarium och utökade den botaniska trädgården i Åbo som hade anlagts av Kalm 1757.¹⁴ Botanikämnet i Åbo utvecklades, men fixstjärnan på den akademiska stjärnhimlen i Åbo under Stenbergs tid där var annars humanisten Henric Gabriel Porthan, som dock inte ägnade sig åt naturalhistoria.¹⁵

Hellenius blev Stenbergs lärare i botanik och preses för dissertationen.¹⁶ Ämnet för dissertationen var havtorn och en närbesläktad kanadensisk art samt den förras potential som nyttoväxt. Den kan ses som en fortsättning på det arbete som Kalm hade inlett. Kalm hoppades att havtornssaft skulle kunna användas i läkekonsten men också som råvara vid tillverkning av vin eller åtminstone ättika samt att det dessutom skulle bli ett inhemskt färgämne.¹⁷ Magisteravhandlingarna på latin var vanligen skrivna av preses, i det här fallet Hellenius, och respondenten hade en mer redaktionell funktion men skulle vid disputationen försvara teser och resultat. I Stenbergs opus behandlades släktskapen hos de likartade buskarna *Hippophaë rhamnoides* och *H. [Shepherdia] canadensis*. Den senare hade Kalm funnit under sina resor. Havtorn var däremot inhemska i Finlands kustområden. Hellenius hade rådfrågat Thunberg om slutsatsen att båda hörde till samma släkte och stod nära *Elaeagnus*.

Stenberg hade studerat havtornen vid den finska kusten och rapporterat om dess blomning på bar kvist som underlättade befruktning. Att frukternas antal berodde på väder och att den bittra smaken försvann om bären frystes in fick han nog veta av lokalbefolkningen. Sedan redovisades hur buskarna åts av får, men inte av hästar, samt frukternas färg och smak.¹⁸ Bären kunde ingå i inläggningar till kött- och fiskrätter och nedfallna blad kunde bli nödfoder. Det hårda träet passade till vävskedar och räfspinnar och som ved avgav det stark värme, varefter man kunde göra lut och såpa av askan. Allt sågs i nyttoperspektiv.

Stenbergs självbiografi vittnar om studietidens nöjen och vändor, det förlägnasamarbetet med handledaren och slutfasen med utdelandet av avhandlingstrycket enligt systemet med klienter och patroner.¹⁹ Därvid utfrågades han av den gamle biskopen Jakob Gadolin om växtens latinska namn. Stenberg svarade att det ”är nomen genericum på twenne örter”, men biskopen var givetvis ute efter etymologin.²⁰ Opponent vid disputationen var ”en Jämtlänninge, en snäller karl, som talte Latin, som modersmålet; men hade

Havtorn, Hippophaë rhamnoides, och dess systematik och tänkbara nyttigheter var ämnet för Pehr Stenbergs magisteravhandling i Åbo. Johan Wilhelm Palmstruch, Svensk Botanik (1802–1843). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

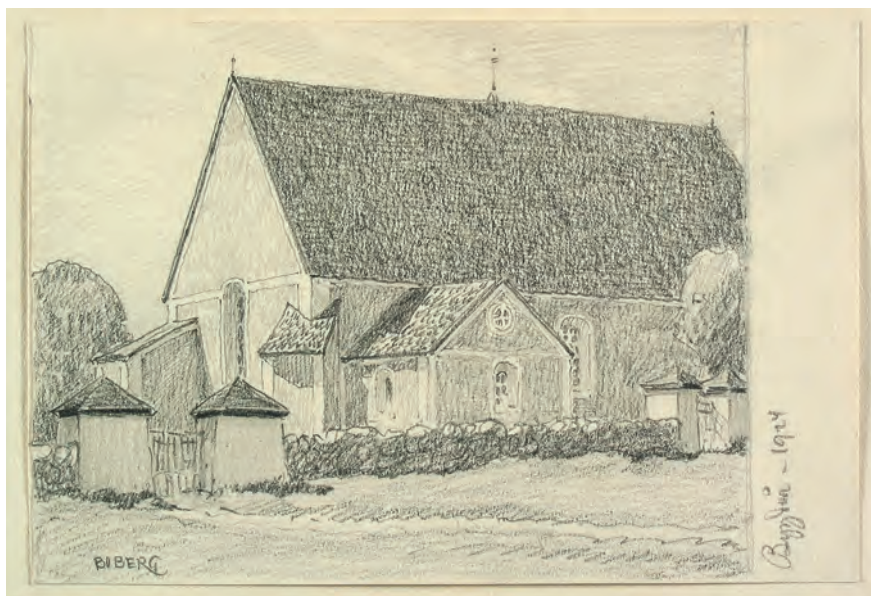
en för bedröflig uppsyn”.²¹ Allt avlöpte väl och vid promotionen gick han sist i processionen som näst bäst av promovendi. I och med detta var Stenberg examinerad botanist och pojkårens starka naturintresse hade akademiserats. Därefter återvände han till Västerbotten för att fullfölja sin kyrkliga karriär.

Åter i hembygden

Det sena 1700-talet utgjorde naturkänslans tidevarv. Frågan är om Stenberg exemplifierar denna upplysningstidens romantik eller ett äldre naturintresse utan sentimentala drag. Trots att självbiografin har litterära ambitioner finns däri endast sporadiska estetiserande naturskildringar. En ritt genom ett naturskönt landskap fick en viss lyftning genom bildspråket, där omgivande berg steg upp ”på tre sidor såsom en ordentelig amfi=theater.”²² En annan utflykt beskrivs mer elaborerat när de ”sofwo i godan ro til des Aurora med sina Guldfärgade wingar, hwars glimrande strålar omgäfwå våra ögon, bebådade Phoebi ankomst och påminte oss at det redan war tid, at på flodens mjuka och kalla yta med spenda segel söka uphinna vårt rätta hemvist”.²³ De få exemplen visar att naturbeskrivningarna främst styrdes av krav på saklighet och exakta detaljer.

Jakt, fiske och djurfänge möjliggjorde för en naturintresserad präst att vistas ute i det fria utan tanke på ämbetsplikter och familj. Därtill kom ekonomiska aspekter och glädjen över att bidra till hushållet. Stenberg ville på alla sätt förkovra sig om däggdjur, fåglar och fiskar samt hur de fångades. I självbiografin skildras detta som en rustik kontrast till Stenbergs kärleksbekymmer, herrskapsliv, äktenskapsproblem, romanläsning och dansvurm.

Jakten var vid den här tiden kontroversiell och inte så allmän som man kan tro. Först 1789 återfick jordägare rätt att jaga på sina marker och bössor blev inte var mans egendom förrän senare.²⁴ Präster med bössa betraktades nog som en social avvikelse i bondesamhället. I bygden skvallrades om att Stenberg i prästrock bett körkarlen stanna släden mitt i skogen så att han kunde vittja sina snaror. Han sköt gärna sjöfågel och en småkrake flådde han för att ha som vätte. Med andra ståndspersoner jagade han hare, någon gång med hund. I allmogemiljön var fångst med snaror, giller och saxar gängse. Det var mindre arbetskrävande än jakt och man slösade inte med bly, krut och mannakraft. Syslan sköttes ofta av kvinnor, barn och gamla. För Stenberg var fångsten även ett spänningsmoment men ej lika starkt som vid jakt. Mest

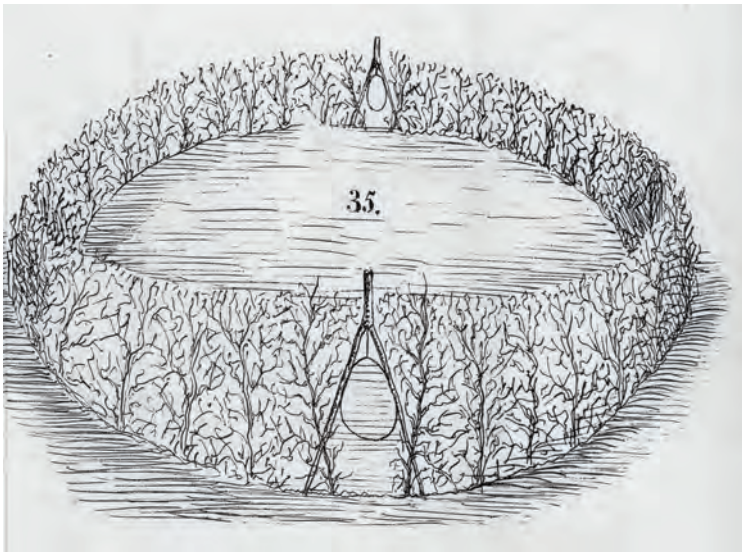
I Bygdeå kyrka tjänstgjorde Pehr Stenberg sin första tid efter återkomsten till hembygden. Kyrkan är en av övre Norrlands äldsta stenkyrkor. Ferdinand Boberg, blyerts-teckning i Svenska bilder (1924). Foto: Nordiska museet/Digitaltmuseum.

använde han snaror och giller liksom slagjärn för rävar. Han läste De la Myles skrift om rävfångst men tillämpade den nog inte fullt ut. Man kan förstå vilket djurplågeri det innebar. Vid ett tillfälle fann han ”en stump af räfwens ben ännu qwar i järnet; ty sedan han icke mera kom åf stället, så hade han först gnagit åf sitt ben under järnet, och då han ändock icke blef lös, så hade han gnagit åf benet andra gången staxt ofwanföre järnet och blef så lös.”²⁵

Stenberg hade även ett stort intresse för fågelfångst med snaror. Incitamentet var när han och en annan präst 1790 träffade en bonde, ”som sades wara mästare at fånga foglar med snaror; honom anmodade wi at underwisa oss i denna konst”.²⁶ Prästerna blev ivriga att omsätta lärospånen och ”krypa, ligga och wälta under träna och buskarna såsom barn och narrar.”²⁷ Fångsterna blev ej stora men drygt tio år senare satte Stenberg ut 150 fågelsnaror och hade sedan snaror nära den egna gården Hagalund. Två levande ripor fick hans söner leka med och ”än buro de dem på armen och sprungo omkring golfwet ganska glada och muntra, än bäddade de åt dem på stolar och soffan, än kyste de dem i sin oskuld”.²⁸ Scenen blir en litterär familjeidyll.

Fågelsnara gjord av 16 tvinnade hästtagel efter Pehr Stenbergs beskrivning. Vid handledningens publicering 1841 hade tagelsnarorna, som var tidsödande att tillverka och svåra att forma, börjat ersättas av de överlägsna mässingsnarorna. Rekvisita till Svensk Filmindustris nyinspelning av Vilhelm Mobergs emigrantepos. Foto: Kjell Danell.

Riphag av björkkvistar med två snaror upphängda i björkklykor. Ur Pehr Stenbergs postumt utgivna handledning 1841.

Ingenstans i självbiografin nämns hans manuskript om fågelfångst, som kom att utges postumt 1841. *Afhandling om bästa sättet att fånga skogsfogel med snaror* består av 40 sidor och 35 påkostade kopparstick.²⁹ Illustrationerna var inte gjorda av Stenberg men tvivelsutan efter hans anvisningar. Texten avslöjar ingående kunskaper om höns- och sjöfåglars rörelsemönster. Här påpekas även att snarning ej bör ske på våren med tanke på återväxten. Skriften kan inrangeras i 1800-talets handböcker för allmogen men hur den kom i tryck är höljt i dunkel.³⁰ Den utbjöds i dagspressen ännu på 1850-talet men förde en undanskymd tillvaro. Möjligen var avhandlingen svårförståelig och kom också för sent. Den mer form- och hållbara mässingstråden hade fått genomslag och snaror av lin och tagel övergavs alltmer. Bruket att snara, tidigare spritt i hela landet, inskränktes 1870 till Dalarna och de nordligaste delarna av landet.³¹ Skriften återopås sällan i jaktzoologisk litteratur, fastän historiskt intressant. Den är erfarenhetsbaserad och sammanlänkar akademikern Stenberg med hans allmogeursprung.

Fiske av olika slag och i olika kontexter fick stort utrymme när Stenberg skildrade aktiviteter i naturen. Även här märks glädjen eller besvikelsen över fångstens utfall. Hans fiskarkarriär involverade alla samhällsklasser. Som präst fiskade han med ämbetsbröder, men stämningen var inte alltid gemytlig utan blottade konflikter. Kanhända var det gemensamma fisket främst ett sätt att manifesteras kollegialitet. Andra ståndspersoner hade ett fiskargille i Umeå, en herrklubb som Stenberg ansökte till på vers. Även i fråga om fiske blir självbiografin ibland instruktiv, exempelvis i en minutiös beskrivning av en ringnot ”till deras tjänst, som torde önska att inrätta en sådan”.³²

Självbiografins tillkomst och syften är förvisso komplexa, men den har genomgående en didaktisk dimension, då Stenberg vände sig till egna ättlingar och andra som kunde ha nytta av att ta del av hans erfarenheter. Det han skriver om jakt, fångst och fiske är inte bara dramatiserande eller underhållande jakt- och fiskehistorier utan också informativa exempel som skulle ge vägledning.

Vetenskapliga ambitioner

I dialektordboken från 1804 finns strödda naturiakttagelser. En kungsådra i självbiografin är ju psykologisk tolkning av mänskligt beteende och Stenberg tycks överföra detta perspektiv på djuren, när han noterar deras etologi. Ord-

Tjäderhöna var ett av Pehr Stenbergs eftertraktade byten vid fångst med tagelsnaror. Sven Nilsson, Illuminerade bilder till Skandinaviens fauna (1832–1840). Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

boken innehåller även hypotetiska artbestämningar och varningar för förväxlingar. Notiserna är visserligen av ringa botaniskt och zoologiskt intresse, men de dialektala djurbenämningarna och de folkloristiska notiserna har däremot stort kulturhistoriskt värde.

Pehr Stenbergs Umebeskrivning tillkom under 1800-talets första decennier. Den bygger på lantmåterihandlingar men även på hans många färder genom landskapet. Arbetet är genomfört med en energi få förunnad. Här beskrivs med hög detaljupplösning block, sluttningar, gångstigar, rågångar, myrar, småtjärnar, vattendrag och källor samt jordmån och bergarter. Vegetationsbeskrivningar i botanisk mening är dock fåtaliga. I förbifarten nämner Stenberg växter, fiskar och enstaka insekter med latinska namn, rätt eller fel. Byarna noteras med antal bönder och mantal. Det man saknar är reflexioner i utilismens anda om hur markerna skulle kunna nyttjas bättre. Men avsikten var initialt att fylla ut informationsgapet mellan sjökort och landkartor i skärgården och längs vattendragen. Texten blir därmed en kommentar till de bilagda, numera förkomna kartorna mer än en bred sockenbeskrivning. Under de nära 25 år som Stenberg arbetade med verket fick den dock en mer akademisk karaktär. Möjligen inspirerade Porthan till arbetet.

Bland ämbetsbröder var Stenberg känd som botanist. Grundkunskaperna från Åbo var inte så djupa men intresset utvecklades och förstärktes i Västerbotten, där han botaniserade. En ansträngd ekonomi begränsade hans möjligheter att inköpa lämplig facklitteratur, men han kan brevlades ha fått hjälp med artbestämningar. Herbariet avyttrades efter hans död, men 48 ark är numera kända. Kollektorna saknar fynddatum och uppgift om samlare – två av samlarens dödssynder – men har anteckningen ”l: a: m:”, det vill säga ”lecta a me” eller ”insamlad av mig”. På 1990-talet fick umebotanisten Stefan Ericsson upp ögonen för herbariet som den äldsta växtsamlingen från området. I sitt detektivarbete upptäckte han att två arter, berggrör och luddhavre, hade bestämts felaktigt både på arken och i Umebeskrivningen. De tidigare anonyma kollektorna kunde därmed tillskrivas Stenberg.³³

På väg in i ålderdomen fick Stenberg högre ambitioner i takt med ökat självförtroende. I kontakter med Vetenskapsakademien förmedlade han rön och ville även uträtta mer, men responsen blev svag. På 1820-talet insände han beskrivningar på latin av en simand och en fladdermus – med referens till Linné men utan tillgång till artbestämningsböcker – samt på svenska en observation av daggmaskarnas parningsbeteende.³⁴ Han hoppades förgäves att fynden av de vanliga arterna var nya för vetenskapen. Vetenskapsakademien

lade materialet ad acta och belönade honom, liksom andra som sänt in rapporter, på sedvanligt sätt med lilla Linnémedaljen i silver.³⁵

År 1820 hörde Stenberg av sig till Vetenskapsakademien angående ett större projekt. Han hade börjat intressera sig för ”foglars och insecters studium och kännedom” och ville få ett större ekonomiskt bidrag till ”at samla, som också at förwara och öfwersända, för at låta förfärdiga förwarings skåp med lådor [...] samt till uphandling af nödiga skut gewär och ammunition”.³⁶ Då han bara förfogade över Retzius’ *Inledning* och andra upplagan av Linnés *Fauna Svecica* (1761) önskade han låna modernare böcker. Allt skulle återsändas efter hans död.

Fåglar tycktes nu vara Stenbergs huvudintresse och han ville att Vetenskapsakademien skulle förteckna de arter och kön som var ofullständigt beskrivna. Dessutom önskade han få instruktioner om hur man stoppade upp dem, då egna försök hade misslyckats. Hans avsikt var att resa till Lappmarken ifall medel beviljades och hälsan tillät. En medföljare skulle samla och skjuta; därtill kom två à tre bärare och roddare. Det var en regelrätt expedition som planerades. Vetenskapsakademien avtog denna orealistiska begäran. Uppenbarligen överskattade Stenberg sina förmågor, men man imponeras av hans entusiasm.

Vid den här tiden var Jöns Jacob Berzelius Vetenskapsakademiens sekreterare och han erhöll bland annat en redogörelse som Stenberg nedtecknat 1812 rörande en händelse som timat 1811. Denna observation var Stenbergs viktigaste bidrag till zoologin men ironiskt nog var det i själva verket en annan persons iakttagelse som han förmedlade. Korpralen Anders Lax hade sett en märkvärdig fisk, som förundrade både Lax och Stenberg:

År 1811. i slutet af Junii månad, under min resa sjöledes ifrån Umeå till Gefle, emellan Brännön och Gåsholmarne, ½. Mil ifrån fasta landet, hördes först af underteknad, ett owanligt gny, och på afstånd, ungefär en god ½. Mil midt framföre båten syntes watten strålar uppåt luften sprutas af en stor fisk. Hafwet war stilla med en sakta och jämn nordlig wind. Denna fisk syntes alt närmare och närmare båten 3. särskilta gångor; altid ännu framföre båten. Hans höjning och sänkning skedde altid sakta, och utan at mycket upröra wattnet. Då han 4de gången syntes kom han upp ungefär 16. a 20. alnar framföre båten. Jag blef då något rädd, at han skulle kunna slå omkull min båt; och efter en stund, såwida han icke syntes, sade jag åt gossen min kamrat, som war mycket rädd: *Jag tror at wi slippa honom nu med Guds hjelp.* Men just i det jag sade dessa orden, så kom han, efter en gjord runda under wattnet, hwaraf oren syntes i watten brynet, 5te gången helt sakta upp tätt inwid wänstra sidan af och paralelt med båten, med hufwudet wändt norrut och högst 6. alnar ifrån båten, så at jag med åran hade

kunnat stöta i honom om jag hade vågat det. 6te gången uppkom han tvärföre båten bakefter i kölfaret 5. a 6. alnar ifrån båten, så at jag fruktade at han skulle stöta i rordret. Sedan syntes han fara åt landet till. Hwar gång han kom upp så sprutade han wattnet nära 6. alnar högt, som jag af jämförelsen af högden af min mast kunde sluta.

Den delen af fisken, som syntes uppom wattnet war, längden wid pass en famn längre än min båt, som war 7. famnar; således 8. famnar; bredden war circa 6. alnar, och högden uppom wattnet 5. a 6. qwarter. Huden war hårlös men något skråflig och beckswart. Han hade ett enda hål ofwanpå hufwudet, hwarigenom wattnet sprutades, som ock altid syntes när han kom upp; men ej mera af hufwudet syntes, icke eller ögonen. Detta luftröret eller hålet, som war jämt med hufwudet utan uphöjning, och af ungefär 3. tums twär linea, war omkring 5. a 6. alnar ifrån ryggfenan. Denna fena upprest war framtil twär och wid pass 7. qwarter hög, men aftog sedan efter hand bakut till dess hon hant ned till ryggen; dess längd längs efter ryggen war något öfwer en famn; dess afstånd ifrån stjerten war omkring 4. a 5. famnar. Fenans strålar stego ej upp som uddar, utan hon war jämn. Stjerten, som syntes tydligt när han sänkte sig, war skapad såsom en skjählstjert; men hade på ömse sidor till höger och wänster en stor famn horisontelt stälda, en på hwardera sidan, wid pass 2. alnar långa och wid ändan omtrent 5. qwarter breda, men wid roten eller basis helt smala, således solfjäder-formiga. Det öfriga af hans kropp syntes ej.³⁷

Beskrivningen har ett fantastiskt drag och liknar äldre folkliga berättelser om möten med sjöodjur, vilket kan tillskrivas sagesmannens folkliga förankring. Men innehållet är inte mindre spektakulärt. Sannolikt är det en knölval, *Megaptera novaeangliae*, som Lax sett.³⁸ Den är en kosmopolit, som förekommer i tre skilda populationer: i Nordatlanten, norra Stilla havet och oceanerna på södra halvklotet. Knölvalen gör vidsträckta vandringar och har bara undantagsvis nått svenska vatten men då inte gärna Bottniska viken som i Lax' berättelse.

Drivfjädrar, förutsättningar och utveckling

Med rätta kan man fundera över vad som verkligen har haft betydelse när det gäller professionaliseringen eller akademiseringen av naturintresserade lekmän. I fråga om naturintressets förändring under en människas liv kan man förhoppningsvis urskilja några faktorer. Pehr Stenberg (Tabell 1) skulle därvid kunna jämföras med en annan präst i övre Norrland, den en generation yngre Lars Levi Læstadius (1800–1861) (Tabell 2). Læstadius kom att bli

framgångsrik både som naturalist och förkunnare. Hans liv och verk är till skillnad från Stenbergs väl beforskade och kan därför här behandlas mycket kortfattat.³⁹ Syftet är inte att utvärdera deras insatser genom att väga dem mot varandra utan snarare att förstå vilka förutsättningar som låg till grund för deras naturintresse under livets olika skeden. Förhoppningsvis kan angreppssättet ge vägledning vid liknande komparationer, även om en analys som bygger på endast två personer självklart har sina begränsningar. Den tidsmässiga skillnaden på ett halvt sekel kan däremot ligga till grund för intressanta jämförelser dem emellan. Med tiden ökade tillgången på vetenskaplig litteratur och utrustning samt möjligheter till fackmässigt utbyte genom en expanderande universitetssektor och förbättrade möjligheter till intellektuellt utbyte.

Verksamhetstid och hemort. Både Stenbergs och Læstadius' naturvetenskapliga gärning omfattade mer än 30 år. Stenberg verkade som komminister i en småborgerlig residensstad och dess omland, en stad där intresset för naturvetenskap spirade. Læstadius var pastor och kyrkoherde i betydligt mindre orter med än mindre akademisk prägel. Stenberg växte upp i en storfamilj, som försörjdes av ett medelstort jordbruk utanför Umeå, medan Læstadius vid åtta års ålder togs om hand av halvbrodern, Carl Eric Læstadius, som var präst i Kvikkjokk. De två ynglingarnas familjer hade inte råd att bekosta sönernas undervisning, som bestreds genom djäknegång eller med allmosor. Båda levde nära naturen under hela sina liv, även om Stenberg också framstår som en utpräglad kulturvarelse.

Naturvetenskaplig stimulans från äldre. Stenbergs familj saknade akademiska traditioner. Hans botaniska kunskaper inhämtades i stället under de sista åren av hans tioåriga akademiska studier i Åbo. Læstadius däremot växte upp i ett hem med en lång akademisk tradition. Han fick goda grunder i växtkännedom genom halvbrodern, som var en duktig och ofta besökt botanist samt disputerad filosof. Carl Eric Læstadius blev ett föredöme och en fadersgestalt för sin yngre bror. Lars Levi Læstadius fördjupade sig sedan i botanik som gymnasist i Härnösand, dit han kom vid 16 års ålder. Hans mentor var botanisten Gunnar Backman, rektor vid Frösö skola.

Tillgång till facklitteratur. I Stenbergs familj fanns inga botaniska böcker, men under sin studietid kom han i kontakt med viss botanisk litteratur. Hans ekonomi tillät inte bokinköp. Læstadius hade betydligt bättre tillgång till floror och annan naturvetenskaplig litteratur i hemmet och senare under studierna i Uppsala samt genom många kontakter med botanister i en tid när böcker blev allt vanligare.

Lars Levi Læstadius predikar för samerna 1840. Målning av François-Auguste Biard. Nordnorsk kunstmuseum i Tromsø. Foto: Wikimedia Commons.

Högre studier. I Åbo studerade Stenberg botanik under Hellenius och försvarade en magisteravhandling i tillämpad botanik bland annat om tänkbara nyttigheter hos havtorn. När Læstadius började som teologie student i Uppsala följde han Göran Wahlenbergs botanikundervisning. Læstadius uppfattades snart som en skarpsynt botaniker och under lång tid samarbetade han med sin läromästare. Vid seminariet författade han den imponerande *Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken* (1824). Med stöd av litteratur och egna erfarenheter skildrar han här Lapplands växtvärld, djurliv, klimat och näringsliv samt ger en ljus syn på framtida odlingar i norr.

Bild, tal och skrift. Stenberg uppgav att han hade svårt att teckna, medan Læstadius tidigt anlätades som illustratör till *Svensk Botanik* (1802–1843). Hans fler än 100 planschur bedömdes av Sten Selander som praktverkets vackraste. Læstadius är annars mest känd som en inflytelserik väckelsepredikant. Båda var mycket verbala.

Forskningsintressen. Både Stenberg och Læstadius var mer eller mindre energiska naturaliesamlare som katalogiserade och systematiserade fynd och iakttagelser av olika slag. Stenbergs intressesfär omfattade främst botanik, topografi, jakt och fångst. Læstadius var än mer mångsysslade. Hans intressen spände även över kartografi, etnografi, teologi, religionspsykologi och zoologi, och han nådde internationell ryktbarhet inom flera ämnesområden. Som zoolog insamlade han insekter och fåglar samt mindre däggdjur, varvid han upptäckte rödsork som ny art för Sverige. Hans maka Brita Catharina, född Alstadius, assisterade ofta med preparationer och meteorologiska observationer. Men framför allt är det inom botaniken som han gjort nyupptäckter varav två bär hans namn. Det mycket noggrant etiketterade herbariet såldes senare till Vetenskapsakademien.

Vid sidan om naturvetenskapen fängslades båda av språkvetenskap och filologi. För Stenbergs del var det dialektordboken över umemålet. Læstadius behärskade flera samiska dialekter och räknades av K. B. Wiklund som grundare av det nordsamiska skriftspråket.⁴⁰ För Læstadius var goda kunskaper i finska och samiska en nödvändighet i tjänsten. Meteorologiska observationer insändes av båda till Vetenskapsakademien. Læstadius' rön publicerades i Frankrike.

Publikationer om naturen. Bortsett från avhandlingen om havtorn skrev Stenberg ett topografiskt arbete och en handledning i fågelfångst som utgavs postumt. Till detta kommer även den storslagna självbiografin. Mellan åren 1832 och 1834 publicerade Læstadius i *Tidskrift för jägare och naturforskare* inte mindre än 14 uppsatser om däggdjur och fåglar, bland annat om björn, fjällämme och vildren samt om flyttfåglarnas ankomst till Karesuando. På äldre dagar publicerade han som kyrkoherde i Pajala nio specialstudier i botanik om bland annat gräs och halvgräs i facktidskriften *Botaniska notiser*. Selander menade att Læstadius var kanske den av svenskar som fått mest i arv av Linnés geniala ögon.

Vetenskapligt utbyte. Både Stenberg och Læstadius hade förutom universitetslärarna ograduerade och graduerade studiekamrater med gemensamma intressen. Vetenskapsmän på resande fot besökte säkert hellre Umeå sockens kyrkoherde än komminister Stenberg, vilket gjorde att det personliga utbytet för hans del blev magert. Læstadius var pastor i Karesuando, dit ingen landsväg gick men där prästgården låg vid färdleden mellan Torneå och Nordnorge. Många resande genom Nordkalotten passerade således Karesuando liksom Pajala, där han senare var kyrkoherde. Förutom besök av ett flertal resenärer brevväxlade Læstadius flitigt med flera växtkunniga, exempelvis Elias Fries och Carl Johan Hartman samt inte minst Wahlenberg, den 20 år äldre läraren

i Uppsala. Han etablerade också en värdefull kontakt med zoologen Carl J. Sundevall. Efter fleras önskemål sände han söderut tusentals pressade växter och andra kollektioner. Den exotiska positionen, hans djupa kunskaper och beredvilligheten att hjälpa andra forskare ledde till att Læstadius blev den givna forskarkontakten i nordligaste Sverige. Betydelsefulla var också hans kunskaper i finska och de olika samiska dialekterna. Exempelvis guidade han en fransk expedition och tilldelades därför franska hederslegionens riddarstjärna.

Resor. Stenberg gjorde inga naturvetenskapliga resor förutom i Umeås när-område och i Finland. Læstadius gjorde många resor i bland annat Jämtland, Ångermanland, Medelpad, Norrbotten, Lappland och Skåne samt i Norge. Bara under sin studietid fotvandrade han 800 mil, vilket gav honom en rik och djup erfarenhet av olika naturtyper. Skåneresan skedde under ledning av Wahlenberg med uppdrag att avbilda växter. År 1821 fick Læstadius ett väl tilltaget understöd av Vetenskapsakademien till en sommarresa i Lule lappmark som tack för en växtsamling från Lappland som han hade skänkt akademien, vilken ånyo försåg honom med ett resestipendium 1824.

Av detta kan man dra slutsatsen att fem faktorer kan ha varit betydelsefulla för en persons professionalisering inom naturalhistoria: en tidig och kompetent introduktion till ämnet, en långvarig kontakt med mer erfarna amatörer och fackbiologer, möjligheter att bedriva fältstudier på många platser, ett stort nationellt och internationellt nätverk samt gott om egen tid.

Tabeller

Tabell 1. Pehr Stenberg.⁴¹

1758	Föds i Stöcke i Umeå socken i Västerbottens kustland. Föräldrarna Erik Persson och Anna Eriksdotter är bönder och gården har ärvts i hennes släkt.
1758–1770	Uppväxt i Stöcke med 13 syskon och skolgång i hemmet under föräldrarnas ledning.
1770–1771	Vistelse hos farbrodern tullnären Lars Ström vid Ratans tullstation i Västerbotten, där han får elementära kunskaper i svensk historia och matematik. Avsikten är att han ska bli tulltjänsteman.
1771–1773	Vistelse i föräldrahemmet med oklara framtidsplaner.
1773–1779	Skolgång i Umeå stadsskola, ledd av magister Carl Sædenius. Skolkamraterna är stadens borgarsöner. Han bor först hos en släkting i Umeå och sedan i magistraterns hem, där han också får privatinformation.

- 1777–1779 Djäknegång i Umeå socken efter beslut av sockenstämman.
1779 Avfärd till Åbo via Stockholm.
- 1779–1789 Studier vid Kungl. Akademien i Åbo men med långa perioder som informator i olika familjer och ett årslångt avbrott 1784–1785, då han vistas i Stöcke och deltar i jordbruksarbetet på hemgården.
- 1780–1787 Informator i officersfamiljerna Daniel Tollet på Sannais i Merimasku, Odert Johan Gripenberg på Haistila i Ulvsby, Georg Ehrenmalm på Saustila i Pemar och friherre Carl Efraim Carpelan på Odensaari i Masku.
- 1786 Prästvigd i Åbo.
- 1786–1788 Huspredikant hos generalen friherre Wilhelm Carpelan på Odensaari i Masku och senare i Åbo.
- 1788 Disputation *pro exercitio* på en avhandling med Johan Bilmark som preses.
- 1788–1789 Vikarierande präst i Nagu församling, Egentliga Finland.
- 1789 Disputation *pro gradu* på en avhandling om havtorn med Carl Niclas Hellenius som preses.
- 1789 Återfärd till Västerbotten via Stockholm.
- 1789–1790 Pastorsadjunkt i Degerfors, nu Vindeln.
- 1790 Pastorsadjunkt i Umeå landsförsamling.
- 1790–1792 Pastorsadjunkt i Bygdeå.
- 1792 Pastorsadjunkt i Umeå landsförsamling.
- 1792 Komminister i Umeå stadsförsamling.
- 1794 Gift med bonddottern Elisabeth Ålund, med vilken han får två barn, ett dödfött och ett som dör knappt ett halvår gammalt.
- 1796 Gift med majorsdottern Elisabeth Catharina Turdfjäll, med vilken han får nio barn. En dotter och tre söner når vuxen ålder; dottern förblir ogift och sönerna blir förste lantmätare, komminister resp. häradshövding.
- 1798 Pastoralexamen i Härnösand.
- 1804 Komminister i Umeå landsförsamling.
- 1804 Inflyttar med sin familj i den egna gården Hagalund i Umeå socken.
- 1805 Resa till Vasa.
- 1806 Respondent vid prästmötet i Piteå.
- ca 1809 Ledamot av Evangeliska sällskapet i Stockholm.
- 1810-tal Ledamot av Bibelsällskapet i Stockholm.
- 1814 Medlem av Hushållningssällskapet i Västerbottens län.
- 1820 Mindre Linnémedaljen av Vetenskapsakademien.
- 1823 Översättningen av Rodolphus Hospinianus' kyrkohistoriska arbete från 1587, *Om tempels och kyrkors upprinnelse och tillväxt etc.*
- 1824 Avlider på sin gård Hagalund.
- 1831 Änkan avlider på Hagalund, som sedan övergår i äldste sonens ägo.

Tabell 2. Lars Levi Læstadius.⁴²

1800	Föds i Jäckvik i Arjeplogs socken. Fadern Carl Læstadius, ättling till tre generationer av präster och med studier i mineralogi, är nybyggare men har tidigare varit bergsfogde vid Nasafjälls silververk och modern Anna Magdalena Johansdotter är av samisk härkomst.
1808–1816	Vistelse hos halvbrodern, komminister Carl Eric Læstadius i Kvikkjokk, som får ansvar för hans uppfostran och undervisning. Denne har disputerat i Uppsala och är mycket botaniskt kunnig.
1816–1819	Gymnast i Härnösand vid landets nordligaste gymnasium.
1818–1819	Tjänst som informator hos brukspatronen Gustaf Wilhelm Rothoff i Härnösand.
1820	Djäknegång i Norrbotten och Lappland.
1819–1822	Botaniska exkursioner i Jämtland, Norrbotten, Lappland och Skåne samt Norge. Skåneresan sker under ledning av Göran Wahlenberg. År 1821 får Læstadius ett väl tilltaget understöd av Vetenskapsakademien till en sommarresa i Lule lappmark som tack för en växtsamling från Lappland.
1820	Inskriven vid Uppsala universitet.
1823	En uppsats i <i>Vetenskapsakademiens handlingar</i> om för Sverige och Skandinavien nya växter. Senare publiceras tre botaniska uppsatser i handlingarna.
1824	Læstadius' skrift <i>Om möjligheten och fördelen af allmänna uppodlingar i Lappmarken</i> utkommer.
1825	Prästvigd i Härnösand samtidigt som halvbrodern Petrus Læstadius.
1825–1826	Vice pastor i Arjeplog och sedan lappmarksmissionär där och i Arvidsjaur.
1826–1849	Pastor i Enontekis, nu Karesuando.
1827	Gift med nybyggardottern Brita Catharina Alstadius. Makarna får 15 barn, varav elva når vuxen ålder. Av dessa gifter sig samtliga sju döttrar, varav fem inom bondeståndet. Två söner blir handelsagenter och en son litteratör.
1832	Ledamot i det nystiftade Svenska Jägareförbundet i Stockholm.
1832–1834	Publicerar 14 uppsatser om djur och fåglar, bland annat om björn, fjälllämmel och vildren samt om flyttfåglarnas ankomst till Karesuando i <i>Tidskrift för jägare och naturforskare</i> .
1832	Ledamot av Edinburgh Botanical Society.
1838–1839	Deltar i den legendariska La Recherche-expeditionen.
1839	Ledamot av Vetenskaps-Societeten i Uppsala.
1839	<i>Loca parallela plantarum</i> trycks i Vetenskapsakademiens <i>Nova Acta</i> . Arbetet möjliggörs genom ett stipendium från akademien. Dess största värde ligger i iakttagelserna av ljusets, jordmånens och klimatets betydelse för Lapplands växtvärld.

- 1841 Riddare av Hederslegionen för sina insatser vid den franska expeditionen.
- 1842 Prost.
- 1843 Pastoralexamen i Härnösand. Pastoralteserna *Crapula mundi seu morbus animi contagiosus* trycks; en svensk översättning utges 1969.
- 1849 Kyrkoherde i Pajala.
- 1852–1854 Tidskriften *Ens ropandes röst i öknen* utkommer.
- 1856–1858 Nio specialstudier om bland annat gräs och halvgräs publiceras i *Botaniska notiser*.
- 1858 Sista resan till Stockholm.
- 1861 Avlider i Pajala.
- 1876 *Kirkko-postilla eli vuotisten sunnuntai-ja juhla-päiväin evankeliu-mein selitys* utkommer; år 1900 i svensk översättning.
- 1888 Änkan avlider i svärsonen Per Lorens Stenborgs hem i Pajala, Læstadius' efterträdare.

Noter

- ¹ *Svenskt biografiskt lexikon* 33 (Stockholm, 2008), 233 ff. Självbiografen presenteras i Göran Stenberg, ”Att skriva för andra. Om en levernesbeskrivning i Kungl. Bibliotekets handskriftssamlingar”, *Biblis* 43 (2008), 66–70, och mer ingående i Göran Stenberg, Ola Wennstedt & Fredrik Elgh, ”Pehr Stenbergs levernesbeskrivning”, *Biblis* 62 (2013), 54–69.
- ² Pehr Stenberg, *Ordbok över Umemålet* 1–2, utg. Gusten Widmark (Uppsala, 1967–1973); Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs Umebeskrivning*, utg. Margit Wennstedt (Umeå, 1987); Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder* 1–5, utg. Fredrik Elgh, Göran Stenberg & Ola Wennstedt (Umeå, 2014–2018).
- ³ Pehr Stenberg, *Afhandling om bästa sättet att fånga skogsfogel med snaror [...]* (Stockholm, 1841).
- ⁴ Se exv. temanumret om Stenberg i *Historisk tidskrift för Finland* 2020:2.
- ⁵ Stenberg 2014–18, 1, 57.
- ⁶ Æschill Nordholm, *Jämtelands djur-fånge under [...]* Anders Berchs inseende, förestält i ett snille-prof [...] (Uppsala, 1749).
- ⁷ Stenberg 2014–18, 1, 54.
- ⁸ Carl Fredrik Hoffberg, *Anvisning til växt-rikets kändedom*, 2 utvidg. uppl. (Stockholm, 1784).
- ⁹ Stenberg 2014–18, 2, 226.
- ¹⁰ Anders Jahan Retzius, *Inledning til djur-riket, efter herr archiatern och riddaren Carl von Linnés lärogrunder* (Stockholm, 1772).
- ¹¹ Stenberg 2014–18, 1, 253.
- ¹² Carl Johan De la Myle, *Tilförlitelig underwisning huru räfwar och wargar kunna fångas, med de så kallade räf-saxar* (Åbo, 1767).
- ¹³ Korrespondensen analyseras i Kristina Persson & Göran Stenberg, ”Brev som kreativ resurs i Pehr Stenbergs levernesbeskrivning”, *Historisk tidskrift för Finland* 2020:2, 176–208.
- ¹⁴ Henry Väre, ”Carl Niclas Hellenius: Demonstrator in Biology at old Åbo Akademi, later professor in Economy and Natural history”, *Memoranda Societatis Fauna Flora Fennica* 2020, 1–25.
- ¹⁵ Matti Klinge m.fl. (red.), *Helsingfors universitets historia 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808* (Helsingfors, 1988), 702. Kapitlen om undervisning och forskning under gustaviansk tid är skrivna av Rainer Knapas och Antto Leikola.

- ¹⁶ Pehr Stenberg, *Dissertatio academica, de hippopohaë, quam [...] praeside [...] Car. Nicol. Hellenio [...]* (Åbo, 1789).
- ¹⁷ Pehr Kalm, "Förteckning på några inhemska färgegräs", *Kongl. Vetenskapsakademiens Handlingar* 1745, 243–253.
- ¹⁸ Sannolikt är det äldre och taggiga kvistar som hästen inte äter men däremot blad och unga skott.
- ¹⁹ Jfr Magnus von Platen (utg.), *Klient och patron. Befördringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige [...]* (Stockholm, 1988).
- ²⁰ Stenberg 2014–18, 2, 347. Släktnamnet här rör från grekiskans ἵππος (híppos), d.v.s. *häst*, och φάος (pháos), d.v.s. *ljus*. Stenbergs förklaring i självbiografen är inkorrekt men var gängse på hans tid.
- ²¹ Stenberg 2014–18, 2, 349.
- ²² a.a., 73.
- ²³ Stenberg 2014–18, 1, 103.
- ²⁴ Kjell Danell m.fl. (red.), *Jaktens historia i Sverige. Vilt, människa, samhälle, kultur* (Stockholm, 2016).
- ²⁵ Stenberg 2014–18, 4, 9.
- ²⁶ Stenberg 2014–18, 3, 73.
- ²⁷ Ibid.
- ²⁸ Stenberg 2014–18, 4, 373.
- ²⁹ En studie av skriften är Kjell Danell, "Pehr Stenbergs avhandling om fågelfångst (1841)", närtidskriften *Västerbotten förr & nu* (2020).
- ³⁰ Förläggaren Zacharias Hægström, barnfödd i Umeå, var vän till akademiledamoten Anders Magnus Strinnholm, vars systrar var gifta med Stenbergs söner. Stenberg eller sönerna tillställde kanske Hægström manuskriptet, som sedan fick ligga i träda.
- ³¹ Danell 2018, 341 f.
- ³² Stenberg 2014–18, 4, 390.
- ³³ Stefan Ericsson, "Växter i Pehr Stenbergs Umebeskrivning och hans herbarium, det äldsta bevarande från Västerbotten", *Natur i norr* 13:1 (1994), 1–27; Stefan Ericsson, "Tilllägg och rättelser till Pehr Stenbergs växter, och något om problem vid enhetlig registrering", *Natur i norr* 13:2 (1994), 89–92; Stefan Ericsson, "Den gamle i örtagården", *Västerbotten* 2011:4, 60–69, där flera av Stenbergs växtark avbildas.
- ³⁴ Brev från Pehr Stenberg till Vetenskapsakademien 1 augusti 1820 och 23 februari 1821. Vetenskapsakademien, sekreterarens arkiv (VA:S).
- ³⁵ Brev från Pehr Stenberg till Vetenskapsakademien 23 februari 1821. VA:S.
- ³⁶ Brev från Pehr Stenberg till Vetenskapsakademien 1 augusti 1820. VA:S.
- ³⁷ Ibid.
- ³⁸ Verifierad av Ingvar Svanberg, Uppsala, och Carl Kinze, Köpenhamn.
- ³⁹ Olle Franzén, *Naturalhistorikern Lars Levi Laestadius* (Luleå, 1973); Bengt Jonsell m.fl. (red.), *Lars Levi Lestadius. Botaniker, lingvist, etnograf, teolog* (Oslo, 2000).
- ⁴⁰ *Svenskt biografiskt lexikon* 22 (1977), 27 ff.
- ⁴¹ *Svenskt biografiskt lexikon* 33 (2008); Stenberg 2014–18.
- ⁴² *Svenskt biografiskt lexikon* 22 (1977); Franzén 1973; Jonsell m.fl. 2000.

Summary

The interest for nature in two clergymen from northern Sweden

Pehr Stenberg and Lars Levi Læstadius

By Kjell Danell & Göran Stenberg

Written material that enables following the development of an interest in nature during a person's life are rare, especially from the nineteenth century in Sweden. There are two outstanding exceptions. One is Pehr Stenberg (1758–1824) and the other is Lars Levi Læstadius (1800–1861). Their lives are well described and analysed in numerous publications, but mainly regarding their talents in fields other than natural history. Both came from families in the north with many children. Stenberg, related to many generations of farmers with no academic traditions, studied in Turku. Læstadius, coming from a family consisting of several generations of clergymen, studied in Uppsala. His brother had good academic education. After graduation, both Læstadius and Stenberg worked as clergymen in northern Sweden. Their interests for nature grew, with botany as their main interest. Læstadius became highly recognized in many disciplines, and published several academic works. Stenberg produced a broad variety of manuscripts which were published after his death. Some factors may have favoured the development of an academic career in biology: 1) Stimulus from professionals at early age; 2) Early access to specialized literature; 3) Advanced studies and continued contacts with their masters or role models; 4) Talents in art, speech and writing; 5) Broad scientific interests and early training in publishing; 6) International networks; 7) Travel, and possibilities to study nature in different environments; and 8) Support and acknowledgement from academic institutions.

Författarnas adresser:

Prof. emer. Kjell Danell, Institutionen för vilt, fisk och miljö, Sveriges lantbruksuniversitet, Umeå, 901 83 Umeå. E-post: kjell.danell@slu.se; Fil. dr Göran Stenberg, Institutionen för svenska och flerspråkighet, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. E-post: goran.stenberg@su.se.

Smärre meddelanden

Recensioner och anmälningar

Förlinneanskt

DET TIDLÖSA OCH TILLFÄLLIGA. Växter har odlats, fast rotade i trädgården, nya har introducerats, vissa har gått ur tiden, andra är inte längre lika vanliga. Växterna är både tidlösa och tillfälliga. De har blomstrat och burit frukt i människornas närhet i tusentals år, några veckor och månader om året. Många av våra odlade köksväxter, kryddor och medicinalväxter fanns på 1700-talet. Ett stort antal introduktioner av växter har skett från jordbrukets införande fram till i dag. Äpple och morot har under lång tid varit populära i trädgårdarna. Tulpanen, vilken fanns i svenska blomsterrabatter redan i början av 1600-talet, har sedan dess blivit vanligt förekommande i var och varannan villaträdgård. Andra växter, som en gång varit mycket populära, har minskat drastiskt, som humle, tobak och rova. Trädgårdens historia speglar människans liv, vad hon har ätit, hennes sjukdomar och krämpor, hennes ekonomiska förutsättningar, hennes förbindelser i geografien, genom handel och kulturella kontakter. Trädgården speglar också hennes estetiska ideal. Det är en plats för rofylld kontemplation, för kunskap och själens vila, som Cicero sade: ”Har du en trädgård och ett bibliotek, saknar du intet.”

Vitterhetsakademien har inlett ett trebandsverk om den svenska trädgårdsodlingens historia. Första bandet, *Svensk trädgårdshistoria. Förhistoria och medeltid* (Vitterhetsakademien, 2021), har skrivits av Anna Andréasson Sjögren, Jens Heimdahl och Matti Wiking Leino. *Svensk trädgårdshistoria* är främst inriktad mot trädgårdarnas praktiska användning. Arbetet i trädgården står i fokus, men även tankar och trädgårdens estetiska egenskaper berörs. Utgångspunkten är att den materiella kulturen bär på mening. Nya odlingspraktiker och odlingstekniker (som den järnskodda spaden under tidig medeltid), nya grödor och nya kulturella traditioner vittnar om människans existentiella villkor och möjligheter.

Trädgården och åkern har samma ursprung. Jens Heimdahl beskriver trädgårdens förhistoria, som inleds vid jordbrukets införande i vårt land omkring

4000 f.Kr. Kunskapen om trädgårdens tidiga historia har fördjupats de senaste 20 åren genom trädgårdsarkeologin, som grävt fram nytt källmaterial, såsom bevarande frön, frukter och pollen, spår av odlingar, såsom föremål, stängsel, diken, till och med spår efter spadgrävning har upptäckts vid utgrävningar. Utpräglade trädgårdsväxter odlades under förromersk järnålder, exempelvis opievallmo, rova, bolmört och dill. Kapitlet om trädgårdens förhistoria beskriver också influenserna från romersk trädgårdskultur och berör sambandet mellan trädgård och religion.

Under medeltiden föreställdes paradiset som en fruktträdgård, där Adam och Eva åt av den förbjudna frukten. Trädgården prunkar inte minst inom kristendomen, i Höga visan, i Nya testamentet där Jesus vandrar i Getsemane med sina lärjungar. Trädgården blir till ett socialt rum och också till grogrund för tankar som visar hän mot det övervärldsliga, som i religionens floristiska symbolspråk med liljor och rosor. I kapitlet om medeltidens trädgårdsodling, korrigerar emellertid Anna Andréasson Sjögren en tidigare vanlig uppfattning att den avancerade trädgårdsodlingen introducerades i Sverige med klostren, särskilt cistercienserna. Ny forskning och nytt källmaterial har nyanserat bilden av medeltida trädgårdsodling. Här beskrivs arbetet i kålgård, apelgård, örtagård, lökgård och kvannegård, med gödning och jordförbättring. De medeltida lagböckerna innehöll lagar för trädgårdsodling, och de gröna städerna Skänninge och Vadstena ges som exempel på den medeltida trädgårdsodlingen.

Om trädgårdens kulturväxter handlar Matti Wiking Leinos kapitel, om grönsaker och rotfrukter, frukter, bär och prydnadsväxter, om orangerier och drivhus, om växter som medicin och för kryddning. Linné exempelvis rekommenderade kummin som brödkrydda. En viktig trädgårdsväxt var humle, för ölbryggning, men även för fiber till snören och rep, därtill hade den medicinsk användning. Växter från Nya världen har slagit rot i Sverige, som tobak, potatis och solros. Tobaken var väl den amerikanska kulturväxt som européerna tog till sig snabbast. Tobaksodling påbjöds 1724 av kung Fredrik I för att stärka inhemsk självförsörjning och därmed undvika beroendet av tobaksimport. Potatisen blev allmän i Sverige dock först i slutet av 1700-talet. Solrosen (*Helianthus annuus* L.) blev mycket populär, även utanför högreståndsmiljöerna på 1700-talet. Linné på hemväg från sin skånska resa 1749 genom Västmanland skrev hur "Sol-blomman, snart sagt det största blomster i naturen, frögdade sig nu högeligen mäst wid alla Bondehyddor, som för 100 år sedan endast kunde trifwas wid de Kongligas palais, och i de präktigaste Trädgårdar."

Växternas tidlöshet och tillfällighet i den svenska trädgårdsodlingens historia är en historia om samspelet mellan människa, klimat, ekonomi, skönhetsideal och matkultur. Växter har spirat i den svenska mullen, vissnat och förmultnat. Orsakerna till att vissa växter inte riktigt rotat sig eller har slutat odlas är bland annat svårigheter med klimatanpassning eller att import visat sig vara lönsammare. Trädgårdens historia är en historia om människan. Som det konstateras i avslutningen: ”Oavsett om växter har kommit för att stanna eller förvunnit igen, speglar det föränderliga kulturväxsortimentet för varje tid samhället i övrigt. Människans odlingar utvecklades med henne.” (154)

David Dunér

Linneana

FÖR DE UNGA. Annelie Drewsen och Katarina Lycken Rüter har i en tilltalande liten publikation enkelt betitlad *Carl von Linné. Ett liv* (Vilja förlag, 2021) fångat in väsentliga drag i Hr Archiatern och Riddarens liv, därtill försett boken med fina illustrationer och pedagogiska förklaringar. Medryckande och lärorikt. Boken är en del av serien Lättläst vars fina motto lyder: ”Lättläst handlar om mer än bara böcker – det är en fråga om demokrati.”

Än en gång för de unga, för dem som ännu inte bestämt sig – när måste man göra det? – har Sveriges unga akademi, instiftat på initiativ av Kungl. Vetenskapsakademien, samlat ett antal snabba inspirerande biografier, varav Linnés är en. Boken heter *Forskardrömmar. Berättelser för nyfikna barn* (Fri tanke, 2021). Övriga biograferade personer från 1700-talet är Anders Celsius och Carl Wilhelm Scheele. Allt är försett med färgglada teckningar av ett stort antal medverkande. Sammanhållande har varit professorn i idéhistoria i Umeå Christer Nordlund.

Gunnar Broberg

BOKEN OM L. Vid the Linnean Society of London, bildad 1788, förvaras i dag som bekant Linnés samlingar, de som inköptes av botanisten James Edward Smith 1784. *L. 50 objects, stories & discoveries from the Linnean Society of London*

(Linnean Society, 2020), redigerad av Leonie Berwick och Isabelle Charman-tier, är en ”Book of Treasures” som visar upp femtio objekt ur Linnean Societys samlingar i Burlington House, Piccadilly. Titeln L anspelar på den vetenskapliga akronymen för ”Linnaeus”, men också det romerska tecknet för 50.

Den rikt illustrerade boken innehåller kortare texter, bland annat av Gunnar Broberg och Eva Nyström, som presenterar ovanliga och märkvärdiga böcker, arkivalier och naturalier. Äldst är *Ortus sanitatis* (Hälsans trädgård) från 1491. Linné ägde detta verk både i den andra (1491) och fjärde upplagan (1499). Här finns också trästockarna till Olof Rudbecks *Campus Elysi* (1701–1702), de som till stora delar förstördes i Uppsala brand 1702. Mer än 3 200 trästockar hade skurits. Endast 130 räddades, varav 90 nu finns på Linnean Society. Av linneanska verk presenteras originalmanuskriptet till Lapplandsresan 1732, *Iter Lapponicum*, förstaupplagan av *Systema naturae* från 1735, samt *Musa Cliffortiana* (1736) som förevigade den första odlade bananen i Europa – Linnés och trädgårdsmästaren Dietrich Nietzels lyckosamma odlarbragd. Linnés insektssamling representeras av en stor metallisk träborrande skalbagge som lever i Central- och Sydamerika, *Buprestis gigantea* (numera *Euchroma gigantea*), som en gång hade ingått i Lovisa Ulrikas naturaliekabinett. Ur Linnés herbarium har symboliskt plockats fram ett blad av parklind (*Tilia × europaea*), som Linné insamlat vid Uppsala domkyrka 1753. Av detta träd hade både Linné och hans släktingar Tiliander fått sitt namn. Linnés herbarium av pressade växter på Linnean Society uppgår till mer än 14 000 blad. Här finns också torkade fiskar, varav 87 från South Carolina hade skickats till Linné av den skotske naturalhistorikern Alexander Garden 1761. Ett antal skandinaviska fiskar har sannolikt insamlats av Linné själv. Ett udda objekt är Linnés artificiella pärlor från 1761, som härrör från hans försök med pärlodling genom att borra hål i musselskalet, lägga in en bit kalk och sedan lägga tillbaka musslan i flodbädden och låta den ligga där några år. Det renderade Linné en gratifikation från riksdagen, med vilken han kunde betala igen lånet för inköpet av Hammarby. Mer än 3 300 brev finns på Linnean Society, därtill ett skåp med sigill från Linnés korrespondens.

Denna skattkammare innehåller även en stor mängd böcker och illustrationer, botaniska och zoologiska samlingar från tiden efter Linné: frön från Söderhavet, en naturdagbok från Sussex, karibiska teckningar, en flora från Nya Holland (Australien), sällsynta tekataloger, nepalesisk botanik, en grekisk flora, Robert Browns mikroskop, indiska insekter och palmer från Amazonas. Här finns också Charles Darwins portör från resan med Beagle och hans manuskript

om daggmaskar från 1881. Det var just på Linnean Society som Darwin och Alfred Russel Wallace först läste upp sina uppsatser om evolution den 1 juli 1858. Märklig är också Anna Atkins fotografiska pionjärverk, om brittiska alger från 1843, efter cyanotyp-metod, där de exponerade växterna återges i vitt mot blå bakgrund. Boken om *L.* avslutas med några kuriösa linneanska taxonomiska problem, sjöhästar från Linnés samlingar och Linnés anteckningsbok med teckning av långörad fladdermus. Fladdermössen förde Linné till däggdjuren, inte till fåglarna, som tidigare hade antagits. Det finns till och med en fladdermusart uppkallad efter Linné insamlad av lärjungen Daniel Rolander i Surinam, *Vampyrum spectrum*, som på engelska kallas "Linnaeus's false vampire".

MUSEUM STOBÆANUM. Under sin studietid i Lund 1727–1728 var Linné inneboende hos sin lärare, medicinaren och naturalhistorikern Kilian Stobaeus den äldre. I hans hem fick Linné se en naturaliesamling, innehållande stenar, snäckor, fåglar och herbarier med inlagda örter sådana han aldrig tidigare hade sett. Stobaeus samling stimulerade sannolikt Linnés eget samlariver, liksom insikten om värdet av att ha en naturaliesamling och en metod att ordna den efter. Den gav honom inte minst goda tillfällen till studier av mineraler och fossiler, ett ämne som särskilt roade Stobaeus. Några år senare, den 26 december 1731, skrev Linné till Kungl. Vetenskapsakademien: "Mineralier har jag haft en träffelig lust till, alt sedan jag war hos Professor Stobaeum, uti hwars härliga musaeo metallico mig dagel. war äffterlåtet inkoma, men som jag finner mig eij där utinnan så duchtig, som nödwändigt wore, reser jag åter på ett par månader till Lund." I början av februari 1732 reste Linné till Lund för att fördjupa sig i mineralogin, men fann att Stobaeus metod inte motsvarade hans förväntningar. Linnés brev till Stobaeus vittnar om en känsla av tacksamhetsskuld för det mottagande och vänlighet han hade erhållit under sin tid i Lund. Han nämner hur han outtröttligt söker efter fossiler som Stobaeus inte redan har i sin samling, och skickar försändelser med intressanta kollektioner från sina fältexcursioner (Stobaeus instruktioner för en forskningsfärd i Skåne 1729 finns för övrigt utgiven i *SLÅ* 1932, 132–139).

År 1735 donerade Stobaeus sin samling till Lunds universitet, vilken därmed kom att utgöra grunden till universitetets första museum. Museum Stobæanum bestod av 3 000 naturalhistoriska, historiska och etnografiska objekt, i allt ett för sin tid ganska typiskt kuriosakabinett. Om denna samling finns nu boken *Collecting curiosities. Eighteenth-century Museum Stobæanum and the development of ethnographic collections in the nineteenth century* (Lunds

universitet, 2020), redigerad av Magdalena Naum och Gitte Tarnow Ingvarsson. Efter ett första avsnitt om Stobaeus, handlar nästa avdelning om själva Museum Stobæanum, för att avslutas med ett antal essäer om etnografiska samlingar från sent 1700-tal och 1800-tal.

Collecting curiosities har ett särskilt fokus på de etnografiska samlingarna, men berör i viss utsträckning också de naturalhistoriska. Linné och hans lärjungar har lämnat sina bidrag. En liten samling insekter förvärvades från Daniel Rolander som utforskade Surinam 1755–1756 och sedan slog sig ned i Köpenhamn för att därefter tillbringa resten av sitt liv i Lund. Det är inte osannolikt att några guyananska artefakter, en krigsklubba med mera, härrör från Rolanders Surinamresa. Även några objekt från Söderhavet kan ha anknytning till Daniel Solander och Anders Sparrman. Ett särskilt kuriöst objekt i samlingen var ”Descartes skalle” som hade inköpts på auktionen efter professor Sparrman för 18 riksdaler 36 skilling banco. En uppsats handlar om den historiska bakgrunden till samlingens ”Herbarium Vivum”, en annan om de naturalhistoriska samlingarna, bland annat om insekter insamlade i Skåne av Stobaeus elev Johan Leche och om snäcksamlandets historia. Här omnämns också den sällsamma historien om en helvetisk insekt, *Furia infernalis*, som attackerade Linné under en exkursion våren 1728 till Fågelsångsdalen utanför Lund. Den stack honom i högerarmen, som då svullnade och hans liv stod i fara, varefter han opererades av fältskären Snell. Troligen handlade det om en allergisk reaktion på ett stick av en broms. I förteckning över samlingen från 1759 finns det verkligen en *Furia infernalis* listad, men inte i förteckningen 1780.

David Dunér

Linneaner

HASSELQUISTIANA. ”Den, som nyss är ankommen i et främmande land, är nyfiken, at se dess sedvänjor”, skrev Linnélärjungen Fredrik Hasselquist vid ankomsten till Smyrna (dagens İzmir) den 26 november 1749. Han skulle här upptäcka nya växter och iaktta mänskligt beteende, traditioner och seder. Sabira Ståhlberg och Ingvar Svanberg har skrivit om Hasselquists resa till Smyrna och Magnesia (Manisa), tre mil nordöst om Smyrna, i antologin *Turcologica Upsaliensia. An illustrated collection of essays* (Brill, 2021), redigerad

av Éva Á. Csató, Gunilla Gren-Eklund, Lars Johanson och Birsal Karakoç. Efter Smyrna fortsatte Hasselquist vidare till Alexandria och Kairo, därefter till Jaffa, Jerusalem och Betlehem, allt inom det väldiga Ottomanska riket. En annan bok värd att omnämna, men där färdriktningen går åt andra hållet är Joachim Östlunds *Vid världens ände. Sultanens sändebud och hans berättelse om 1700-talets Sverige* (Nordic Academic Press, 2020), som handlar om ottomanska resenärer i Sverige.

Hasselquists resa i det heliga landet skildras i ett kapitel av Thord Heinen Silverbark i antologin *Svenskarna och det heliga landet* (Bokförlaget Stolpe, 2021), redigerad av Kurt Almqvist, Louise Belfrage och Nathan Shachar. Silverbark, som tidigare har skrivit en biografi över Hasselquist (se *SLÅ* 2008, 218 f.), berättar här om hur denne linnean besökte Jeriko, Döda havet, Narsaret, Kanaan, Genesarets sjö och andra bibliska platser under tre veckor i april-maj 1751. Men Hasselquists ärende var inte att som pilgrim prisa Herren vid de heliga platserna. Resan till Palestina motiverades inte heller av några ekonomiska intressen. I linneansk anda skulle han samla växter och djur från den lokala bibliska floran och faunan. Några år tidigare hade Olof Celsius publicerat sin *Hierobotanicon* (1745–1747), ett gott exempel på bibelbotaniken som försökte klura ut vilka växter och djur som verkligen åsyftades i de heliga skrifterna. I kontrast till sådana ofruktsamma skrivbordsprodukter, skulle den linneanske naturforskaren i stället ut i fält, samla och inventera, och på så sätt utforska den bibliska naturalhistorien in situ. Mannan som föll från himlen, var i själva verket sesamfrön konstaterade Hasselquist. Och odjuret Leviatan var inte en val utan en krokodil.

Den 23 maj 1751 lämnade Hasselquist Saïda (Sidon) och därmed Bibelns land. Via Cypern återkom han till Smyrna i slutet av augusti. Han skrev till sin lärare Linné. Den 26 maj 1752 svarade Linné honom, men Hasselquist hade då redan dukat under i tuberkulos den 9 februari. Han begravdes på den kristna kyrkogården i byn Buca nära Smyrna. I dag förvaras Hasselquists samlingar från östra Medelhavet bland annat på Naturhistoriska riksmuseet i Stockholm, herbarium och insektssamlingar finns på Evolutionsmuseet i Uppsala, till och med en egyptisk mumie gömmer sig på Uppsala universitet.

FALCKIANA. Kunskapen om naturen och det komplexa samspelet mellan människa och miljö är livsavgörande villkor. Människor som är beroende av naturen för sin överlevnad uppvisar vanligtvis utomordentlig kännedom om landskapet omkring dem. Den lokala kunskapen om miljön och dess biota, som

studeras inom etnobiologin, ger således inblickar i den mänskliga existensen mest grundläggande förutsättningar. Många Linnélärjungar har bidragit till bevarandet av sådana kunskaper hos olika folkgrupper runt om i världen. Sabira Ståhlberg och Ingvar Svanberg skriver om Linnélärjungen Johan Peter Falcks möte med turkisktalande grupper i södra Sibirien under dennes resor på uppdrag av Ryska vetenskapsakademien mellan åren 1768 och 1774. Falcks anteckningar gavs ut postumt 1785–1786 av Johann Gottlieb Georgi i tre band på sammanlagt över 1 400 sidor, *Beyträge zur Topographischen Kenntniss des Russischen Reichs*. Falcks uppteckningar ger en hel del upplysningar om de turkfolk som levde i södra Sibirien, som chulym tatarer, kacha, soyan och teleut, och deras förhållande till sin miljö. Artikeln ”Folk knowledge in southern Siberia in the 1770s. Johan Peter Falck’s ethnobiological observations” är publicerad i *Studia Orientalia Electronica* 9:1 (2021), 113–132, som ges ut av Finska orientalsällskapet, Suomen Itämainen Seura.

David Dunér

Varia

FABULA DOCET. Erik Zillén, litteraturvetare i Lund, börjar sin stora bok *Fabelbruk i svensk tidigmodernitet. En genrehistorisk studie* (Makadam, 2020) med att fastslå att ämnet är utforskat. För 110 år sedan, 1910, utkom Ivar Hjerténs *Fabel och anekdot under 1700-talet* vilken hittills fått räcka. Den är inte särskilt fullständig, vidare snävt avgränsad i tid och saknar skärpa i analysen. Zillén bjuder i gengäld på nästan 700 fullmatade sidor, varav 60 sidor litteratur, 1 800 noter – om jag räknat rätt – och sammanfattningar på engelska, tyska och franska. Arbetet har avsatt uppsatser längs den uppenbarligen tjuugoårlånga forskarvägen som lett författaren till såväl svenska bibliotek som till tyska och franska arkiv. Att tala om livsverk kan kännas för avslutande, hellre då om standardverk – för det är det.

Som undertiteln anger studeras fabeldiktningen som genrehistoria, främst för perioden från reformationen till gustaviansk tid, alltså vad som nu gärna betecknas som tidigmodern tid. De flesta av oss förbinder fabeln med sagan och därmed med barnlitteratur men fabeln tjänade i undervisningen och i hög grad som moraliskt tankegods för den vuxne att nyttja som *exempla* i

talekonst och skriftlig framställning. Den underhållande aspekten fanns där, och kristet gods kom och gick. Språkinläring var en aspekt men fabeln övade också användningen av belysande argument. Zillén skiljer på den esopiska traditionen och Phaedrus-linjen, han drar också en gräns mellan den äldre fabeln som ett pedagogiskt verktyg och hur genren estetiserades med inflytande från La Fontaine. Mängden utnyttjade språk utöver svenskan är ansenlig, latin, grekiska, spanska, ryska, tyska, engelska, franska, polska, alltid väl översatta.

Ett exempel eller en interiör – som möjligen Zillén missat – återfinns i Johan Wellanders adelsundervisning 1757 ”latinerna repeteras på det sätt, att jag själv säger på svenska, det som är i fablerna (Aesopi à Camerarium hvilka följa af Reineccio utgifna) och låter Baron sedan säga det på latin”. Så följer en sida om hur man övar, att två fabler absolveras i veckan och att man växlar mellan svenska, latin och franska och hur roligt elev och lärare har. (Efter B. Rudolf Hall, *Adelssönens fostran* (1936), 66. Här som annars används gärna äldre forskning inom utbildningshistoria som legat glömd eller outnyttjad. Det är på tiden.)

Citaten, resonemangen kunde ha blivit oöverskådliga genom sin mängd, men fylliga register hjälper läsaren. Det är verkligen en genomarbetad bok, forskningsmässigt och i dokumentationen. Den måste också ha tagit tid vilket framgår av tiotalet egna publikationer om fabeln i Sverige från 2005 och framåt. Ändå kan man sakna det ikonografiska perspektivet. Således kunde till exempel boktryckaren Johann Snells *Dyalogus creaturarum moralizatus* (1483), den första i Sverige tryckta boken, fått inleda. Men Zillén visar hur fabelns historia och kulturen hänger samman från cirka 1500 till 1800 genom ett gemensamt sätt att förstå och beskriva tillvaron för att sedan med moderniteten splittras då fabeln flyttar ner i genrehierarkin. Med andra ord hur ett speciellt språk tappade status och ett annat vann terräng. Nå, så fort gick det inte, men som central fåra i litteraturen tappar fabeln. Begreppet används i nya sammanhang, som ”en mörk fabel från var tid” och liknande. Den här historien är utan tvekan värd att räkna in för bokhistoriker, pedagogikhistoriker och receptionsforskare. Genom sin bredd bör den ha något att ge även till andra tidigmoderna forskare. (Men det måste tilläggas att läsaren bör besitta ett visst tålmod med litteraturvetenskaplig terminologi, exponerad i all sin brokighet i ett sakregister.)

Ett skäl att uppmärksamma Zilléns bok i *SLÅ* är att den i så hög grad handlar om djur och hur vi använder dem för att förstå världen. Temat kommer särskilt fram i några avslutande avsnitt om antropomorfisering. Knut

Hagberg kallade Linné för en fabeldiktare. Man kan tänka på porträttet av labben i västgötaresan, av porträttet av sjubben i *Vetenskapsakademiens handlingar* och ytterligare andra. Naturligtvis står Linné för en vetenskapligt syftande zoologi men sättet han ger djuren egenskaper förenar honom med den gamla dygdezoologin. Än tydligare är väl kopplingen i hans samtida Magnus Orrelius *Historia animalium* (1750–1751), den första djurhistoriken på svenska, där varje djur får sina egenskaper uppräknade till en sinnebild. Det är också Orrelius som översätter den första större fabelsamlingen 1767, men när han 1776 ger ut sin *Inledning til djur-känningen* sker det utan moraliserande tillägg, kanske var det ett tecken i tiden. Fabeln lär oss tidens och samhällets föränderlighet.

VANADIS. Ett mäktigt bokverk seglar in, *Expedition Vanadis. En etnografisk världsomsegling 1883–1885* (Bokförlaget Stolpe, 2021). Det väger 2,7 kilo, i ett förnämligt tryck, men svårbläddrat – det behövs ett matsalsbord när den ska läsas. Det är en stilig bok, där bilder och bildtexter matchar varandra, som handlar om en resa i stor stil på ångfregatten Vanadis längs rutten Sydamerika, Eldlandet, Stilla havets övärld, Japan, Indien, Medelhavet och hem. Huvudpersonen är Hjalmar Stolpe, utgrävare av Birka och mannen bakom Etnografiska museet, som samlade föremål för sin och andras forskning. Men resan betingades också av en sorts PR för det förenade kungariket Sverige-Norge och dess handelsintressen. Ombord fanns Prins Oscar, blivande politiker som Arvid Lindman och Svante Natt och Dag, samt marinmålaren Jakob Hägg. Huvudperson nummer två är den unge fotografen Oscar Ekholm eller kanske snarare hans tunga kamerautrustning som släpades runt i hamn efter hamn.

Grogrund fanns för spänningar ombord, till kaptenen Lagerberg, som ville ha vind i seglen och inte hejdas av de ilandstignas onödiga och tidskrävande samlande och dokumenterande. Stolpe gillade inte heller skeppsprästens närvaro. En stor besättning om 350 man såg också till att det hände saker, på resan omkom således två matrosar. Därtill hemlängtan, vilket Stolpes brev hem till hustrun Emmy, flitigt citerade, ofta vittnar om. Bara att följa deras korrespondens över haven är ett äventyr. Den är en huvudkälla, som huvudförfattaren Bo G. Eriksson, välkänd från TV:s *Vetenskapens värld*, känner väl sedan han skrev sin biografi över Stolpe. Han är Du och bror med Hjalmar. Emmy vinner också våra sympatier. Boken handlar mindre om Vanadis och mest om Stolpe. Det är ett stilfullt verk som bildredaktören Bengt Wanselius har all heder av. Det finns också i engelsk utgåva. Ett köptips.

Anmälares uppgift är ju att lyfta fram också tveksamheter. Fotografierna är som sagt utmärkt återgivna. I förordet sägs att Ekholms pionjärbete bara kan jämföras med Louis Palanders på Vega. Men Lotten von Dübens samebilder kommer före, likaså Anders Retzius *Finska kranier* (1879) – vem det nu var som tog fotona? Ekholm blir litet för unik. Av källor används knappt Svante Natt och Dags bok av 1887, inte heller används Otilia Adelborgs teckningar efter fotodokumentationen. Av tidigare forskning saknas helt konstvetaren Åsa Bharathi Larssons likaså välillustrerade avhandling *Colonizing fever. Race and media cultures in late nineteenth-century Sweden* (2016), som till sin första hälft ägnas just Vanadis. Självklart måste Bo G. känna till Larssons arbete, han har besökt samma arkiv som hon, kanske han inte velat gå i polemik. Det är i så fall synd, postkoloniala perspektiv är heta i dag. Eller är materialet för stort, loggböcker, brev, dagböcker, press, minnen och vetenskaplig redovisning? Man kan hitta belägg både för det ena och det andra. Och visst, rasfrågan skymtar (se exempelvis 20, 64, 73, 77, 81, 97, 102), men inget helhetsgrepp tas på frågan. Antropologin skyls på Kungl. Vetenskapsakademien. Hur stod det i instruktionerna? Var det Gustaf von Düben och Gustav Retzius som låg bakom? Rimligen den i dagarna aktuella Retzius? Bo G. frikänner Stolpe från varje intresse för folktyper, som han samtidigt låter Ekholm fotografera, vartill han köper gott om sådana på bild, medan Larsson hävdar Hjalmar Stolpes delaktighet. Det finns mycket att säga om hennes arsenal av imperial eyes, colonizing fever, vithetsnorm, male gaze och andra postkoloniala perspektiv – och författaren säger avslutningsvis att hennes beskrivning bara är en möjlig version. En diskussion hade varit på sin plats. Men en fin bok är *Expedition Vanadis*.

Gunnar Broberg

HATTARNAS SKAPELSEORDNING. Linnés presidietal i Kungl. Vetenskapsakademien den 3 oktober 1739, *Tal, om märkvärdigheter uti insecterna*, pläderade retoriskt för den fysikoteologiska världsförklaringen. De minsta djuren är bevis på Skaparens vishet och försyn. Men i detta tal, liksom i åtskilliga andra presidietal i Vetenskapsakademien, visar Mathias Persson, finns också ett politiskt budskap. I *Det villrådiga samhället. Kungliga Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi, 1739–1792* (Nordic Academic Press, 2020) undersöker Persson Vetenskapsakademiens politiska och ekonomiska ideologi och samhällssyn, så som de uttrycks i presidietalen, från dess bildande 1739 till mordet

på Gustav III. Denna akademi, där Linné var en av stiftarna och i vilken flera av hans lärjungar senare blev ledamöter (som exempelvis Kalm, Sparrman och Thunberg) stod nära hattpartiet. Linné själv, menar Persson, även om han inte var så road av politiken, hade sympatier för hattarnas politik.

Många av presidietalen ger uttryck för en samhällsbevarande ideologi. Allting har skapats för något utöver sig självt. Naturen och samhället speglade Guds skapelseordning och därför var det ett moraliskt imperativ att denna ordning skulle upprätthållas. Talen underströk det samhällsbevarande förnuftet, dygden och allmännyttan, där medborgarens plikter hade företräde framför hennes rättigheter. Var och en hade sin specifika roll i samhällsbygget, i likhet delarna, armar, ben och huvud, i människokroppen. Samhällets hierarkier betonades, liksom medborgarnas ömsesidiga plikter. Vetenskapsakademien förde fram en politisk vision om vetenskapen i samhället, en strävan efter vetenskapens nytta och patriotiska ryktbarhet. Naturalhistorikern och teologen Johan Browallius 1747 beskrev Vetenskapsakademien som en späd planta som rotade sig, växte, mognade och blomstrade, från ett litet frö till att bära nyttiga frukter.

FJÄRILSKRYSS. Författaren Fredrik Sjöbergs senaste bok *Fjärilarnas skärgård* (Max Ström, 2021) börjar med en tävling. Var har det setts flest dagfjärilsarter? På brittiska öarna eller i Stockholms skärgård? Vinnare ur striden går Stockholms skärgård, där Sjöberg har funnit så många som 78 olika dagfjärilsarter. *Fjärilarnas skärgård*, utan ambitionen att vara en fälthandbok, beskriver alla dessa arter likt en personlig, kommenterad artlista, från citronfjärilen (*Gonepteryx rhamni*) i april till eldsnabbvingen (*Thecla betulae*) i september. Utsiktspunkten för fjärilsobservationerna är författarens egen trädgård på Runmarö. Wilhelm von Wrights utsökta fjärillsustrationer smyckar boksidorna. De korta essäerna om var och en av de olika arterna är hållna i en slags vardaglig samtalsstämning. Det är varken högtidligt eller svärmiskt, snarare ungefär som när man sitter och småsnackar en mulen dag och väntar utan förhoppning att få se något. Det blir mycket resonerande kring artbestämning, räknande av arter, tidigare observationer, artkänнемärken, att den fjärilen inte går att förväxla, medan den arten är svår att skilja från en annan, och så vidare. Säker artbestämning är målet. Svåra artbestämningar kan ofta vara sporrande utmaningar, men också enerverande och verkar inte alltid vara särskilt lustfyllda, om man förstår författaren rätt. Pärlemorffjärilarna och blåvingarna kan ”bli lite tröttsamma” (28) vad gäller artbestämningen, skriver han irriterat.

För att hitta alla dessa arter räcker det inte med att känna till fjärilarnas artspecifika utseenden, färgteckningar, former, vingarnas undersidor etc., utan också deras habitat och beteende. Sjöberg anger således också fjärilarnas värdväxter, i vilka miljöer de trivs, deras utbredning, flygbeteende och flygtid. Bakom artlistan finns också en historia om landskapets förändringar, om fjärilsmarkernas utarmning, om fjärilspopulationernas nedgång, men också om nya arter som expanderar sitt utbredningsområde.

En och annan fjärilsbok ur entomologins historia omnämns, bland annat återkommande referenser till Frithiof Nordströms *De fennoskandiska dagfjärilarnas utbredning* från 1955. En annan klassiker är Janne Wallengrens *Skandinavians dagfjärilar* från 1853. Namngivningen, och förändringar vad gäller taxonomi och systematik, är av vikt för korrekta artbestämningar, varför arterna heter som de heter och vad namnen säger om arternas specifika karaktärer. Linné, som namngav påfågelläga (*Aglais io*), anspelade på den grekiska myten om prästinnan Io som förfördes av Zeus i skepnad av ett moln, medan Io förvandlades till en kviga. Sjöberg kommenterar något maliciöst utan närmare förklaring: ”Vrickat, visst, men grekernas legender är sådana, och Linné var påläst.” (16) Linné får sig en känga lite då och då för misstag han har gjort. Han trodde exempelvis att larven av *Pyrgus malvae* levde av kattost och andra malvor. Värdväxten har senare visat sig vara smultron och därför heter arten numera smultronvisslare (och inte kattostvisslare). Han misstog sig också vad gäller slättergräsfjärilen (*Maniola jurtina*). Sjöberg tar nämligen upp frågan om könsskillnaderna hos arten, som han skriver: ”Om inte annat ger de mig en förevändning att le åt mästarens misstag.” (90) Linné uppfattade nämligen honan och hanen av slättergräsfjärilen som två olika arter. Artedi var en skarp systematiker än Linné, slår Sjöberg sedan fast: ”Om Linné var som Paul McCartney, var Artedi mera lik John Lennon.” (90) I fråga om eldsnabbvingen skriver Sjöberg vidare: ”Linné, den gamle stöten, trodde att larverna levde på björk” (157), därav det latinska artepitetet *betulae*. Fjärilen har numera fått sitt svenska namn efter vingundersidornas brandgula färg.

Apollofjärilen (*Parnassius apollo*) verkar vara Sjöbergs favorit, ”denna magnifika fjärl” (82) som drog honom till Runmarö och som pryder bokens omslag. Till och med larverna är ”imposanta kräk färgade som svartaste sammet med dubbla rader av lysande orange-röda fläckar.” (83) Men så har han inga vackra ord att säga om luktgräsfjärilen (*Aphantopus hyperantus*): ”Det här är sommarens tråkigaste fjärl. Ja, det måste sägas. En totalt charmlös, mellanstor, jämnbrun sak som är odrägligt vanlig och ständigt stör med sitt enfaldiga

En vacker fjäril. Luktgräsfjäril, Papilio hyperantus (Aphantopus hyperantus), lektotyp, auktor Linné, 1758. The Linnean Collections, LINN 0224. Foto: Linnean Society of London.

fladdrande när man hoppas att få se något kul.” (112) Varför måste detta sägas, kan man undra? Och vidare: ”Någon luktgräsfjärilslarv har jag aldrig sett, och inte har jag någon önskan att få göra det heller.” (112) Emellanåt tycks fjärilar alltså också vara, om man ska tro författaren, fula, tråkiga och ointressanta, och fjärilsbestämningar besvärliga och tröttsamma. Fjärilskryssaren verkar inte alltid ha ”kul”, och är alltsomoftast girig, tjurig och irriterad. Stämningen är tidvis ganska fjärran den linneanska andakten inför skapelsens förunderliga mångfald och skönhet. Men ändå drivs artjägaren flåsande att springa med håven över ängsmarkerna. Och har denne tur – vilket inte sällan är en aktiv handling, noterar författaren träffande – finner han eller hon en eldsnabbvinge på en blommande åkertistel. Boken avslutas med en krysslista.

KÖP HÖÖ, KÖP HÖÖ! sjunger gäddetrasten (taltrasten) taktfast när bonden gick vid ården i Johan Stiernhööks fågelvisa (se *SLÅ* 2009, 7–47). Taltrastens sång, som bonden lyssnade till, vittnar om det förindustriella samhällets beroende av god höskörd för djurhållningen, rädslan att bli utan hö under vintern och tvingas köpa hö. I fågelsången fanns varningar inför kommande händelser, varsel om väder och skörd. Göken som hördes i de olika väderstrecken gav ett eko av människans existens, döden, sorgen och trösten. Sången översattes

till mänskligt tal och bar på ett budskap till människorna. Ingvar Svanberg har i boken *Fågelröster. Om folkliga härmramsor och tolkningar* (Dialogos, 2021) samlat härmningar och tolkningar av fågelsång, från alfågel till tärna. Människor tyckte sig höra röster, ord, ramsor och dikter komma från buskar och trädkronor när de arbetade på fälten eller gick ner till sjön för att fiska. Det kunde vara den lyriska sånglärkan i dikten eller de onomatopoetiska fågelnamnen, kaja, kråka och korp, som skrånade. Zoologen Carl J. Sundevall skrev 1856 att människan bildat sin egen första sång efter fågelsången. Trastsången tycktes vara omiskännlig i vår egen folksång, menade han.

Påfallande ofta är fåglarna humoristiska och retsamma. Taltrasten, den som har lockat till flest härmramsor, är en riktig retsticka, sitter i en grantopp och retar de förbipasserande till fiske och jakt: ”Metar du? Metar du? Får du fisk? Får du fisk? Pytt’san, pytt’san, pytt’san!” Eller hånar tjuvskytten: ”Skjut mig! Skjut mig! Skjut mig! Om du kan! Om du kan! Om du kan!” Fågelramsorna, som när gulspårven räknar till sju, är också ornitologiska minnestekniker. Överträffad i att beskriva fåglarnas läte med precision och musikalisk lyhördhet var Erik Rosenberg med sin klassiska fågelbok *Fåglar i Sverige* (1953). Emellertid är det starkaste intrycket av Svanbergs samling av fågelramsor hur de speglar människors erfarenhet av den biologiska mångfalden och deras förhållande till andra arter. Det är ljud från en annan tid, ett annat ljudlandskap, ett förindustriellt bondesamhälle där man lyssnade på fåglarna. Med spetsade öron tycker man sig höra långt borta en fågelsång som inte längre hörs.

EN VEMODSFYLLD ELEGIKER. *Turdus merula*, koltrasten, som fick sitt vetenskapliga namn av Linné 1758, sitter om våarna i en grantopp och sjunger med sin klara, melodiska altstämma. Dess mörka silhuett avtecknar sig mot den vårkyliga blå kvällshimlen. Gunnar Brusewitz registrerade koltrastens stämningsläge: ”De inledande flöjtackorden har en innerlighet som spelar direkt på nerver och känslor och uttrycker på ett vidunderligt sätt marskvälens glassköra skönhet. Ingen fågel tolkar bättre det speciellt nordiska i den blå skymningen – där finns både den kyliga klarheten och det aningsfulla vemodet.” Det är en vemodsfylld elegiker, en ”mollsjungande melankoliker”, som August Strindberg kallade den.

Den hoppar fram på gräsmattorna i trädgårdarna, vaket, stannar och lyssnar, hugger en mask, försvinner snabbt in i buskarna med ett explosivt varningsläte. Pionjären inom fågelfotografen, Paul Rosenius, fångade koltrastens

rörelse: ”Det svarta därinne i buskagen, en kväll i barvintern, det lever, fast det tiger. Ingen såg och ingen hörde, hur det hoppade och tassade och sprang över våta jorden och över multnat liv.” På vintern ses den svarta fågeln mot den vita snön som i en kolteckning – ”koltrast eller kontrast”, föreslog Artur Lundkvist. På danska heter den solsort, solsvart, en sammets svart fågel, med rödgul näbb och gul ögonring.

I *Koltrasten. Sveriges nationalfågel* (Avium, 2021) följer Clas Thor denna fågel genom årtiderna och litteraturen, främst hos 1900-talets poeter, och till dem kan man i flera fall även räkna författarna till fågelhandböcker, som Erik Rosenberg och Folke Rösiö. Boken utgår från Trastgatan i Örebros villakvarter där koltrastarna matas med äpplen, samma stad där Erik Rosenberg vandrade med kikare över fågelmarkerna kring Oset och Rynningeviken. ”Med sin djupa altröst och sina musikaliska tonskapelser måste nog koltrasten sättas främst bland fågelsångare i Norden”, skrev Rosenberg i sin fågelbok. Även klassiska fågelbeskrivningar omnämns, som Sven Nilssons *Skandinavisk fauna* (2:a delen, 1824–1828), och så Linné som står staty i koltrastarnas Humlegården och som i domkyrkotoalet *Deliciae naturae* (1772) talade om fåglarnas ”rytterie, lätte, vige, prägtigt klädde”. I sina *Föreläsningar öfver djurriket* (utg. 1913) sade Linné just om koltrasten, här under namnet *Merula nigra*: ”Är öfwer hela Swerje allmen, och nog bekant: han håller sig i tiockaste skogarne, och är aldrahålst, der enbär wankas; undertiden håller han sig och i trädgårdarne, bland Win- och Stickelbärs buskarne.” En liknande beskrivning (som Thor förväxlat med den föregående) ger han tio år senare i andra upplagan av *Fauna Svecica* (1761) om hur koltrasten lever i tät skog, såväl som i lundar och äter enbär.

Koltrasten. Sveriges nationalfågel är inte så mycket en bok om koltrastens fältkännetecken, habitat, genetiska och biometriska data, häckningsmönster eller flyttning, snarare en kulturhistorisk karakteristik av dess inverkan på människors sinnesstämningar. Två gånger har koltrasten utnämnts till Sveriges nationalfågel, både 1962 och 2015. Ett passande val, inte bara för dess sång under nordiska vårkvällar, den motsvarar även förändringen från landsbygd till stad som det svenska samhället gått de senaste hundra åren. I slutet av 1800-talet levde den i skogen och på landsbygden, vandrade sedan alltefter in till förorten, till villaträdgårdarna och kyrkogårdarna ända till parkerna inne i städerna. Den är numera en urbaniserad art, liksom människan. Med koltrasten, som Rosenius skriver, ”har naturlivets poesi trängt in på dörrarna hos stadsmänniskorna.”

DET OANSENLIGA I NATUREN. Många fågelskildringar har kikarens synfält så fast fokuserat på fåglarna att allt annat bara blir till en otydlig, konturlös bakgrund. Skärpan ligger på fjäderdräktens detaljer och schatteringar, och öronens parabler riktas mot fågelsångens karakteristiska fraseringar. Genren avkräver inte samma exakta beskrivningar av växterna, insekterna och stenarna, som de av fåglarna. En annan, distinktare uppmärksamhet och sinnesskärpa i naturskildringen finner man i Tomas Bannerheds *En vacker dag* (Weyler, 2021). Boken utspelar sig under en dag, en vacker dag i maj på Lovön i Mälaren, mellan soluppgång och solnedgång, från klockan 03.32 till 22.17. Här finns den sinnliga upplevelsen av naturen under dagens timmar medan jorden rusar genom rymden. Den försöker inte vara trendig, spexig, fräck och provocerande, den innehåller inga långdragna biologilektioner och miljövarningarna bara antyds. Samtidigt kretsar den kring människans relation till naturen, upplevelsen och sinnesstämningarna. Som förebilder i genren nämner författaren bland annat Gunnar Brusewitz och Harry Martinson. Man påminns om Brusewitz stämningsskapande iakttagelseförmåga, även om Bannerhed inte beger sig ut på några längre kulturhistoriska exkursioner. Martinson som såg ”det lilla, oansenliga i naturen” öppnade hans ögon för en ”mer språkligt eller lyriskt orienterad naturskildring”, konsten att förädla iakttagelserna till ordkonst (87 f.).

Bannerhed registrerar med sinnena. Han känner lukten av skog och rosmarin, hör ”tonsättarna i träden och tystnaden omkring” (11). Han beskriver taltrastens oförutsägbara toner, kråkvickern som trasslar in sig, sorgmantelns sammetsbruna vingar och svavelgula utkantsbårder, ormbunkarnas bladspiralerna och de tropiska lupinerna. I en stund av linneansk förundran betraktar han det ofattbara vimlet i en myrstack, det strävsamma arbetet i detta samhälle i miniatyr. Men det är fåglarna som spelar huvudrollen denna dag, fiskgjusen, steglitsen, tornseglaren som fullbordar ”bilden av nordisk sommar med sina skärande skrin högt i skyn.” (112) Under sju minuter observerar han en hämpling, och ”I sju minuter glömde jag att världen fanns.” (135) Sent på kvällen ser han den skugglika morkullan som knortar och pispar i skymningen. Alla dessa iakttagelser, säger han, gör upplevelserna och mötena rikare, ”närvaron så mycket större, oron mindre.” Det är i viss mån en flykt, där plikterna försvinner, att lämna människovarandet för en stund, för att ”bli del av något *annat*” (84). Efter att ha gått runt här på jorden utan att veta vad träden, fåglarna och blommorna heter, beger han sig ut i skog och mark för att se och höra. ”Sedan dess har livet blivit rikare. Jag har fått skarpare

ögon, större öron och lugnare nerver, kanske rentav blivit lite mer ödmjuk inför livets gåva.” (86)

Naturskildringen handlar också om tid, minnen, nuet, ögonblicket som aldrig kommer tillbaka, att försöka bromsa tiden, att bli ”ett med detta nu” (12). Naturupplevelsen väcker minnen från en bondgård i Småland, likt stämningen i Bengts Bratts teveserie ”Hem till byn”, till tonerna av Jan Johanssons melankoliska Berg-Kirstis polska, av något som håller på att gå förlorat. Han kontemplerar över döden framför gravstenarna på Lovö kyrkogård. Men nutiden tränger sig på, byggandet av Förbifart Stockholm, han ser en kvinna ta en morgoncigg, möter en man med knallrosa shorts på hundpromenad och blir nästan överkörd av cyklister. Lovö ligger ”tjugo minuter och hundra år från stan” (69). I naturen känner han ”en ro som är svår att uppleva bland människorna. En sorts tillhörighet och förtröstan, tecken på beständighet kanske” (165). Bannerhed kan sägas vara Sveriges just nu främsta naturskildrare. Han ser inga ovanliga, sällsynta arter denna dag, utan något märkvärdigare: livet.

David Dunér

I FÅGLARNAS VÄRLD. Bo Ekbergs bok *I fåglarnas värld. Om den moderna ornitologins framväxt* (Carlssons, 2021) är en omfattande och spännande vandring i naturvetenskapens och ornitologins historia. Här beskrivs en stor mängd banbrytande forskare och upptäckare under olika epoker och deras gärningar, som ofta gjordes under stora umbäranden. Kunskapsutvecklingen har också skett i en konstant kamp mellan olika skolor och inriktningar. Det är inte minst intressant att konstatera att svenska vetenskapsmän verkar ha haft stort inflytande på ornitologins utveckling, inte minst Carl von Linné som med sin *Systema naturae* (1735) skapade ett nytt sätt att klassificera djurriket.

År 1728 bevistade den 21-årige uppsalastudenten Carolus Linnaeus professor Olof Rudbeck den yngres föreläsningar om fåglarna. Denne hade under en svensk forskningsresa börjat avbilda svenska fåglar på planscher i naturlig storlek. Resultatet var imponerande och beundrades även av Linné. Då de tecknats från döda fåglar, blev formen dock ibland inte så verklighetstrogen, och uppgifterna om fåglarnas liv var på den tiden ofta anekdotiska, även om det fanns försök till systematisering.

I Bo Ekbergs bok omnämns Francis Willughby och John Ray som Linnés viktiga föregångare. De uppmärksammade fåglarnas egenskaper snarare än

Göktyta ur Olof Rudbeck den yngres Fogelboken (*Leufsta handskrifssamling*). Foto: UUB.

deras släktskap. En första uppdelning gjordes i land- och vattenfåglar, vilket är närmast ekologiska begrepp, eller ätbara, oaptitliga eller delikata, eller arter kopplade till religionen, såsom Helig ibis. Den unge Linné ordnade tidigt i verket *Methodus avium sveticarum* fåglarna i olika grupper med gemensamma yttre drag och använde sig av begreppet ”klass”. Han började sin uppställning av imponerande 200 arter med ”örnen” (kungsörn) och avslutade med den lilla ”tofsmössan” (tofsmes), medan Olof Rudbeck d.y. hade gjort precis tvärt om och började med de små fåglarna – och beskriver skapelsen som en kedja. Linnés bidrag till ornitologin var att han utgick från morfologiska karaktärer, framförallt vad gäller näbbarna och klorna. Han ordnade fåglarna i klass, ordning, släkte och art. *Methodus avium sveticarum* publicerades aldrig, men i *Systema naturae*, som kom ut i tolv upplagor mellan åren 1735 och 1766, behandlas fåglarnas systematik. Linnés binära system bifogades senare ett tredje namn, för att lättare kunna karakterisera egenskaper och underarter.

Några viktiga personer för ornitologins utveckling samtida med Linné som får sina upptäckter och sin betydelse belysta i Ekbergs bok är Peter Simon Pallas samt far och son Johann Reinhold och Georg Forster. Peter Simon Pallas var en tysk naturforskare, högt värderad av Linné själv och i

detta sammanhang främst känd för sina expeditioner till Sibirien och andra delar av det väldiga ryska riket. Ekberg berättar om dessa expeditioners bi-stra verklighet: ”outtröttligt arbete, materiella umbäranden, myggplåga och avsaknad av stimulerande sällskap,” (57) En av Pallas’ viktiga upptäckter var att en och samma art, till exempel talgoxen, kunde variera successivt över ett geografiskt område. Frågan om hur man skulle benämna arter och raser var länge föremål för vetenskapliga tvister och avgjordes inte förrän vid den femte internationella kongressen för zoologi 1901.

Ett av de mer fascinerande livsödena i vetenskapens tjänst som Ekberg beskriver handlar om far och son Forster, Johann Reinhold och Georg. De var tyskar av skotsk börd som i sin tidiga karriär kom att utforska Volgaområdets fauna och göra en tidig sammanställning av faunan i Nordamerika. De fortsatte sedan arbeta för det brittiska imperiet och deltog i James Cooks andra expedition till Söderhavet 1772–1775. Med dem följde också Linnés lärjunge Anders Sparman, som steg ombord i Kapstaden. Ekberg beskriver, precis som för många andra av de forskare och upptäckare som finns med i boken, hur dessa tre arbetade i stort sett oavbrutet med insamling, identifiering och dokumentation. Det fanns knappt tid att äta och risken för sjukdomar var hela tiden ett hot. Det ornitologiskt sett kanske mest intressanta är att ett antal arter endast är kända från Forsters beskrivningar, avbildningar och ibland bevarade exemplar – det handlade om marklevande trögrörliga fåglar som utvecklats utan närvaro av terrestra rovdjur, och som blev ett alltför lätt byte för råttor, katter och andra införda predatorer. Ett tragiskt livsöde som drabbat många numera utrotade arter från övärldar också i Hawaii och Nya Zeeland. Ett exempel från Forsters tid är den vackra tahitirallen (*Hypotaenidia pacifica*), som var välkänd av lokalbefolkningen, men som inte rapporterats sedan år 1800.

Många av dagens fågelskådare är både resvana och kan många engelska eller vetenskapliga fågelnamn. Därför har man stor behållning av att i denna bok få mer kunskap om forskare, upptäckare och beskrivare som förekommer i de engelska namnen. Vad gäller svenska fågelnamn saknar vi i stort sett den traditionen. Några exempel med anknytning just till Forster och Pallas är Forster’s Tern (kärrtärna, *Sterna forsteri*), Pallas’s Warbler (kungsfågelsångare), Pallas’s Reed Bunting (dvärgsävparv, *Emberiza pallasii*), Pallas’s Sea Eagle/Fish Eagle (bandhavsörn) och Pallas’s Sandgrouse (stäppflyghöna). Ekberg skriver i kapitlet om Pallas att han var den förste som beskrev de två sistnämnda. Namnen med Pallas är ofta kända bland svenska ornitologer, då det är fråga om sibiriska arter som mer eller mindre sällsynt besöker västra Europa.

När man sedan som ornitolog vandrar vidare i Ekbergs bok får man veta mer om männen bakom arter som Temminck's Stint (mosnäppa, *Calidris temminckii*), Brünnich's Guillemot (spetsbergsgrissla), Montagu's Harrier (ängshök), Bewick's Swan (mindre sångsvan), Levaillant's Woodpecker (atlasgröngöling), Steller's Eider (alförrädare) och den engelska sädesärulan, *Motacilla alba yarrellii*. Ett undantag från regeln om att svenska fågelnamn saknar dessa förled är den skotsk-amerikanske ornitologen och poeten Alexander Wilson, som skrev och illustrerade det banbrytande arbetet *American Ornithology* (1808–1814). Wilson, som naturligtvis också har sin plats i Ekbergs bok, har fått ge namn åt amerikanska rariteter som wilsonsimsnäppa och wilsonbeckasin (den sistnämnda för övrigt med sitt enda svenska fynd ett stenkast från där vi bor).

De illustrationer som utförts under århundradena har varit viktiga för kunskapsutvecklingen inom ornitologin. Olof Rudbeck d.y:s *Fogelbok* från tiden runt sekelskiftet 1700 utgör en betydelsefull tidig insats. Glädjande nog ägnar Bo Ekberg ett helt kapitel just åt bilder av fåglar, där kända namn som John James Audubon och de finländska bröderna Magnus och Wilhelm von Wright presenteras.

Ett icke oväsentligt utrymme ägnas insatser från svenska ornitologer och naturforskare. Ekberg visar att Sverige har en ganska framträdande position i ornitologins historia. Den främste företrädaren är utan tvekan professor Sven Nilsson, som välförtjänt får ganska stor plats i boken. Hans *Skandinavisk fauna* som växte fram åren 1830–1860, vari ingår två volymer om *Fogelarna*, innehöll bland annat beskrivningar av hur arterna levde i naturen. Sven Nilsson var enligt Ekberg en av de främsta i sin tid inom sitt område, och hans skarpsynta iakttagelser och beskrivningar har än i dag stort värde. Vetenskapen om fåglar professionaliserades genom Nilssons insatser, som också kombinerades med gedigen fälterfarenhet. ”Med Sven Nilssons fauna fick Sverige en kvalificerad ornitologi”, för att citera författaren (109). Sven Nilsson arbetade också inom andra fält: bland annat var han en framstående arkeolog och antropolog samt blev präst vid 61 års ålder.

Typiskt för många av de forskare vars forskargärningar och -öden Ekberg berättar om är att de under sin aktiva tid var föremål för polemik och var beroende av mecenater eller uppdragsgivare, som i till exempel Forsters fall ledde till att de inte blev riktigt erkända förrän långt efter sin tid. Sven Nilsson blev också ifrågasatt, framförallt av den inflytelserike holländske zoologen Coenraad Jacob Temminck. Ekberg ägnar en del utrymme åt debatten

mellan dessa två herrar. Temminck var av en äldre skola, mer präglad av insamling, naturaliekabinett och menagerier, medan Nilsson representerade en modernare syn på ornitologin med såväl fältstudier som insikten att det pågick en kontinuerlig förändring i naturen. Sven Nilssons arbeten står sig därför betydligt bättre i dag, eller som Ekberg uttrycker det: ”Medan spåren av Temmincks gärning hotar att torka i historiens skuggor är Sven Nilssons fauna av slitstarkt kärnvirke.” (107)

Ornitologins historia verkar i stort sett bara bestå av män. I enstaka fall nämns kvinnor i boken, exempelvis John James Audubons hustru Lucy som medverkade i makens arbeten. Det förekommer dock kvinnor i andra naturvetenskaper som fick stor betydelse, men inte erhöll något erkännande för sina vetenskapliga gärningar förrän långt senare. Ett känt exempel är paleontologen och fossilsamlaren Mary Anning, som i sen tid uppmärksammats både vetenskapligt och populärt. Ett exempel från ornitologins historia som vi inte lyckats hitta i boken är den engelska 1700-talsforskaren Anna Blackburne, som korresponderade med både Linné, Forster och Pallas. Oavsett vilken betydelse hon haft i den vetenskapliga utvecklingen, hade det varit intressant om Ekberg mer specifikt problematiserat frågan om kvinnliga forskare i sin gedigna genomgång. Oaktat detta är Ekbergs bok sammantaget en mycket intressant och välskrivna exposé över ornitologins historia från Linnés föregångare till våra dagar (även om den senaste tiden behandlas mer summariskt). För den som är intresserad av ornitologi och vetenskapshistoria bör denna bok definitivt införskaffas till det egna biblioteket.

Anders Arnell & Karin Gerhardt

MER OM VETENSKAPS-SOCIETETEN I UPPSALA. Hans Ellegren, sekreterare i Vetenskaps-Societeten i Uppsala, har nu givit ut ytterligare en volym om det lärda sällskapet och dess historia. I den nya volymen, *En akademi finner sin väg* (Acta Universitatis Upsaliensis. Nova Acta Regiæ Societatis Scientiarum Upsaliensis, 2020) skildras societetens öden efter Anders Celsius död 1744 och fram till seklets slut. För läsaren av denna årsskrift har volymen extra stort intresse eftersom den på 40 sidor behandlar Carl von Linnés tid som societetens sekreterare. Denna post beklädde Linné under hela två decennier, från 1744 till 1767 då orientalisterna Carl Aurivillius övertog sysslan. Linné skötte uppenbarligen inte sina åligganden som sekreterare med någon större entusiasm

eller energi, men det skall samtidigt sägas att verksamheten inom sällskapet länge gick på sparlåga. Ett fåtal av medlemmarna kom till sammanträdena och det gick trögt att få in bidrag till tidskriften. För Linné var egen forskning och undervisning det primära och engagemanget i Vetenskapsakademien, där han var en av stiftarna, fick förtur. Ellegren skriver träffande att Linné ”inte var en föreningsmänniska”. De protokoll som han skrev var kortfattade och är för eftervärlden ibland kryptiskt svårtydda.

Ellegren guidar oss genom societetens fruktlösa försök att få privilegiet att ge ut almanackor och berör även förhållandet till Cosmografiska sällskapet. Vi får också ta del av turerna kring en länge försvunnen lånebankosedel – ett räntebärande värdebevis med en betydande del av societetens tillgångar – och de ekonomiska bekymmer som senare uppstod i Uppsala när akademiräntmästaren Julinsköld gjorde personlig konkurs och universitetet för en tid hamnade på obestånd.

Utgivningen av societetens tidskrift, *Acta Societatis Regiae Scientiarum Upsaliensis* drogs snart med en tilltagande eftersläpning. Linné lyckades dock publicera fyra årgångar under åren 1746–1751 (den sista kallad 1744–1750), men sedan skulle det dröja mer än tjugo år, till 1773, innan utgivningen kom igång igen, nu med titeln *Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis*. Incitamentet kom då från hertig Karl, som 1765 hade blivit societetens beskyddare. I april 1773 förhörde han sig om societetens verksamhet, som efter fem års mötesuppehåll nu fick en plötslig nystart och dessutom satte fart på tidskriftsutgivningen. Bland de många bidragsgivarna i den första volymen fanns Linné, Anders Berch, Peter Jonas Bergius, Torbern Bergman, Charles De Geer, Pehr Wargentin, Fredrik Mallet och andra.

Särskilt intressant är Ellegrens skildring av hur societeten fick den lika oväntade som storartade donationen från Johan Abraham Gyllenhaal (1750–1788) och Fredrik Ziervogel (1727–1792). Bägge var intresserade av naturalhistoriska samlingar, men hade egentligen inte några kopplingar till societeten. Gyllenhaal upptäckte under sina studieår spåren efter Littorinahavet när han grävde i Uppsalaåsen, intresserade sig snart för bergshantering och kom att bli direktör för Åtvidabergs kopparverk. Ziervogel, av en invandrad apotekar-släkt, tillhörde Linnés följeslagare på den öländska och gotländska resan 1741 och blev senare, inte oväntat, även han apotekare i Stockholm. Under sina sista år drog han sig tillbaka för att ägna sig åt de betydande naturaliesamlingar som fadern, Ægidius Ziervogel, hade efterlämnat. Tillsammans beslöt Ziervogel och Gyllenhaal 1783, några år före den senares tidiga bortgång, att

skänka samlingar, kapital och hus till societeten. Bakgrunden var att Ziervogel för Gyllenhaal redan 1775 uttryckt en önskan om att hans naturalhistoriska samlingar skulle göras publika. När donationsbrevet skrevs tvekade Gyllenhaal och Ziervogel huruvida donationen skulle gå till Vetenskapsakademien i Stockholm eller till Vetenskaps-Societeten i Uppsala, men ganska snart beslöt man sig för Uppsala, där Gyllenhaal snart gjorde fastighetsförvärv. Gyllenhaal, som var ogift, hade inte några barn och Ziervogels ende son dog före honom.

För Vetenskaps-Societeten och dess ledamöter är naturligtvis dess fastighet av största betydelse och Ellegren ägnar, med rätta, åtskilliga sidor åt hur huset och intilliggande tomter förvärvades av Gyllenhaal åren 1784–1787. Efter Gyllenhaals bortgång flyttade Ziervogel till Uppsala och bodde fram till sin bortgång i fastigheten, för att ordna samlingarna. Hösten 1792 fick societeten ta hand om alltsammans. En inventarieförteckning över samlingarna, sannolikt upprättad av sekreteraren Eric Prosperin, visar kategorierna örter, snäckor, insekter, mineraler, fossiler, bärnsten, trädsorter, medicinska preparat samt en boksamling. Till att vårda samlingarna anställdes botanisten Samuel Liljeblad och under de närmaste åren gjordes insamlingar av honom och förvärv från andra för att utöka dessa. I ett avslutande kapitel skildras societetens verksamhet kring år 1800, vilken nu var betydligt mer livaktig än vid 1700-talets mitt.

Ellegren skriver spänstigt och medryckande och det är svårt att lägga ifrån sig boken när man väl börjat läsa. Framställningen innehåller ett myller av intressanta uppgifter och detaljer som upplyser oss om societetens verksamhet och därtill några sidospår. Denna för sällskapet betydelsefulla period har tidigare inte alls behandlats så här utförligt. Genom att gräva i societetens arkiv har Ellegren nu fått fram åtskilligt av stort intresse, vilket är en välgärning. Glädjande nog finns här också ett personregister, om än lite egendomligt utformat. Tyvärr är Ellegren ibland inte så noggrann med detaljer som man skulle önska; sålunda har exempelvis professorerna Meldercreutz och Wahlenberg fått fel förnamn, vilket kan vara förvirrande för dem som inte är så förtrogna med ämnet och tiden. Vidare anges kostnader genomgående i ”kopparmynt” i stället för *daler* kopparmynt. Till sist: uppgiften att Linné under sin tid i Hartekamp skulle ha varit anställd som George Cliffords läkare är en missuppfattning – det var trädgården som fick omvårdnad.

Erik Hamberg

VARELSER I VATTEN. Att fiskar är inne just nu framgår inte minst av den fina serien ”Fiskarnas rike” av Martin Falklind som under hösten 2021 sändes på TV 2. En annan som ur ett mer kultur- och vetenskapshistoriskt perspektiv intresserat sig för fiskar och andra vattendjur är Jakob Christensson, som i Svenska Humanistiska Förbundets Skriftserie som nummer 144 gett ut boken *Vattenvarelser. En kulturhistoria* (Bladh by Bladh, 2021). Det är inte bara fiskar som avhandlas i boken, utan även krokodil, sköldpadda, kräfta, havssula, val, manet och Stellers sjöko som diskuteras bland de vattenlevande varelserna. Ytterligare en rad vattenvarelser får plats i ett inledande kapitel. Några kapitel har tidigare presenterats i häften, utgivna i mycket små upplagor. Men nu har Christensson samlat dem och ytterligare kapitel i en ovanligt läckert illustrerad och vackert layoutad bok. Dess syfte är att uppmärksamma några djurarter som antingen lever i hav och sjöar, eller av andra skäl vistas temporärt eller under längre tid i vatten. Perspektivet är klassiskt idéhistoriskt. Stilen är lärd i ordets rätta bemärkelse och varje kapitel utgår från antiken, ofta med utgångspunkt i Plinius den yngres *Naturalis historia* och sträcker sig fram till våra dagar. Åberopad litteratur omfattar så vitt skilda källor som Bibeln till *Tintin i Kongo*.

Människan har inte bara förundrats av havens varelser, utan också hänsynslöst exploaterat dem och dessutom brutalt på många sätt bidragit till att utarma havet som livsmiljö och förstört viktiga biotoper. I dag står världshaven inför katastrofala problem och många fiskpopulationer har kraschat. Ålens prekära läge i Europa har allt fler blivit varse, och hajen har gått från att ha varit en grym människoätare till att jagas hänsynslöst för sina fenors skull, som är ett eftertraktat livsmedel. Framtiden ter sig bekymmersam. Sugfisker är en udda varelse som också fått utrymme, ofta omnämnd av 1700-talets Ostindienfarare. Den fascinerande uppgiften i äldre litteratur om att sugfisker användes för att fånga havssköldpaddor visade sig vara sann. Det här är en innehållsmässigt ovanligt rik bok med mängder av spännande kulturhistoriska notiser och intressanta utvidgningar. Stilen är njutbar och man förströr därför gärna några söndagstimmar med boken som sällskap. Människans komplexa förhållande till vattenlevande organismer i hennes omgivningar återspeglas i en fascinerande tankevärld men också en dyster exploatering. Situationen ter sig vanskelig för många vattenvarelser. Boken rymmer alltså ett viktigt budskap för vår tid.

BLÄCKFISKAR är en liten, förbisedd men artrik grupp av blötdjur som vi möjligen uppmärksammar när de hamnar på våra tallrikar i form av calamari. Annars är de en ganska underutnyttjad livsmedelsresurs och sällan omskriven djurklass, åtminstone i norra Europa. Bläckfiskar har funnits länge på jorden – jag minns själv hur jag fascinerades av ammoniter och ortoceratiter i Karlskoga dåvarande stadsbiblioteks magnifika marmortrappa när jag växte upp. Linné hade inte så mycket att säga om dem i sina zoologiska föreläsningar, även om han uppmärksammade pärlbåten. Han samlade dem också under benämningen *Sepia* i *Systema naturae*. I den folkliga traditionen är det mest kraken som figurerar, och i äldre reseberättelser omnämns den fiktiva sjömunken och verkliga jättebläckfiskar. Fiskarbefolkningen i Bohuslän har använt dem som agn. Under senare decennier har intresset för bläckfiskar uppenbarligen ökat i såväl populärkultur (Björn Afzelius sjunger om bläckfisk som utsugare, James Bond har en kvinnlig motpart, cirkusägarinnan Octopussy och så får vi förstås inte glömma bläckfisken Ingvar i filmen Hitta Doris) som den vetenskapliga litteraturen av allehanda slag. Bläckfiskar är märkliga djur. Jakob Christensson överraskar med ytterligare en bok om spännande djur, denna gång ett lärdomshistoriskt arbete om just bläckfiskar, med den talande titeln *Bläckfisken. Berättelsen om en mångförlagen men misskänd mollusk* (Bokskorpionen, 2020). Den typografiskt tilltalande skriften är svår att få tag på, men den välskrivna texten skall, om jag förstått saken rätt, i sinom tid ingå i en större bok rörande vattenvarelser. Om bläckfiskar skriver också den australiske vetenskapshistorikern Peter Godfrey-Smith i den uppmärksammade boken *Djupsinne. Hur bläckfisken började tänka* (Natur och kultur, 2020). Det är en skrift som det är absolut värt att fördjupa sig i. Bläckfisken är onekligen ett fascinerande djur!

VACKERT OM FISKAR. Fågelhandböcker går det tjugo på dussinet av, men motsvarande arbeten om svenska insjöfiskar är betydligt mer sparsamma och fiskskådarna är inte så många. En Facebook-grupp om fisk som jag följer visar en förfärande artokunnighet och är en tydlig kontrast mot fågelkunnandet i landet. Men det finns folk som skådar fisk. Uppsalaborna hade hösten 2020 en enastående möjlighet att beskåda aspar som simmade väl synliga i Fyrisån mellan Islandsfallet och Nybron. Det finns till och med svenska fiskskådare som åker till Litauen för att se vimman hoppa i forsarna, ett märkligt skådespel. Det nattliga slomfisket i Klarälven är ett skådespel som fascinerar. Att leta bäcköringar i skogarnas små rinnande vattendrag är en kul sysselsättning.

Det är därför särskilt trevligt att kunna presentera en nyutkommen fiskbok med fina fotoillustrationer, något vi inte är bortskämda med när gäller ichtyologiska arbeten. Jörgen Wiklund har rest land och rike runt och lyckats fotografera i stort sett alla insjöfiskar (han tycks ha missat rysksimpan, men det är inte helt klarlagt att den finns i landet) som kan räknas som inhemska och reproducerande. Även ett antal introducerade arter som etablerats, såsom bäckröding, kanadaröding, strupsnittöring, guldfisk och solaborre har kommit med. Till och med silverrudan från Gotland finns representerad, en gång medvetet inplanterad av sovjetiska myndigheter i Estland. Den har sedan spridits ut i Östersjön. Vid Kalmar har man till och med funnit hybrider mellan vanlig ruda och silverruda. Den mångformiga siken med en ännu oklar taxonomi representeras bara av en huvudart. Det rör sig om inte mindre än femtio fiskarter som presenteras i boken *Sveriges sötvattensfiskar* (Avium Förlag, 2020). Det är väldigt fina fotografier, och uppenbarligen har Wiklund haft med sig akvarier som komplement till sin kamerautrustning för att kunna ta närporträtt av olika arter. Titta bara på de magnifika fotografierna av löja, stäm och vimma. Den beledsagande texten är skriven av journalisten Mats Ottosson, som presenterar några av arterna lite utförligare.

ISLÄNDSKA FÅGLAR I FOLKLIG TRADITION. Sedan tidigare finns det översikter över fåglar och deras folklore från Sverige (Tillhagen 1978; Svanberg 2016), Finland (Järvinen 2005), Danmark (Lorenzen 1960; Brøndegaard 1985), Storbritannien (Swann 1913) och Estland (Mäger 1969), men nu har även Island begåvats med en bok i ämnet, *Íslensku fuglarnir og Þóðtrúin* (Bókaúgátan Hólar, 2020), skriven av den lärde och mångkunnige prästen Sigurður Ægisson. I bokstavsordning från *auðnutittlingur* (gråsiska) till *æðarfugl* (ejder) avhandlas i den innehållsdigra boken på 472 sidor i stort sett alla arter som finns på Island. Författaren är en framstående ornitolog, något som han kombinerar med ett intresse för isländsk och allmän etnologi. Sigurður har i tidigare volymer och artiklar avhandlat folketro och folkliga föreställningar om djur på Island, i synnerhet fåglar, men också valar, övernaturliga väsen med tonvikt på kryptozoologi och annat.

Sigurðurs fågelbok bygger på en stor datamängd insamlad under drygt 25 år och vittnar om gedigen beläsenhet, i både isländsk och internationell litteratur. Han har också gått igenom ett omfattande uppteckningsmaterial. Bokens ansenliga bibliografi innefattar även gamla handskrifter. Varje artmonografi är organiserad på samma sätt. Den inleds med en fågelarts nutida

handboksnamn och dess vetenskapliga namn, följd av en lista över olika isländska lokala och historiska benämningar för arten i fråga. Varje art har uppenbarligen begåvats med många lokala namn på Island. Därefter följer uppgifter rörande fågeltro och andra kulturella aspekter om den specifika arten. Därpå ges exempel på folktro om samma art i övriga Norden, Europa och rentav hela världen. Vissa uppslagsord kan bli ganska långa monografier, såsom för sångsvan, gärdsmyg, ljungpipare och förstås korp, vilket vittnar om deras stora kulturella betydelse på Island. Islandsknipan, som finns som häckfågel bara i Mývatn på Island, men i övrigt huvudsakligen i Nordamerika, tycks inte alls ha gett upphov till några omfattande föreställningar och avhandlas bara på ett uppslag, varav störstparten upptas av artbilder och en karta. Intressant är att sädesärlan ådragit sig så stort intresse i isländsk föreställningsvärld. Den har ganska många isländska lokala namn.

Boken är rikligt illustrerad med historiska bilder, kartor och fotografier. Dikter och sångstrofer, där fågeln i fråga finns med, redovisas också. Illustrationsmaterialet är både kreativt och överraskande. I stället för enbart de sedvanliga artbilderna, återges bilder där fåglarna återfinns på frimärken, handskrifter, landskapsvapen, mynt, t-shirts och tavlor, allt i färg. Till varje art följer också en detaljerad karta över fågelns utbredning i världen. Därtill är boken mycket vackert formgiven, vilket gör att de utsökta illustrationerna kommer till sin rätt. I en tid då fågelskådandet blir allt mer internationellt skulle boken förtjäna att tillgängliggöras för en vidare krets, som inte läser isländska, exempelvis på engelska och inspirera till en ornitologisk litteratur som täcker in även kulturella dimensioner, nog så viktigt i relationen till fåglar. Den här boken är förebildlig på det sättet.

DEN NORRLÄNSKA JAKTENS KULTURHISTORIA. År 1910 publicerade zoologen Sven Ekman boken *Norrlands jakt och fiske*, som alltjämt är en oundgänglig översikt över den nordsvenska allmogejaktens materiella premisser. Det har förvisso utkommit åtskilliga sammanställningar av uppteckningsmaterial sedan dess, men först nu har det publicerats en bok, likaså skriven av en zoolog, som tränger djupare in i den roll jakten spelade förr. I stället för folkminnesarkivens uppteckningsmaterial, som är ett ganska genomtröskat material vid det här laget, har Kjell Danell i *Vilt, jakt och människor i Norrlands skogar 1870–1900* (Gidlunds & Kungl. Skytteanska Samfundet, 2020) utnyttjat de innehållsrika årsrapporter som jägmästarna skickade in från de norrländska skogsreviren till sina överordnade. Materialet täcker tidsperioden 1870–1900

och ger en inträngande bild av hur viltet jagades och utnyttjades, men också av hur djurpopulationerna påverkades av människornas aktiviteter. Jägmästarens rapporter medger detaljerade analyser av vilka viltarter som förekom och vilka som var föremål för jakt och fångst, vilken skada viltet åsamkade gröda och skog, vapenslagen som användes, samt hur viltet påverkades av avverkningar, flottning och järnvägar.

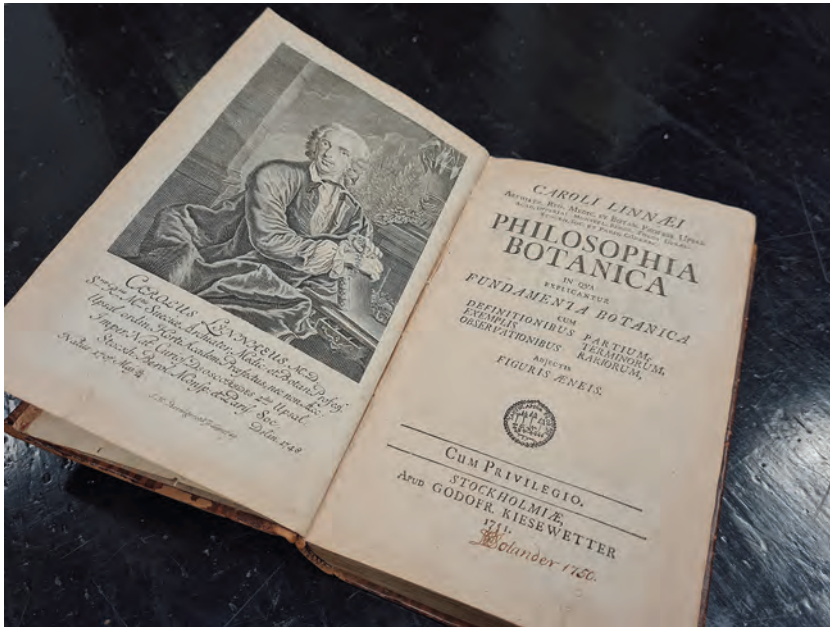
Särskilt intressant är hur uppgifterna om hur lokalbefolkningen såg på jakträtten, förekomsten av illegal jakt och viltet som resurs. Ekorrköttet var exempelvis fortfarande eftertraktat som människoföda och skinnet gav en icke obetydlig inkomst åt unga pojkar som lärt sig fånga de små djuren. Enligt rapporterna hölls trädsköllande hundar i första hand för ekorrijaktens skull. Till björnjakten användes gråhundar, där i synnerhet de storvuxna hundarna från Jämtland var eftertraktade av jägarna. Stövarna kom söderifrån med besökande jägare. Annars beskrev jägmästarna i sina rapporter allmogens lösspringande hundar som skadedjur på viltet. Vildren förekom fortfarande på sina håll i Lappland och var föremål för en omfattande jakt, men arten var på utgång. Vargar fanns i de norra norrlandslänen och fångades med sax, eljest sökte man upp lyorna och slog ihjäl valparna. I kusttrakterna sköts vintertid säl. Källmaterialet ger dessutom inblick i hur viltvården började utvecklas under epoken. Det sena 1800-talet är en dynamisk tid i Norrland; framåtskridande med en växande befolkning och där hävdvunna villebråd som bäver och vildren trängdes tillbaka. Skogsindustrin utvecklades och järnvägarna gjorde landsändan mera tillgänglig. Boken innehåller också ett rikt och intressant fotomaterial som hämtats från regionalmuseerna i norr. Dessutom är volymen försedd med diagram över avskjutning av diverse vilt, men också tabeller över rovdjursdödade getter, får etc., vilket sammantaget gör boken till en viktig dokumentation över en svunnen tid i norra delen av Sverige.

Ingvar Svanberg

Notiser och meddelanden

PHILOSOPHIA BOTANICA 270 ÅR. Linnean Society of London uppmärksammade under sommaren 2021 att det var 270 år sedan Linnés *Philosophia botanica* utkom, detta genom att tillsammans med andra institutioner i ett blogginlägg visa på olika exemplar av denna bok. Varje exemplar berättar nämligen sin egen historia om verkets spridning och ibland hur innehållet har använts. Linnean Society visade i sitt inlägg upp sina tre egna exemplar med provenienser och marginalanteckningar; två med anteckningar av Carl von Linné, varav ett har tillagda anteckningar av James Edward Smith (som köpte Linnésamlingarna 1784), samt ett tredje exemplar med handskrivna dedikation av Carl von Linné till sin son. Linnean Society äger även delar av bokens tryckmanus, som lämnades till boktryckaren Gottfried Kiesewetter i Stockholm och ligger till grund för upplagan. Större delen av detta manus är skrivet av Pehr Löfling, eftersom han hjälpte Linné med detta under dennes sjukdomstid, men innehåller även tillägg och ändringar av Linnés egen hand.

Uppsala universitetsbibliotek bidrog till detta inlägg med ett exemplar med spännande proveniens: I ett av flera exemplar av *Philosophia botanica* i Svenska Linnésamlingen finner vi Linnélärjungen och "aposteln" Daniel Solanders namn. På titelbladet är namnteckningen D. C. Solander daterad 1750, trots att boken är tryckt i Stockholm först året därpå. 1750 är året som Solander skrevs in vid Uppsala universitet vid 17 års ålder. Boken innehåller i övrigt några få rättelser och anteckningar i marginalen, sannolikt tillagda av två olika personer. Vi kan se att denna bok blev kvar på de brittiska öarna efter Solanders död 1782. På insidan av främre pärmen sitter nämligen ett exlibris tryckt i guld mot svart botten. Detta exlibris visar släkten Kellys vapen jämte släktens motto *Turris vortis mihi deus* (i översättning ungefär "Gud är ett starkt torn för mig", där andemeningen torde vara något i stil med "Gud är mig en mäktig borg"). Under släktvapnet är namnet Mathias J. Kelly tillagt. Vi vet inte exakt vem denne ägare är, då Kelly är ett mycket vanligt namn på Irland, men det kan möjligen vara samme Mathias J. Kelly som är listad som en av abonnenterna till boken *Indigenous grasses of Ireland* av John White, utgiven i Dublin år 1808. Det är dock sannolikt att det är samme ägare som har samlat de listor, som sedan tidigt 1800-tal legat vikta i boken. Här hittar vi nämligen trycklistor från utgivare av verk inom naturalhistoria och botanik i London under 1800-talets allra första början, bland dem en lista över handkolorerade planscher utgivna av den botaniske konstnären James Sowerby i

Daniel Solanders exemplar av Linnés Philosophia botanica i Svenska Linnésamlingen, UUB. Foto: Helena Backman.

London. Vi vet inte hur detta exemplar av *Philosophia botanica* till slut hittade tillbaka i Sverige igen, och vidare in i samlingarna i Uppsala universitetsbibliotek, men förmodligen har boken inkommit som gåva för över hundra år sedan. Boken, med listorna fortfarande på plats, har hylluppställningen Sv. Linnésaml. 121 i Universitetsbibliotekets samlingar.

Andra institutioner som bidragit med exemplar av *Philosophia botanica* till blogginlägget är Real Jardín Botánico i Madrid, Harvard University Herbaria, Conservatoire et Jardin botaniques de la Ville de Genève samt Natural History Museum i London. Du hittar inlägget på Linnean Societys webbplats på adress: <https://www.linnean.org/news/2021/07/22/philosophia-botanica-at-270>

LINNÉS SKRIVBORD ETT ÅR SENARE. Det skrivbord tillskrivet Carl von Linné som såldes på Bukowskis auktioner i Stockholm 2019, och om vilket vi kunde läsa i förra årets *SLÅ* (2020, 124–125), har donerats till Uppsala universitet.

Bakom Linnéskrivbordet i Linnérummet på Carolina Rediviva står en inbunden svit av dissertationer som lagts fram vid Uppsala universitet från 1600-talet och framåt, däribland de som framlagts under Linnés eget presidium. Foto: Magnus Hjalmarsson.

Köparen Stiftelsen Kjell och Märta Beijer överlämnade denna gåva under högtidliga former och i närvaro av media genom stiftelsens ordförande Anders Wall och stiftelsedirektör Cecilia Wikström till Uppsala universitets rektor Anders Hagfeldt vid en mottagning på Carolina Rediviva den 10 november 2021. Detta skrivbord är ett av tre som tillskrivits Linné, där de andra två i dag befinner sig på Linnémuseet respektive Linnés Hammarby. Även om proveniensen för just detta skrivbord vilar på delvis vaga uppgifter, är det ett föremål som sedan länge kopplats till traditionen kring Linné och som därför utgör en del av Linnéminnena, bland annat som del i utställning i samband med Linnéjubileet 1907. Samtliga tre skrivbord befinner sig alltså nu i offentlig ägo och risken att just detta skulle ha hamnat hos köpare i utlandet är således avvärd. I dag har skrivbordet fått sin placering på Uppsala universitetsbibliotek i det så kallade Linnérummet på Carolina Rediviva, uppkallat efter ett där upphängt porträtt på Carl von Linné. Det är ett för- rum till överbibliotekariens kontor dit allmänheten inte har tillträde, som ofta fungerar som mottagningsrum vid celebra besök och som nu ännu mer lever upp till sitt namn.

Helena Backman

BURLINGTON HOUSE. Linnean Society i London har sedan 1854 haft vackra och ändamålsenliga lokaler i Burlington House vid Piccadilly. Det är här Linnés samling är inhyst och det var här som Charles Darwin och Alfred Russel Wallace första gången presenterade evolutionsläran 1858. Onekligen, alltså, en plats i vetenskapshistorien. Nu hotar marknadshyror tvinga bort Linnean Society. Under bara de senaste sex åren har hyran höjts med över 3 000 procent! Och ytterligare höjningar väntas. Den brittiska regeringen, som äger lokalen, är mer intresserad av att maximera marknadsvärdet och rendera kortsiktiga vinster än att långsiktigt stödja en institution som betytt mycket för kunskapen om livets mångfald. Som Mariette Manktelow kommenterar i *Uppsala Nya Tidning* den 22 juli 2021: ”Vi står inför den sjätte massutrotningen av arter, och forskarna kämpar hårt för att bevara arter och beskriva hittills okända arter. Det är beklagligt att Storbritanniens regering i det läget tänker mer på sin egen plånbok än på att hålla världens viktigaste biologiska samlingar så tillgängliga som möjligt för forskarvärlden.” Det är förstås ett slöseri med pengar att en ideell organisation ska använda sina medel till

Biblioteket på Linnean Society i London, sedan 1854 inhyst i Burlington House.

hyresinbetalningar i stället för den avsedda verksamheten. Tillsammans med the Geological Society and the Society of Antiquaries, som huserar i samma hus, har nu the Linnean Society startat en kampanj för att rädda Burlington House (se <https://www.linnean.org/the-society/savebh>). Hundratals brev har skickats till medlemmar av parlamentet och åtskilliga tidningar har uppmärksammat hyreschocken, som *The Times*, *The Guardian*, *The Telegraph* och *BBC News*. Det vore en katastrof om samlingarna skingras, undångöms i någon billig lagerlokal eller i värsta fall avyttras.

KOMPLICERAT FÖRHÅLLANDE. Fjolårets debatt om Linné och rasismen uppmärksammades i *SLÅ* 2020 (se Gunnar Brobergs utredning av begreppen och källorna, 119–124). En viss tillnyktring från den förenklade debatten kan skönjas. Linnean Society kallade till ett online-symposium den 12 mars 2021 över det outtömliga ämnet ”Race and Sex”. Den 21 april sände bildningspodden *Anekdot* ett samtal om Linné mellan idéhistorikerna Annika Windahl Pontén, Gunnar Broberg och Jenny Beckman (

snitt/carl-von-linne/). Linné-benken i Oslo (se *SLÅ* 2020, 124, 126), som i Norge sägs ha lett till en ”skadelig debatt”, ska nu få en skylt med QR-kod så att ungdomarna i bydelen kan få ytterligare information om ”Linnés bidrag till den biologiske rasismen” (debattinlägg i *Khrono* 21-06-20). Annika Windahl Pontén och Linda Andersson Burnett skrev i en krönika, ”Linnés förhållande till rasism är komplicerat”, i Uppsala universitets nyhetsbrev (även i *Medicinsk access* nr 4–5, 2021) att debatten har varit alltför polariserad och förenklad. Linné betraktade människan som en art, talade aldrig om raser, men dock om varieteter där skillnaderna hade sin grund i olika klimat och seder, inte i ett biologiskt, genetiskt arv. Linné var inte rasbiolog. Att utnämna honom till rasismens fader är att lägga för stor vikt vid personer, en sorts ”omvänd genikult” som författarna uttrycker det. Rasismens historia är mycket mer komplex. Linné levde i en tid med specifika ekonomiska och politiska förhållanden, befolkad av människor med olika förhållningssätt och motstridiga tankar. Historia är att undersöka människan i sin tid, i sin komplexitet och motsägelsefullhet.

PUNKTSKRIFT. Gunnar Brobergs omtalade biografi över Linné, *Mannen som ordnade naturen* (se *SLÅ* 2019, 146 f.) finns sedan förra året i översättning till nederländska, *Carl Linnaeus. De man die de natuur rangschikte* (Spectrum, 2020), och nu även i punktskrift (MTM, 2021). Det är det mest omfattande verk som Broberg skrivit, 16 volymer, 1 257 sidor i tryckt punktskrift. Om Brobergs forskarliv, ”Kräfte, Lindroth och gyllene äpplen” (15–24), kan man läsa i *Forskarliv. Självporträtt av samtida svenska historiker* (Carlssons, 2020), redigerad av Ann-Katrin Hatje och Gunnar Artéus.

TJOCKT BARBARI. Meddelande nr 55 från Veterinärhistoriska museet i Skara består av en kort text (23 sidor) av Lars-Erik Appelgren, ”Lärda nyheter” i *Peter Hernquists korrespondens till Carl von Linné och Abraham Bäck – med kommentarer och utvecklingar*. Texten kretsar kring veterinären Peter Hernquist i Skara, elev till Linné och grundare av Sveriges första veterinärutbildning. I ett brev till sin vän arkiatern Abraham Bäck den 1 mars 1763 skrev Linné angående djurläkekonsten, att ”Wettenskapen bör byggas å nyo; ty här tills är hon i tiokt barbarie”. Som recept till dess upphjälpande föreslog han bland annat att man bör lära av andra vad som är bekant i vetenskapen, ”så att man noga wet des närwarande ställning”, därtill ge akt på dieten, patologin, sjukdomarnas semiotik och materia medica. Linné avslutar: ”Med ett ord ett tiokt barbarie

i närvarande lius af wettenskaper; men kunne uplysas om där till kommo en fullkomen karl, som hade nog insicht i naturen; ty utan han kiänner den, så blifwer pankaka af alt samans, liksom det gått hit in tills, och då hielper intet god willia. Där till fordras en karl, som med idoghet kan tränga sig igenom, och sätta wettenskapen i reputation annors mister det aldeles crediten.” Som motåtgärd mot detta ”tjocka barbari” sändes samma år Peter Hernquist, på inrådan av Linné och Bäck, till den av Claude Bourgelat nyligen grundade veterinärskolan i Lyon. Hernquist kom att efter hemkomsten skapa Skara veterinärinrättning 1775, där han själv lärde ut vad som var bekant i vetenskapen fram till sin död 1808.

FARMAKOLOGI OCH NOSOLOGI. *Uppsala medicinhistoriska förenings årskrift* 2021 innehåller åtskilligt om Linné, bland annat en artikel av Lars Oreland om ”Linnés apoteksskåp på Linnémuseet – vilket av två tänkbara skåp är det?” (174–188). Oreland utreder proveniensen för det läkemedelsskåp som deponerades av farmakologiska institutionen 1952, och nu förvaras på Linnémuseet. Arvid Hj. Ugglå (*SLÅ* 1952, 98–102) antog att detta hus- och reseapotek härörde från Linnélärjungen Sven Ingemar Ljungh, som efter dennes död 1828 hamnade på Uppsala universitet genom Göran Wahlenbergs försorg. Oreland menar i stället att skåpet kan härledas till medicinprofessorn Olof Hammarstens donation 1895 till Uppsala Läkareförening av ett medicinskåp som ägts av en rad Uppsalaprofessorer i medicin, däribland Johan Acrel och Pehr von Afzelius. Den ska sedan ha deponerats på farmakologiska institutionen och slutligen i sin tur på museet 1952.

Svensk medicinhistorisk tidskrift 24:1 (2020) innehåller en artikel av Jan Malmstedt, ”Drottningholm – världsarv och medicinhistoria” (121–134), om Nils Skragge, läkare vid Drottningholm och författare till sjukdomsläran *Nosologia Drottningholmensis* (1769). Skragge hade under Linné försvarat dissertationen *Morbi artificum* (Hantverkarnas sjukdomar, 1765), om yrkessjukdomar, med beskrivna fall från hans praktik vid Drottningholm. För den medicinhistoriskt intresserade kan även rekommenderas Åke Norströms arkivguide i två band, *Värden och staten. Källor till hälso- och sjukvårdens historia från medeltiden till 1967* (Riksarkivet, 2020). Det är outtömlig källa till vad man kan finna i arkivets labyrinter, bland rapporter, verksamhetsberättelser, journaler, brev, lagar, förordningar, privilegier, hospitalsstadgar, kartor över sjukhusområden, ritningar över lasaretsbyggnader, namnrullor, årsberättelser, protokoll, diarier, skrivelser, liggare, persondossierer, fotografier, affischer, etc., etc.

Linnés apoteksskåp, Linnémuseet, Uppsala. Foto: Linnémuseet.

Farmakologi, läran om läkemedel, efter den grekiska stammen *pharmac-*, läkemedel. Nosologi, läran om sjukdomar, i sin tur kommer av den grekiska stammen *nos-*, sjukdom. Den andra delen, slutledet i dessa två ord kommer av grekiskans *logia*, läran om. Om sådant och åtskilligt annat kan man lära sig genom latinprofessorn Hans Helanders *Latin och grekiska i naturvetenskaperna* (Morfem, 2021). Det är en mycket givande och praktiskt tillämpbar introduktion till latinets och grekiskans användning inom naturvetenskaperna. Boken ger grunderna till grammatiken och ordbildningen, och är i sin helhet en informativ översikt över begreppens och vetenskapens historia. Många av de främsta naturforskarna omnämns, inte minst Linnés betydelsefulla namngivningssystem ges en glasklar introduktion. För den som vill fördjupa sig i den tidigmoderna naturvetenskapen borde denna bok vara en given läsning.

NEPTUNUS KNULIGA RYGG. I ett tal från 1743 om den beboeliga jordens tillväxt, *Oratio de telluris habitabilis incremento*, tryckt 1744, framförde Linné en originell tanke om livets ursprung. Han tänkte sig att alla djur och växter en gång hållit till på en paradisisk ö vid ekvatorn bestående av ett högt berg med olika klimatzoner. Vattnet sjönk undan och det blottlagda landet bildade kontinenter, varvid alla växter och djur kunde spridas ut över världen. Bakgrunden till denna tanke var de nya rön som hade börjat diskuteras rörande spåren efter ett tidigare hav som legat över landet, den så kallade striden om vattuminsknigen.

I *Om watnens högd och förra werldens starcka ebb och flod. Bewjs vtur Swergie*, som nu har givits ut i nyutgåva (Skandinaviska Swedenborgsällskapet, 2021), framlades ett antal belägg för att vattnet en gång i forntiden stått högre upp och sedan alltefter sjunkit undan och blottlagt ett jungfruligt land av sten, grus och sand. Där tidigare fiskar och valar tumlade om i havets vågor går nu bonden fram över ängar och åkrar med lie och plog. Skriften som består av 40 sidor trycktes 1719 på det kungliga tryckeriet vid Norrbro i Stockholm av boktryckaren Johan Henrik Werner och kunde köpas för 8 öre silvermynt av bokbindare Dahlbecks änka på Nygatan. Författaren var Emanuel Swedenborg (1688–1772), som vid tiden tjänstgjorde som extraordinarie assessor i Bergskollegium med särskild uppgift att assistera uppfinnaren Christopher Polhem. Tillsammans reste de runt i landet för olika tekniska projekt. De arbetade med slussar vid Trollhättan, en skeppsdocka i Karlskrona, saltsjuderier i Bohuslän, uppfordringsmaskiner i Falu koppargruva och vattendrivna maskiner för Polhems manufakturverk i Stjärnsund i Dalarna. Resorna genom landet, sprängningen av kanaler, slussar, skeppsdockor och gruvgångar i urberget, havets sälta och vattnets ihärdiga, outtröttliga kraft att driva maskiner fick Swedenborg att fundera över processerna som formade jordytan, krafterna som utmejslade kuster och kontinenter, hur vatten sjönk undan och skapade nya kustlinjer. Han fick också tillfälle att besöka sin gamle far, biskop Jesper Swedberg, på biskopsgården Brunsbo utanför Skara. Några mil därifrån låg Kinnekulle, och det är där på toppen av kullen som denna bok tar sin början. Kinnekulle framstod för Swedenborg i ljuvlighet och fruktsamhet som ett litet Eden, varifrån synen förlorade sig uti Vänern, ”seende intet annat än Himmel och Watn”.

Det var en orolig tid de här åren. Tidens ström kastade sig av och an. Några månader innan boken trycktes stupade Sveriges enväldige kung Karl XII i en skyttegrav i Fredrikshald. Hans syster, Ulrika Eleonora, hade bestigit tronen och en ny tid stod inför dörren, frihetstiden. *Om watnens högd* är

Jättegrytor i Strömstad. I Om watnens högd och förra werldens starcka ebb och flod (1719) skriver Swedenborg om hål skapade av vattnet: "Wid Strömstad flera och ett strax wid Staden, ther utöfwer en Bergsudd henger med en stor spricka och man inuti funnit en stor hop runda och slipade stenar. Thessa hohl kallas Hiettgrytor". Foto: David Dunér.

just tillägnad Sveriges nya drottning, dedicerad samma dag som hon kröntes i Uppsala domkyrka den 17 mars 1719. Skriften är således en kröningsgåva till den stormäktigaste, allernådigaste drottningen från hennes tropliktigaste, underdånigaste undersåte Emanuel Swedenborg. Två månader senare adlades Emanuel, tidigare Swedberg, och tog sig namnet Swedenborg. Den frihetstida författningen gav riksdagen, där Swedenborg deltog som medlem av adeln, ökat inflytande och freden i Nystad 1721 gav landet tillfällig ro från militära påfrestningar. Tidens intressen blev nyttan, vetenskaperna och kulturen. De kommande decennierna blomstrade de naturvetenskapliga studierna i Sverige, med namn som Linné, Rosén von Rosenstein, Celsius, Wallerius och många till. Inte minst Swedenborgs eget forskningsområde, mineralogin och metallurgin med geologi och kemi skördade vetenskapliga framgångar.

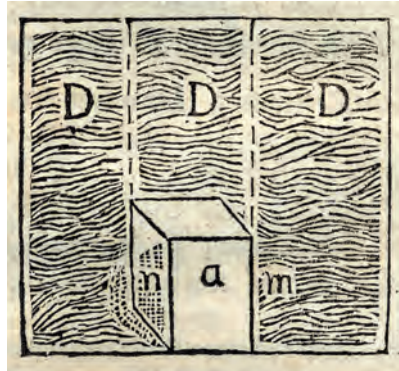
En av tidens vetenskapliga frågor kom att handla om de geologiska processer som formade jordytan, som i sin tur ledde in på frågor om jordens ålder, skapelseberättelsens riktighet och tidernas förändringar. Det är i det sammanhanget man kan se Swedenborgs skrift *Om watnens högd*. Swedenborg för visserligen tidigt i inledningen fram den omedelbara tolkningen av varför vattnet tidigare stått högre upp. Det var naturligtvis spåren efter den synda-

flod som täckt hela världen i gammaltestamentlig tid. Swedenborgs vetenskapliga, empiriska iakttagelser kunde alltså bekräfta riktigheten i Bibelordets utsaga om en syndafloed på Noas tid. Samtidigt som hans geologiska bevis på sätt och vis ger stöd för den gudomliga sanningen är de också exempel på den moderna naturvetenskapens ökade tilltro till den egna iakttagelsen, samlandet av noggranna observationer och empiriska belägg.

Swedenborg framlägger inte mindre än sjuttio bevis för att vattnet stått högre upp och sedan sjunkit undan, vilande på åtskilliga egna iakttagelser samt ytterligare förmedlade av andra tillförlitliga sagesmän. Första beviset hämtar han från Kinnekulles lagerföljder som bildats av havets krafter. Lager på lager av olika stenar, nederst gråsten, därefter kalksten, sedan skiffer, visar på vattnets väldiga höjd och starka svallande i forna dagar. Ett annat bevis utgår från iakttagelsen av hur rullstensåsar ofta följer kompassriktningen norr-söder, orsakat av ett högt flödande hav som genom tryckningen av ebb och flod format dem. Havet har sköljt och kastat dem ihop och bildat sandåsar, kalkstensåsar och klapperstensåsar. I kalkstenen gömmer sig ännu insekter, fiskar och andra havsdjur förvandlade till sten. Av stenars rundhet i sådana åsar finner han ett annat bevis. Stenarna har blivit slipade och runda då de skvalpat av och an med vågorna i en ocean som stått några 100 alnar över nuvarande marknivå. Förutom av rundheten kan man se hur olika stenar, röda, vita och grå, blandats med varandra, som tyder på att de har flyttats från det ena till andra stället. Kringspridda stora stenar visar hur vattnet kunnat bryta sönder klippor och ätit sig in i sprickor och rännor. På samma sätt som stark blåst kan kasta sand och grus högt upp i luften, kan ett tungt och högt vatten göra med stenar.

Bevisen går att finna på åtskilliga ställen i landskapet. På Hunneberg och Billingen i Västergötland finner Swedenborg vattenlinjer inritade i berget. Noas släkt seglade på sin tid ovanför Götaland. Förr var jorden således till större delen en avgrund bebodd av Neptunus och najader, inte av folk och djur. Jordbottnar och stenvarv går att finna vid Helsingborg, liksom på Billingen och Kinnekulle. Runda utborrade hål i berget, så kallade jättegyrtor, visar hur vattenvirvlar kan slipa sig in i den hårdaste sten. Sådana jättegyrtor hade Swedenborg sett vid Gullmarsberg och Strömstad i Bohuslän. Utanför Uddevalla hade han även sett skalbankar av snäckor och musslor 50 famnar ovanför havet, som visar att vattnet måste ha dragit sig undan. På andra platser har man funnit skeppsvrak, som kölar och master, långt in i landet. I Vånga socken, två mil från Skara och tolv mil från västerhavet, hittades 1705 stora valben som strandat efter det tidigare havet. Landskapet bär många spår

Ett fyrkantigt stenblock, a, ligger på havets botten och pressas från alla sidor av vattnet. Swedenborg förklarar vattnets kraft att flytta stora stenblock. Emanuel Swedenborg, "Expositio legis hydrostaticæ", Acta literaria Sveciæ (1722).

av vattnets framfart. Man kan finna tomma stränder där tidigare en älv har flutit. Marken uppvisar många ojämnheter, dälder och fjäll med bankar och sandrevlar som strömmande vatten kastat samman. Vattennivån i Östersjön har sjunkit år för år, så att hela trakter har öppnat sig, varvid nya åkrar och ängar kunnat tagas i bruk, där förr fiskar och sjödjur levde. Där man förr fann rika fiskställen där går nu bonden fram med lie och plog. Städer, exempelvis Uppsala, som tidigare hade haft en livlig hamn vid havet ligger nu långt in i landet. Så det tycks finnas en del sanning i Olof Rudbecks tanke om Sverige som den forntida sjunkna ön Atlantis, konstaterar Swedenborg. Sverige har en gång varit en ö som stigit ur havet, hyperboréernas ö, de lycksaligas ö, ett ultima thule. Vattnet har sedan flutit undan och "Neptunus wendt op sin Knuliga rygg" där vi kunnat bygga och bo. Swedenborg för också fram astronomiska belägg och förklaringar varför havsnivån nu är lägre. Han knyter an till sin skrift *Om jordenes och planeternas gång och stånd* från samma år, 1719, där han visar hur jordens rörelse i sin bana har avtagit i hastighet. Nu har havet dragit sig mot söder och förlorat sin ursprungliga mer ovala form och blivit alltmer rund, det vill säga plattare vid polerna och rundare vid ekvatorn.

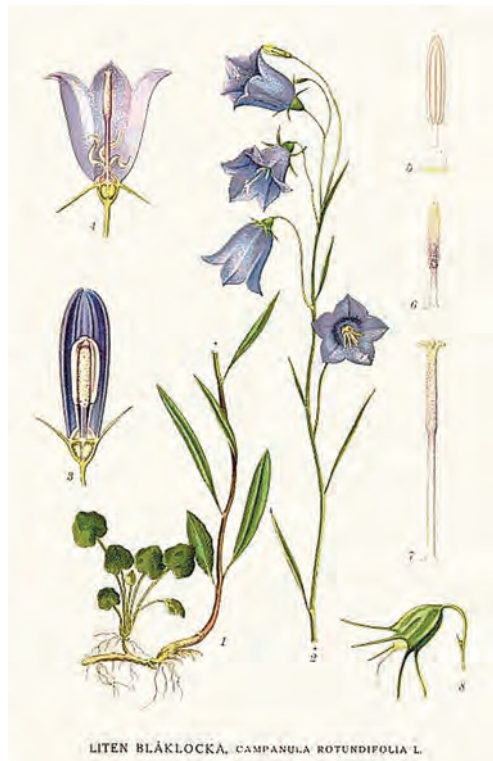
Om vatnens högd rönte genast uppmärksamhet och blev det verkliga startskottet för en debatt som kom att rasa vid mitten av 1700-talet, striden om vattuminskningen. Kemisten Urban Hjärne hade redan tidigare lagt märke till fenomenet att vattennivån i Östersjön tycks ha märkbart sjunkit undan. Hans förklaring låg i att det berodde på att vattnet under tidens lopp hade runnit genom Öresund ut i Nordsjön. Med Swedenborgs skrift får frågan förnyad kraft. Swedenborg visar med en rad nya iakttagelser att vattnet verkligen har sjunkit undan, att där det en gång tidigare var hav nu var torra land. Sweden-

borgs rön kom att diskuteras i det lärda sällskapet Bokwettsgillet, sedermera Kungliga Vetenskaps-Societeten i Uppsala. *Om vatnens högd* recenserades av matematikern och astronomen Eric Burman i societetens vetenskapliga tidskrift *Acta literaria Sveciæ* 1720, men uppmärksammades även internationellt med en recension i den tyska tidskriften *Neue Zeitungen von gelehrten Sachen* den 31 mars 1721. Naturforskaren Jacob à Melle i Lübeck gav ett fördelaktigt omnämnande av Swedenborgs vattuminskningsteori i sin bok *De lapidibus figuratis* (1720), vilket föranledde Swedenborg att svara med ett vänligt brev. Brevet upplästes i Bokwettsgillet i maj 1721 och infördes i dess handlingar samma år. En naturforskande kyrkoherde i Närke, Daniel Tiselius, hänvisar likaså till Swedenborgs skrift i sitt verk om sjön Vättern från 1723, *Uthförlig beskrifning öfwer den stora Swea och Giöthe siön, Wetter*. Swedenborg själv kom att vid flera tillfällen återkomma till frågan om vattnets formativa kraft, hur vattnet kan flytta stora stenblock och förändra landskapet, bland annat i sina tidiga skrifter *Prodromus principiorum rerum naturalium* (1721) och *Miscellanea observata* (1722). *Om vatnens högd* kom senare att även utges på nytt i första delen av Alfred H. Strohs samling av Swedenborgs efterlämnade naturvetenskapliga skrifter från 1907, *Opera quædam aut inedita aut obsoleta de rebus naturalibus*.

Efter Swedenborg kom debatten att utvidgas och fördjupas i mitten av 1700-talet och leda till tvistigheter i fråga om landets ålder och förhållandet mellan Bibelordet och de ögonskenliga bevis som naturvetenskapliga observationer kunde ge. Anders Celsius skrev i Vetenskapsakademiens handlingar 1743 och kom fram till att vattuminskningen var omkring en centimeter per år eller en meter på ett århundrade. Om vattnet sjunker vidare i samma takt kommer Östersjön om tre, fyra tusen år vara helt torrlagd. Författaren och historikern Olof Dalin kunde genom vattuminskningen konstatera att först 500 efter Kristus skulle Sverige ha stigit upp ur havet. Först då kan Sverige ha blivit bebott, följaktligen måste Rudbecks hävdande av Sveriges uråldriga historia avvisas. Naturalhistorikern och biskopen Johan Browallius menade att vattuminskningens förmodade effekter, som lagerföljderna och fossilen, kunde förklaras av syndafloden. Förlängningen av debatten blev teorin om landhöjningen. Den finske lantmäteridirektören Ephraim Otto Runeberg och astronomen Bengt Ferner var inne på den tanken. Det var alltså inte havet som sjunkit undan, utan landet som höjts. En förklaring till landhöjningen kom först med geologen och polarfararen Otto Torell vid mitten av 1800-talet. Som efterföljare av schweizaren Louis Agassiz glacialteori kunde Torell visa att Skandinavien en gång varit täckt av en tjock inlandsis som pressat ner landet.

Swedenborgs *Om vatnens högd och förra världens starcka ebb och flod. Bewjs utur Swergie* är en i svensk vetenskapshistoria anmärkningsvärd skrift som ledde in på det som senare skulle bli upptäckten av landhöjningen och inlandsisen. Swedenborg väckte en vetenskaplig fråga om de geologiska processer som omformade landskapet, och banade väg för upptäckten av jordens ålder, tanken om de långa tidsrymder varunder jorden formas och förändras, att allting inte alltid varit som det är nu, utan förändras, bryts sönder och ombildas. Vi går på botten av en forntida ocean. En flera kilometer tjock inlandsis reser sig ovanför oss.

CAMPANULA ROTUNDIFOLIA. ”Pryder med sina blommor åkerrenarna medan fruktträdens blommor vissnar bort”, skrev Linné i *Flora Svecica* (2:a uppl., 1755). Svenska botaniska föreningens tävling om Sveriges nationalblomma är nu avgjord. Linnean, *Linnaea borealis*, fick se sig besegrad av liten blåklocka, *Campanula rotundifolia*. De höll länge jämna steg, men de sista dagarna drog blåklockan ifrån och vann med 13 946 röster mot linneans 11 225. På tredje

Liten blåklocka, *Campanula rotundifolia* L. Carl Axel Magnus Lindman, Bilder ur Nordens Flora (1917–1926).

plats kom styvmorsviolen, *Viola tricolor*. Liten blåklocka, med sina lätt igenkännbara klarblå och i sällsynta fall vita blommor, är vanlig på torra, öppna och ogödslade marker i större delen av Sverige. Den är en verklig karaktärsart i det gamla odlingslandskapet. ”Lilla blåklockan, en över hela Norden allmän ört”, som C. A. M. Lindman beskrev den i *Bilder ur Nordens Flora* (1917–1926), ”är framförallt ymnig på våra brokigt blomstersmyckade ’ängsbackar’ eller ’örtbackar’, såsom man kallar de varmaste och torraste delarna av den nordiska ängsmarken. På dessa platser framlockar högsommarens sol ett blomsterliv med kraftiga fulltoniga färgackord, ängsnejlikans och tjärblomstrets purpur, gulmårans och käringtandens guld, prästkragens och röllekans bländvita blomblad, och i denna färgharmonistämmer blåklockan in med den lugna, glada tonen av sin fina, ljusblå färg. Dess blomma är ej välluktande, men genom sin gestalt en av ängens egendomligaste och täckaste företeelser.”

FÅGLARNAS EPIFANI. Som uppenbarelser av det flyktiga skymtas en kort stund fåglarna över den grå himlen, mellan stormiga vågdalar, mellan bladverken, i busksnåren och fjolårsgräset. Sedan borta, lika snabbt som de kom. Fågelskådandet är det hastiga mötet, det är det antydda, det skissartade i seendets registrering av det kortvariga och tillfälliga. I försvinnandet ligger det förtätade ögonblicket som håller oss kvar i nuet. Tidskriften *Respons* 3/2021 har två läsvärda essäer under temat ”Skärskådning av fågelskådning”. Ida Westin skriver om fågelupplevelsens epifani, om mötet med det efemära, och Simon Sorgenfrei om hur den affektiva relationen till fåglarna har uppvärderats i moderna fågelböcker. I fåglarnas frihet, det att de kan flyga, ser Sorgenfrei något av fågelintressets grund, ”att med ett slag med vingarna kunna lyfta sig högt över världens elände och sväva på vindarna ut över havet eller öknerna, bort över skogarna och bergen.”

Och ändå håller vi dem fångade, i snaror, uppstoppade, i burar och voljäer. Ingvar Svanbergs artikel ”Papegojor och andra djur ombord” i *Forum navale* 2021 berättar om fåglar som tagit sjövägen till Sverige. Linné, på väg till Holland 1735, observerade papegojor med ombord på skeppet till Tyskland. Flera av hans lärjungar vittnar om handeln med papegojor i Kanton och på Java. Pehr Osbeck medförde en fladdermuspapegoja (*Loriculus* sp.) från Java, som utfodrades med kokt ris. Många andra djurarter följde även med handelsfartygen från Asien. Exempelvis Carl Peter Thunbergs elev, Clas Fredrik Hornstedt, tog ombord en rad levande arter i Batavia. Osbeck och Thunberg omnämner hur besättningen samlade soppsköldpaddor (*Chelonia*

mydas) på Ascension, ett eftertraktat kosttillskott efter månader av skeppsskorpor och ärtor. Apropå fåglar i fångenskap kan tidskriften *Serinus*, som ges ut av Uppsala tropiska fågelförening, anbefallas till läsning. *Serinus*, redigerad av Ingvar Svanberg, innehåller en hel del kulturhistoriska artiklar om burfåglar i Sverige. Första numret 2021 rymmer bland annat artiklar om illusionisternas duvor och om humboldtpingviner (*Spheniscus humboldti*) i Sverige.

”Luftvarelser, sångbegåvade, bevingade, fagrast av alla”, inleder Linné kapitlet om fåglarna i tionde upplagan av *Systema naturae*. En praktfull fågel som häckade regelbundet på Linnés tid i stora delar av södra Sverige var härfågeln, *Upupa epops*, numera en ovanlig gäst. I sina *Föreläsningar över djurriket* ger Linné dess säregna karakteristik: ”en tofs i nacken”, som ”han rättar upp och lägger ned, när han vill.” Litteraturvetaren och teologen Håkan Möller skriver om härfågeln kulturhistoria, ”Anteckningar om härfågeln *Upupa epops*”, i *Fauna och flora* 2021:3, från det forntida Egypten till moderna fälthandböcker. Härfågeln förekommer i Bibeln och Koranen, i det grekiska dramat, Aristofanes *Fåglarna*, i filosofin, Aristoteles *Historia animalium*, Ovidius och Plinius, i medeltidens bestiariet, i folkloristiken och den moderna poesin, och hos fågelskildrare i den linneanska traditionen som Rosenius och Rosenberg. Den linneanska traditionen av ornitologiska texter kan sägas utmärkas av föreningen av en subjektiv upplevelse, närvaro och levandegörande, med en exakt iakttagelse och beskrivning.

Skådandet av det flyktiga innehåller ett stort mått av kunskap, av erfarenhet och kännedom om de betydelsebärande detaljerna i fjäderdräkten, fåglarnas rörelsemönster och en lyhörd vaksamhet på ljuden från trädtopparna och myrarna. Ornitologins historia är full av hannar. Kjell Danell och Ingvar Svanberg har i artikeln ”På spaning efter kvinnors avtryck”, i *Vår fågelvärld* 3/2021, lyckats återfinna ett antal kvinnliga pionjärer i den svenska ornitologins historia. De har bidragit till fågellitteraturen, de har gjort illustrationer, varit på jakt och hållit burfåglar. De har engagerat sig inom djurskyddsrörelsen och verkat som konservatorer. Nämnas kan bland annat de jagande tvillingsystrarna Esther och Ruth Kolthoff, som gjorde förnämliga illustrationer av fåglar och på så sätt bidrog till kunskapen om det flyktiga. Kunskapen om sin omgivning, om naturen och fåglarna, förstärker seendet och upplevelsen av verkligheten. Linné skrev i *Critica botanica* (1737): ”Nomina si nescis, perit et cognitio rerum” – är du okunnig om namnen så försvinner också din kännedom om tingen.

David Dunér

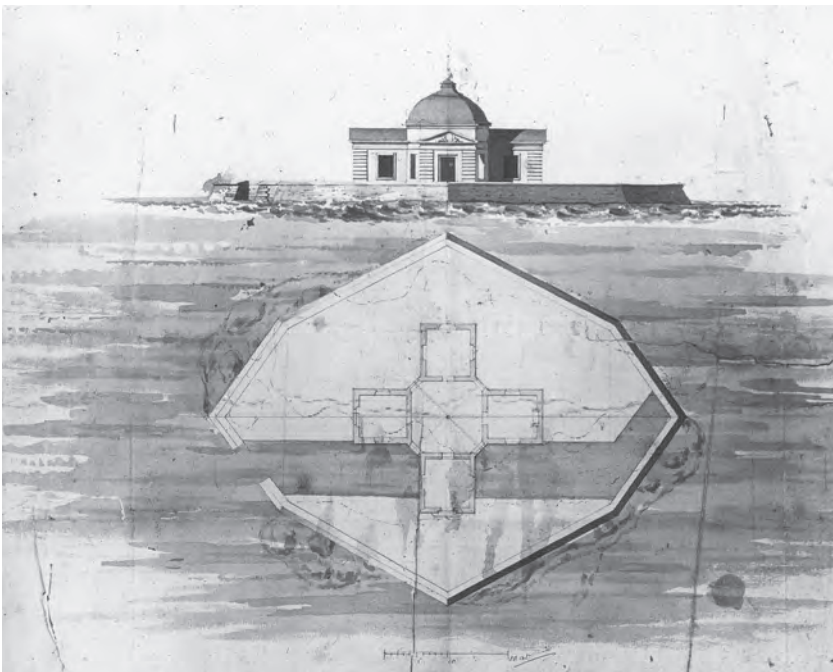
ELOF FÖRBERGS DAGBOK. Under ordnande av Svenska Linnésällskapets arkiv har en anteckningsbok efter Elof Förberg påträffats. På ett fyrtiotal sidor har Elof Förberg, initiativtagare till Svenska Linnésällskapet och dess förste kassaförvaltare, noterat allt arbete som han nedlagt för sällskapet från januari 1920 fram till det att han avled i maj 1923. Anteckningarna innehåller uppgifter om hur många timmar han arbetat för sällskapet en viss dag, telefonsamtal, avsända brev och telegram, tryckning och distribution av årsskriften, sammanträden och personliga möten, liksom när han arbetat med bokföring och medlemsmatrikel. Den 19 mars 1920 antecknas ”skrifvit nya propaganda artiklar” och tre dagar senare noteras ”telefon till dem som ej betalt årsavgift”. Knappt två månader senare, den 9 maj, skriver Förberg: ”Hulth här. Grefve H. Wachtmeister äfven (öfvertalades att bli stiftare!) (5 000 kr.)”. Samma dag har Förberg också ett telefonsamtal med ordföranden Erik Müller om lämplig text på kransen till kronprinsessan Margaretas begravning. Längre fram, den 14 och 15 november 1922, skriver Förberg ”exped. af årsskrifter m.m.” Förmodligen sände han själv ut årsskriften till medlemmarna eftersom han visste vilka som betalat årsavgiften. De nyfunna anteckningarna vittnar tydligt om vilket omfattande arbete som Elof Förberg i stort sett dagligen uträttade för sällskapet. De är ett betydelsefullt tillskott till studiet av Svenska Linnésällskapets tidiga historia.

STRÖMSBORG – Stockholmarnas utomhusbad på 1770-talet. Sommaren 2021 har det gått tvåhundra femtio år sedan stockholmarna fick ett utomhusbad på den lilla ön Strömsborg, som är belägen mellan Gamla stan och Tegelbacken, numera lätt tillgänglig från Vasabron. Strömsborg, som tidigare kallades Stenskar, hade år 1750 bebyggts av grosshandlaren Berge Olofsson Ström och den borgliknande byggnad som han lät uppföra efter ritningar av Carl Hårleman blev upphovet till att ön i fortsättningen kom att kallas Strömsborg.

Sommaren 1771 kunde badareänkan Elisabeth Salomon och hennes söner Ernst Didrik och Elias öppna en badinrättning i och invid byggnaden på den lilla ön. Elisabeth Salomon drev eljest en badstuga på Lilla Nygatan. I *Inrikes Tidningar* av den 11 juli 1771 infördes en notis, undertecknad av Vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Wilhelm Wargentin, som meddelade att representeranter för såväl Vetenskapsakademien som Collegium Medicum hade besökt inrättningen på Strömsborg och då funnit ”dels at platsen dertil är ganska tjenlig, dels ock, at sjelfwa bad-inrättningen, särdeles wid de kalla baden och med douche, är beqwämlig och snygg.” Den delegation som besökte badet på Strömsborg utgjordes av arkiatern Abraham Bäck, professorerna Roland Mar-

Stockholmsvy av Fredric Werner, utförd 1829. Strömsborg syns i bildens mitt. Foto: Uppsala universitetsbibliotek.

Carl Hårlemans ritning till Strömsborg. Foto: Kungl. Konsthögskolan, Stockholm.

tin, David von Schultzenheim och Peter Jonas Bergius samt syndicus (sekreteraren) Anton Hoffman, vidare hovmedikus Johan Lorens Odhelius och adjunkten Carl Ribe (adlad Ribben), sedermera assessor i Collegium Medicum.

Genom ön Strömsborg löpte en kanal, i vars norra ände det fanns möjlighet att simma och dyka; söder därom fanns en trappa ned i vattnet, omklädnings- och vilrum. Norr om kanalen kunde man erhålla varma bad och ångbad, såsom myrbad och kryddbåd. Till den av Ström uppförda byggnaden pumpades vatten upp till ett vindsrum där en cistern placerats. Därifrån rann sedan vattnet med självtryck i rör ned till de så kallade badstolar och duschar som fanns inne i byggnaden. Här fanns även möjlighet att få bad med gytta som hämtats från Loka brunn. Någon landförbindelse hade inte Strömsborg vid denna tid, varför överfarten fick ske med roddbåt, antingen från Gamla stan eller Norrmalm, ungefär där Vasabron har sitt norra fäste. Om badinrättningen på Strömsborg var välfrekventerad är inte känt. Badet höll i alla fall öppet sommartid fram till 1777. Den sista notisen om verksamheten finns i *Dagligt Allehanda* den 23 maj 1777.

Erik Hamberg

THUNBERG'S BARBARY LION. Lions arriving in Sweden during the eighteenth century were often gifts to the king from rulers in North Africa. They were part of an exchange, established in the 1720s and continued until the 1840s. To keep Swedish ships safe in the Mediterranean, diplomacy was essential, and weapons, ammunition, anchor chains and other Swedish products were shipped to among others Morocco. Big cats such as lions and cheetahs, and other animals including ostriches were among the gifts sent to the Swedish ruler from the North African regents. The lions were kept in Stockholm in Lejonslätten ('Lion Plain') at the Royal Djurgården. These lions naturally cost a lot to feed and required expert staff to take care of them. Some of them lived for several years and their roar was heard far and wide throughout the vicinity. Some of the lions were stuffed after their deaths and are still preserved: the lion at Gripsholm Castle arrived in Sweden in 1732 and one specimen in the Swedish Natural History Museum arrived from Morocco in 1779.

In 1807 the new University of Uppsala Botanical Garden was officially opened. This previous royal garden was a gift from King Gustav III in 1787, but it took many years for Carl Peter Thunberg to move the animals and

Thunberg's Barbary lion is nowadays kept in the storage of Uppsala Museum of Evolution. Photo: Ingvar Swanberg.

plants from Carl Linnaeus's garden at Svartbäcksgatan. Not much is known about Thunberg's animals, but in the north wing of the orangery there were several rooms set aside for them. Here a royal gift, a Barbary lion, which the Academy had received in October 1802 from the king, was placed. Unlike the lions in Stockholm, who often lived for several years far from their natural habitat in a harsh and cold climate, this Barbary lion in Uppsala was not long-lived. Already at the beginning of next spring it apparently had health problems. The reasons are not clear, but a change in diet contributed to some improvement. Adam Afzelius suggested offering the lion a live hen: the lion could drink its blood. Then a live calf and other animals were fed to the lion. It seemed to get better from this raw meat diet, but still it did not recover completely and the first lion in Uppsala died on 30 April 1803. This was probably the most exotic, or at least the most spectacular of all animals ever kept in captivity under the auspices of Uppsala University.

Barbary lions are extinct today. The populations which once roamed the Barbary Coast region of the Maghreb, the area in North Africa ranging from the Atlas Mountains in Morocco as far eastwards as Egypt, were eradicated by the 1960s. “Thunberg’s” lion was stuffed and is today found in the Museum of Evolution collections in Uppsala. It was last shown to the public at the university library Carolina Rediviva in 1993 in connection with a Carl Peter Thunberg exhibition. Since then it is kept in storage, but it should play a more prominent role, both as part of the university’s older history and Swedish connections with North Africa, and also as a reminder about those human activities, which cause many animal species to become endangered or extinct.

Ingvar Svanberg & Sabira Ståhlberg

LINNÉS VÄNNER. Det gångna året har i hög grad präglats av covid-19-pandemin som drabbat inte bara Sverige utan hela världen. I likhet med andra föreningar har Linnés Vänner tvingats ställa in föredrag och andra aktiviteter i enlighet med folkhälsomyndighetens och övriga myndigheters påbjudna restriktioner. Årsmötet fick därför äga rum per capsulam torsdagen den 25 februari. Framemot sommaren hade allt fler blivit vaccinerade och myndigheterna började lätta på restriktionerna, vilket gjorde att Linnés Vänner kunde delta i Botans dag, som hölls den 5 september i Botaniska trädgården i Uppsala. Som vanligt hade vi ett bokstånd och informerade om föreningen. Linnés Väners bord och försäljningen av böcker med Linnéanknytning drog till sig ett stort antal besökare under hela dagen. Böckerna hade införskaffats av vår medlem Anna-Kersti Månsson och hade en strykande åtgång. Medlemmarnas stora intresse och engagemang har alltid varit en styrka i föreningen.

Initiativet till Linnés Vänner, som är en vänförening till de linneanska trädgårdarna, togs i oktober 1992 av akademiörtagårdsmästaren vid Linnéträdgården Gunnar Petersson och föreståndaren för Botaniska trädgården Örjan Nilsson. Det fanns ett behov av att stimulera intresset för det linneanska arvet bland uppsalaborna. Under mottot ”låt Uppsala blomstra” bildades så föreningen Linnés Vänner i mars 1993. Intresset för föreningen ökar glädjande nog varje år och vi har nu runt 700 medlemmar. Årets bidrag om 30 000 till de linneanska trädgårdarna gick till produktioner av digitala visningar och föreläsningar som kan publiceras på internet; även programverksamheten vid de linneanska trädgårdarna har ju påverkats av pandemin. Genom förening-

ens bidrag kan bredden och kvalitén nu höjas; externa föredragshållare kan bjudas in och professionell inspelningskompetens kan användas.

För att hålla kontakt med medlemmarna lanserade Linnés Vänner den 22 april en facebook-sida, <https://www.facebook.com/linnesvanner.se>, som uppdateras fortlöpande med artiklar och nyheter av styrelsemedlemmen Lars Holmer. Det är en utmärkt informationssida för alla dem som vill hålla sig ajour med vad som händer i linnévärlden. Besöksantalet varierar från 40 till 400. Vår hemsida hade för övrigt 250 besökare under augusti (enligt Google Analytics). Under hösten 2021 lystes Linnés Vänner pris ut för åttonde gången. Priset instiftades 2011 för att belöna en person som uppmärksammat en gärning med anknytning till Linnés vetenskaper ur ett vetenskapligt, kulturhistoriskt eller hortikulturellt perspektiv. Prissumman är på 5 000 kronor och priset delas vanligtvis ut i samband med årsmötet.

Trots att vi varit tvungna att ställa in våra aktiviteter under året, har medlemmarna troget fortsatt att stödja oss och ett femtiotal nya medlemmar har tillkommit (till och med september). Föreningen hoppas kunna komma igång med sina aktiviteter i december. De som så önskar kan läsa mera om Linnés Vänner på: <http://www.linnesvanner.se>.

Ann-Mari Jönsson

SKÅNSKA LINNÉSÄLLSKAPET PÅ MALMÖBESÖK. Skånska Linnésällskapet fick i likhet med de flesta andra föreningar och sällskap begränsa sina aktiviteter under år 2020. En vårexkursion till Krapperups slott fick skjutas på framtiden liksom också en guidad vandring i Dalby Söderskog. Årsmötet fick detta år ske i digital form. Inledningen till hösten 2021 blev desto mer efterlängtat, då Sällskapets medlemmar äntligen kunde ses i den så kallade verkligheten vid årsmötet, förlagt till Malmö museer den 7 oktober. Vi togs emot av vår medlem, museiintendenten Susanne Beckmann, som guidade oss runt på Tekniska museets "Vetenskapshylla". Här finns delar av Tycho Brahe astronomiska kvarlåtenskap, Triewaldska samlingen bestående av unika fysikinstrument, en Menlös donation till Lunds universitet på 1700-talet samt museets samling av Linneana och fram till valda exempel på senare, banbrytande forskning och innovationer i regionen.

Eftermiddagsprogrammet bjöd på två Linnéföreläsningar. Första Linnéföreläsningen hölls av docenten och arkeologen Påvel Nicklasson: ”Från Lund till London och Paris. Om Sven Nilsson, vildestadiet och resan 1836.” Sven Nilsson (1787–1883) föddes i Asmundtorps socken och odlade tidigt ett intresse för zoologi. Linnélärjungen Anders Jahan Retzius övertalade Nilsson att studera naturalhistoria och han tilldelades en professur i zoologi 1832 i Lund. Nilsson kom att under sin livstid göra banbrytande studier i zoologi och arkeologi. Nicklasson berättade om Nilssons resa år 1836 som varade i endast tre månader. Resan gick till London och Paris. Nilsson förlösade inte sin tid. Med häst och vagn färdades han många timmar i sträck mellan resmålen. Tiden i London ägnades åt rika observationer i geologi, arkeologi och zoologi. Nilsson hade tillgång till British museum och dess samlingar. I de fyra tättskrivna dagböckerna från resan beskriver han växter, djur, dinosauriefossil samt etnografiska samlingar. Nilsson deltog i The Linnean Societys hundraårsfirande av Linnés besök i England 1736. Sällskapet beskådade en ceder som den store Linné planterat och avhöll en festmiddag. I Paris fick han tillfälle att se George Cuviers samlingar av bland annat sälskelett. Nilssons namn på Stenåldern var ”Vildestadiet”. Nicklasson påpekade att resan till London och Paris var viktig för Nilssons stora arbete om Nordens urinånare, vars första del publicerades två år senare. Påvel Nicklasson framhöll Sven Nilssons skarpa intellekt och närmast gränslösa arbetsförmåga. Han erhöll många hedersbetygelser och invaldes i Vetenskapsakademien.

Den andra Linnéföreläsningen hölls av docent Joachim Östlund, historiska institutionen, Lunds universitet: ”Kilian Stobeaus kuriosakabinett i Lund och intresset för Egypten i början av 1700-talet.” Den svenska långväga handeln och armémarscher öppnade nya världar och nätverk för svensk vetenskap. Den karolinska pyramidologin och den lundensiska mumievetenskapen uppstod. God kännedom om Egypten vid denna tid i Sverige fanns bland annat inom kyrkan. Bibelns berättelser som utspelade sig i Egypten illustrerades i kyrkornas kalkmålningar. På apoteken kunde man dessutom få pulveriserad mumie ”Mumia humana vera”, kanske en form av kannibalism? I samband med Karl XII:s vistelse i Bender utgick tre expeditioner som öppnade porten till Orienten med handel och vetenskap i centrum. Den första 1710–1711, i vilken Cornelius Loos, Conrad Sparre och Hans Gyllenskiepp deltog, gick till Jerusalem och Egypten. Den andra, 1711–1712, gick till Smyrna, Joniska arkipelagen, Alexandria, Sinai, Palestina och Syrien. Mikael Eneman och Johan Silvercrantz deltog. Och den tredje gick till Palestina och Egypten 1714 med Henrik Benzelius. Forti-

Gunnar Broberg, praeses för Skånska Linnésällskapet 2008–2021. Foto: Anders Widell.

fikationsmajoren Loos tecknade och mätte, Gyllenskiepp beskrev Cheopspyramiden och Eneman gav livfulla beskrivningar av pyramidens inre. En fjärde svensk expedition ”Mumieexpeditionen” med Carl Fredrik von Höpken och Edvard Carleson avreste 1736 till Saqqara, söder om Kairo. Där fann de den mumie, som Carl Gyllenborg donerade till Kilian Stobaeus och hans naturaliekabinett. Johann Leche, som skötte Stobaeus samlingar, försvarade avhandlingen *De mumia Aegyptiaca* 1739. Att föreskriva människolik som läkemedel, menade han, är såväl förskräckligt som farligt och vanvettigt. Andra resenärer att nämna är Linnés apostlar, Fredrik Hasselquist och Peter Forsskål, som undersökte Egyptens flora och fauna, samt språkforskaren och diplomaten Johan David Åkerblad som bidrog till Rosettastenenens uttolkning.

Vid årsmötet valdes David Dunér till ny praeses efter Gunnar Broberg, som avböjt omval efter fjorton år i ämbetet. Broberg avtackades vid den efterföljande Linnémåltiden i slottsrestaurangen Wega. Sällskapets tacktal hölls av kommunekologen och styrelseledamoten Widar Narvelo. Ljudliga illustrationer från tidstypiska musikinstrument, orkestrerades av musikarkeologen, tillika styrelseledamoten Cajsa S. Lund. Bland övriga gåvor noterades lappländska hälsningar från Linnésamfundet Polcirkeln, förstadagsutgåvor av Linnéfrimärken samt ett upphittat kopparmynt från 1749, möjligen tappat av Linné och hans sällskap under den skånska resan.

Strax före årsmötet kungjordes också att Gunnar Broberg för sin Linnébiografi belönats med Samfundet De Nios pris till Inge Jonssons Minne på 200 000 kronor. Strax före jul förra året nåddes vi av de glada budskapen att Broberg tilldelats Svenska Akademiens Kellgrenspris på 200 000 kronor för sitt författarskap och för samma gärning även Sveriges största historiepris på 100 000 kronor. Det senare delas ut av Sörmlands museum och Nyköpings

kultur- och fritidsnämnd. Året före fick ”den främste kännaren av Linnés liv, vetenskapliga gärning och tankevärld” på plats motta Uppsala universitets Linnémedalj i guld. Kort därefter var det dags för Svenska Litteratursällskapet i Finland att dela ut Gustav III:s pris på 10 000 euro till den flerfaldigt prisbelönade Gunnar Broberg.

Nyvalde praeses David Dunér är sedan 2013 Brobergs efterträdare på professuren i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet. Dunér dispute-
rade 2004 på en avhandling om naturfilosofen och andeskådaren Emanuel Swedenborg. Särskilt 1600- och 1700-talens tankevärldar har intresserat Dunér, som skrivit om uppfinnaren Christopher Polhem, Linnés systematik, Linnélärjungarnas resor, Bengt Lidforss som fältbotaniker, men också gjort nedslag i idéhistorien från antiken till 1900-talet. David Dunér berättar att han redan i tioårsåldern fick låna en växtpress och begav sig ut på herbationer med Ursings flora på småländska ängsmarker och det öländska Alvaret. David Dunér är även praeses för Vetenskaps societeten i Lund, en akademi för humaniora och samhällsvetenskap.

*Christer Hjort, Rie Hägerdal
& Matz Jörgensen*

ÖRJAN NILSSON. Docenten i botanik Örjan Nilsson, tidigare föreståndare för Botaniska trädgården vid Uppsala universitet, har avlidit vid en ålder av 88 år. Örjan var en mångsidigt begåvad person. Han växte upp i Ulricehamn och där började också hans intresse för botanik. Senare kom han att rapportera fynd gjorda i trakten. Efter flera års forskning vid Lunds universitet flyttade han till Uppsala universitet, och dispute-
rade i systematisk botanik 1971. Han innehade tjänsten som föreståndare för Botaniska trädgården fram till sin pensionering 1998. Under sin tjänstgöringstid fick han överta ansvar för Linnéträdgården och Linnés Hammarby.

Örjan blev medlem i Svenska Linnésällskapet styrelse 1985 och var aktiv under många år fram till 2008. Han var också Fellow of The Linnean Society

of London och genom att han dessutom var ansvarig för Linnéträdgården och Linnés Hammarby blev han en betydelsefull person för att sprida kännedomen om arvet efter Linné. Örjan bidrog dessutom i publikationer om Olof Rudbeck d.ä. och Lars Levi Laestadius. Bland linneanska bidrag märks *Linnés levande blomster* från 2006.

I Linnés anda reste Örjan en sommar runt i hela den skandinaviska fjällkedjan tillsammans med naturfotografen Edvin Nilsson. Det resulterade i boken *Nordisk fjällflora* (1986), som fortfarande står sig väl. Där framkommer hans konstnärliga ådra i de mycket skickligt gjorda illustrationerna, ett kännemärke i nästan alla hans publikationer. Som konstnär målade han främst naturmotiv och flera av oss kollegor kan glädjas åt konstverk av hans hand. Att ta samhällsansvar ingick också som en viktig del av Örjans verksamhet, både i politiken och som ledamot av Naturvårdsverkets styrelse.

Örjan fortsatte att forska under hela sin karriär både med egna projekt och som handledare och opponent. Han deltog också i flera internationella floraprojekt, bland annat Flora Nordica, Flora of Turkey (*Carex* och *Rosa*) och Flora of Ethiopia and Eritrea (*Rosa*). Genom ett genuint intresse för att popularisera sitt ämne deltog Örjan under flera år i radioprogrammet Naturväktarna och han bidrog till utgivningen av flera handböcker. Exempel är böckerna *Örtmedicin och växtmagi* (1982), *Det bästas stora trädgårdslexikon* (1984) och *Kulturväxtlexikon* (1998). En nystart för bevarandet av växtarter i Sverige kom från ett initiativ som Örjan tog 1972. Det rapporterades som ”Projekt Linné” av Örjan och Lars-Åke Gustavsson i *Svensk botanisk tidskrift* 1976–1985. Därefter överfördes projektet till Artdatabankens expertkommitté, där Örjan satt kvar även efter pensioneringen.

Örjan hade en speciell begåvning att upptäcka växter i fält och att se deras viktigaste karaktärer. Han hittade också flera för Sverige nya arter. Med Örjan Nilssons bortgång har botaniken mist en verklig förkämpe i Linnés anda.

*Roland Moberg, Mattias Iwarsson, Bengt Jonsell,
Lena Jonsell & Mats Thulin*

Svenska Linnésällskapet

egna angelägenheter

Svenska Linnésällskapetets verksamhetsberättelse 2020

Året som gick: Verksamheten i Svenska Linnésällskapet har under år 2020 måst gå på sparklång på grund av den pandemi som drabbat världen. Den enda aktivitet som förekommit är årsmötet, vilket sköts fram till oktober månad och då fick hållas utomhus i Botaniska trädgården i Uppsala. Styrelsen har kunnat hålla regelbundna möten, men dessa har i allmänhet genomförts digitalt. Årsskriften distribuerades till medlemmarna i månadsskiftet november-december. Vidare har nytryckning skett av nr 51 i serien ”Valda avhandlingar”, *Botanikens grundvalar*.

Styrelsens sammansättning: Vid årsmötet den 10 oktober valdes Carl Frängsmyr till ny ordförande för ett år, eftersom Helene Lundkvist hade undanbett sig omval. Till ny vice ordförande för ett år valdes Karl Grandin. Till ledamöter i styrelsen omvaldes Claes Östberg för ett år (mandatperioden är egentligen fram till årsmötet 2022, varför fyllnadsval måste ske 2021), Erik Hamberg och Helena Backman för tre år (fram till årsmötet 2023), samt nyvaldes Karin Gerhardt för ett år, fram till årsmötet 2021 (fyllnadsval efter Karl Grandin). Styrelsen har i sin helhet därmed utgjorts av ordförande Carl Frängsmyr, vice ordförande Karl Grandin, skattmästare Claes Östberg, sekreterare Erik Hamberg, redaktör David Dunér (fram till årsmötet 2022), museiprefekt Mikael Ahlund (fram till årsmötet 2021) samt ledamöterna Helena Backman, Lars Beskow och Karin Gerhardt. Därtill kommer Jon Ågren, som är utsedd av Uppsala universitet.

Styrelsens sammankomster: Styrelsen har hållit sammanträden den 5 februari, 1 april (telefonmöte), 2 juni (zoom-möte), 9 september (zoom-möte), 10 oktober (konstituerande möte), 20 oktober samt 15 december (zoom-möte).

Valberedning: Vid årsmötet omvaldes Anna Rask-Andersen till sammankallande i valberedningen, med Eva Nyström och Annika Windahl Pontén som ledamöter (bägge nyval). Valberedningens mandat löper på ett år.

Revisorer: Såsom ekonomisk revisor under året har PwC fungerat. Vid årsmötet omvaldes Birgitta Johansson-Hedberg som föreningsrevisor. Till revisorssuppleanter utsågs Mattias Iwarsson och Anja Rautenberg (bägge omval). Samtliga mandat löper på ett år.

Helena Backman har ansvarat för Sällskapetets hemsida och Facebook. David Dunér har varit redaktör för årsskriften. Erik Hamberg har fortsatt med ordnandet av Sällskapetets arkiv och brevsamlingar, som är deponerade på Carolina Rediviva.

Linnémuseet: Under 2020 har Uppsala linneanska trädgårdar skött den publika verksamheten vid Linnéträdgården och Linnémuseet. Gustavianum, Uppsala universitetsmuseum, har enligt avtal med Svenska Linnésällskapet haft det antikvariska ansvaret

för Linnémuseets samlingar. Besöksantalet i Linnéträdgården uppgick till 12 843, varav under museets öppettid 7 429. Antalet registrerade besökare i Linnémuseet uppgick till 5 194, varav 4 390 var betalande och 551 barn. På grund av den rådande pandemin var uthyrningen av Orangeriet synnerligen begränsad. Pandemin påverkade också museets öppettider och storleken på de grupper som kunde vistas i byggnaden samtidigt.

Medlemsutveckling: Den 1 januari 2020 hade Svenska Linnésällskapet 425 medlemmar och vid årets slut, den 31 december samma år, uppgick medlemsantalet till 417. Medlemsantalet fördelade sig på följande kategorier per den 31/12 2020, respektive den 1/1 2020: hedersmedlemmar 10 (9); ständiga medlemmar 32 (30), utrikes ständiga medlemmar 3 (0), betalande svenska medlemmar 323 (332); betalande utländska medlemmar 9 (8), familjemedlemmar 34 (43); ungdom 6 (3).

Styrelsen

Svenska Linnésällskapetets styrelse 2021

Ordförande

Carl Frängsmyr
Börjegatan 10 B, 753 13 Uppsala
070-756 69 51
carl.frangsmyr@ub.uu.se

Vice ordförande

Karl Grandin
Torngatan 34, 754 23 Uppsala
070-261 41 00 (tj.)
karl.grandin@kva.se

Sekreterare

Erik Hamberg
Walleriusvägen 9, 752 36 Uppsala
070-530 62 25
erik.n.a.hamberg@gmail.com

Skattmästare

Claes Östberg
Börjegatan 1 A, 753 13 Uppsala
070-541 57 79
claes.ostberg@telia.com

Redaktör

David Dunér
Inst. för kulturvetenskaper, LUX, Box
192, 221 00 Lund
046-222 09 61 (tj.)
David.Duner@kultur.lu.se

Prefekt för Linnémuseet

Mikael Ahlund
Gustavianum, Uppsala universitet, Akademi-
demigatan 3, 753 10 Uppsala
070-167 90 17
mikael.ahlund@gustavianum.uu.se

Universitetsrepresentant

Jon Ågren
Skolgatan 7, 753 12 Uppsala
018-12 12 10 (bost.), 018-471 28 60 (tj.)
jon.agren@ebc.uu.se
Utsedd av Uppsala universitet.

Övriga ledamöter

Helena Backman
S:t Johannesgatan 18, 753 12 Uppsala

070-092 78 94, 018-471 39 89 (tj.)
helena.backman@ub.uu.se

Lars Beskow
Larsbergsvägen 55, 181 38 Lidingö
08-767 53 35, 070-559 56 22
lars.beskow@beskowark.se

Karin Gerhardt
Ål III, 748 94 Örbyhus
070-942 90 55
karin.gerhardt@slu.se

Revisor av den ekonomiska förvaltningen
PwC, Box 179, 751 04 Uppsala
010-212 60 35

Revisor av föreningsformalia
Birgitta Johansson-Hedberg
Roburvägen 23 A, 181 33 Lidingö
0702-18 02 83
birgittajh@telia.com

Revisorssuppleanter
Björn Holm
Walleriusvägen 10, 752 36 Uppsala
070-845 65 30
drwesterlund@yahoo.com

Anja Rautenberg
Kungsgatan 30 A, 753 21 Uppsala
018-50 21 64 (bost.), 018-19 53 39 (tj.).
070-660 11 46
anja.rautenberg@gmail.com

Valberedning
Eva Nyström
Bäverns gränd 18 B, 753 19 Uppsala
070-491 34 47
evanystrom949@gmail.com

Annika Windahl Pontén
Styrbjörnsgratan 12, 753 34 Uppsala
018-25 84 54
annika.windahl_ponten@uadm.uu.se

Laila Österlund
Kungsängsgatan 41 C, 753 22 Uppsala
070-574 31 87
laila.osterlund4@gmail.com

Svenska Linnésällskapets Årsskrift
Redaktör David Dunér (se ovan)

Linnémuseet
Besöksadress: Svartbäcksgatan 27, Uppsala
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
018-13 65 40, 018-12 65 47 (fax)
Bokningar: 018-471 28 38, bokning@botan.uu.se
Webbadress: www.linnaeus.se
E-postadress: museum@linnaeus.se

Öppettider 2022: kl. 11.00–17.00 tisdag–söndag från 1 maj till 30 september. Boka- de gruppvisningar året runt. Entré: vuxen 80 kr., gruppentré 40 kr., barn under 18 år gratis inträde tillsammans med vuxen. För mer information kontakta bokning@botan.uu.se, 018-471 28 38.

Svenska Linnésällskapets adress
Postadress: Box 15093, 750 15 Uppsala
Webbadress: www.linnaeus.se
Bankgiro: 625-1169
Organisationsnummer: 81 76 00-4409

Medlemsavgift 2022 är 250 kr. för medlem boende i Sverige. 100 kr. för extra familjemedlem. 350 kr. för medlem boende ut- anför Sverige. Ständigt medlemskap kan erhållas av fysisk person mot erläggande av 20 x årsavgiften.

Donation av arkiv till Uppsala universitetsbibliotek

Styrelsen för Svenska Linnésällskapet beslöt enhälligt vid sitt sammanträde den 15 september 2021 att såsom donation överlämna sitt arkiv till Uppsala universitetsbibliotek, där det har förvarats såsom deposition sedan våren 1970 och på senare år till stor del ordnats och katalogiserats av Sällskapets sekreterare Erik Hamberg. I donationen ingår därtill av Sällskapet tidigare deponerat material på Uppsala universitetsbibliotek, såsom ett skåp tillhörigt Arvid Hjalmar Uggla innehållande arkivmaterial, ett skrin med handskriftsmaterial rörande Carl von Linné samt Elof Förbergs boksamling. Vidare omfattar donationen ett antal handskrifter och rara böcker som tidigare har förvarats i Linnémuseet.

Skälen bakom styrelsens beslut att omvandla depositionen till donation är främst två. För det första vill styrelsen säkerställa att *materialet vårdas under professionell översyn och under rätt klimatmässiga förhållanden samt att det skyddas mot försäljning*. För det andra vill styrelsen göra arkivet och samlingen *mer tillgänglig för forskare och Linnéintresserad allmänhet genom digitalisering* under universitetsbibliotekets försorg och inom dess för ändamålet väl fungerande system Alvin.

Överbibliotekarie Lars Burman och Svenska Linnésällskapetets ordförande Carl Frängsmyr undertecknar donationshandlingen rörande Sällskapetets arkiv. Foto: Magnus Hjalmarsson/Uppsala universitetsbibliotek.

Donationen undertecknades den 15 november 2021 av överbibliotekarie Lars Burman och av undertecknad i egenskap av Sällskapets ordförande. Undertecknandet skedde på det skrivbord med anknytning till Linné, vilket bara några dagar dessförinnan som gåva till Uppsala universitet hade överlämnats av Stiftelsen Kjell och Märta Beijer.

Carl Frängsmyr

Valda avhandlingar av Carl von Linné

Sällskapet har sedan 1920-talet ett pågående projekt att översätta Linnés avhandlingar till svenska. Avhandlingarna beställer man enklast via Svenska Linnésällskapets hemsida: www.linnaeus.se. Klicka på Skrifter i menyraden, och sök vidare där. Priser inklusive moms är 50 kronor. Frakt och emballage tillkommer. Med bokförsändelsen kommer en faktura med 30 dagars betalningstid. Det går också bra att beställa skriftligen till Svenska Linnésällskapet, Box 15093, 750 15 Uppsala.

1. Botaniska exkursioner i trakten av Uppsala (Herbationes Upsalienses). 1921. *Nytryck 1998, 2008.*
2. Växternas förvandling (Metamorphosis plantarum). 1921.
3. Växternas sömn (Somnus plantarum). 1921.
4. Amman som styvmoder (Nutrix noverca). 1947.
5. Hinder för läkekonsten (Obstacula medicinae). 1948.
6. Observationer till materia medica (Observationes in materiam medicam). 1949. *Slutsåld.*
7. Sjukdomsgrupperna (Genera morborum). 1949.
8. Granskning av de enkla läkemedlen ur växtriket (Censura medicamentorum simplicium vegetabilium). 1950.
9. Två sörmlandsfloror (Flora Åkeröensis & Pandora et Flora Rybensis). 1950.
10. Officinella växter (Plantae officinales). 1950.
11. Adonis Stenbrohultensis (med en inledning om Linné och Stenbrohult). 1951.
12. Den lärda världens omdöme om Med. Dr Carl Linnaei skrifter (Orbis eruditi judicium). 1952.
13. Levnadsordning vid en surbrunn (Diaeta acidularis). 1953. *Slutsåld.*
14. Om vintersjukdomar (De morbis ex hyeme). 1954. *Slutsåld.*
15. Läkemedlens lukt (Odores medicamentorum). 1954.
16. Levnadsordning under människans olika åldrar (Diaeta per scalam aetatis humanae). 1954. *Slutsåld.*
17. Svenska vattunymfer (Najades Svecicae). 1954. *Slutsåld.*
18. Pharmacopaea Holmensis. Bihang: Utkast till Materia medica 1761. 1954.

19. Elektriskt-medicinska satser (Consectaria electrico-medica). Med en inledning om Linné och elektriciteten. 1955.
20. Hantverkarnas sjukdomar (Morbi artificum). 1955.
21. Menniskans cousiner (Linnés originalmanuskript till Antropomorpha). 1955. *Slutsåld*.
22. Menniskans förvandling (Metamorphosis humana). 1956.
23. Caroli Nic. fil. Linnaei Bibliotheca medica. 1956.
24. Det förändrade köket (Culina mutata). 1956.
25. Grönsakstorget (Macellum olitorium). 1956. *Nytryck 2008*.
26. Spetälska (Lepra). 1957.
27. Ålderdomen enligt Salomo (Senium Salomoneum). 1957.
28. Grunderna till hälsan (Fundamenta valetudinis). 1958. *Slutsåld*.
29. Om salladsväxter (De acetariis). 1958. *Nytryck 2008*.
30. Linnés stambok (Libellus amicorum). 1958.
31. Läkemedlens smak (Sapor medicamentorum). 1958.
32. Uppsalafebern (Febris Upsaliensis). 1959.
33. Om lymfkärnen (De venis resorbentibus). 1959.
34. Om chokladdrycken (De potu chocolatae). 1959. *Nytryck 2006*.
35. Inledning till dieten. Fyra föreläsningkoncept. 1960.
36. Om dragsjukan (De raphania). 1960.
37. Om smultron (Fraga vesca). 1961. *Nytryck 2006*.
38. Promotionsprogram. 1961.
39. Tvåkönad alstring (Generatio ambigena). 1962.
40. Berusningsmedel (Inebriantia). 1963. *Nytryck 2006 i samarbete med NBV. Slutsåld*.
41. Rektorsprogram. 1963.
42. Nyttan av rörelse (Motus polychrestus). 1963. *Nytryck 2006*.
43. Den beboeliga luften (Aer habitabilis). 1964. *Slutsåld*.
44. Om brödet som födoämne (De pane dietetico). 1964. *Nytryck 2007*.
45. Nordbornas styvmoderliga Ceres (Ceres noverca arctoum). 1964.
46. Andningens dietetik (Respiratio dietetica). 1965.
47. Om ormbett (De morsura serpentum). 1965. *Nytryck 2006*.
48. Ätliga frukter (Fructus esculenti). 1965. *Nytryck 2008*.
49. Kaffedrycken (Potus coffeae). 1966. *Nytryck 2007 i samarbete med Lindvalls kaffe*.
50. Om omväxling i födan (De varietate ciborum). 1966. *Nytryck 2008*.
51. Botanikens grundvalar (Fundamenta botanica). 1967. *Nytryck 2020*.
52. Medicinens dubbla nyckel (Clavis medicinae duplex). 1967.
53. Om följderna av dietetiska fel och deras behandling (De effectu et cura vitiorum diae-teticorum generali). 1967.
54. Starkt luktande läkemedel (Medicamenta graveolentia). 1968.
55. Om bruket av varm och kall mat och dryck (Circa fervidorum et gelidorum usum). 1968. *Nytryck 2008*.

56. Om den kemiska metoden att undersöka läkemedlens krafter (De methodo investigandi vires medicamentorum chemica). 1969. *Slutsåld*.
57. Växternas krafter (Vires plantarum). 1970. *Nytryck 2008*.
58. Ambrosiska läkemedel (Ambrosiaca). 1970.
59. Om bruket av Mentha (De menthae usu). 1971. *Nytryck 2008. Slutsåld*.
60. Blomsteruret (Horologium plantarum). 1971. *Nytryck 2007*.
61. Sädesslagens förvandling (Transmutatio frumentorum). 1971.
62. Kvassiaveden (Lignum qvassiae). 1971.
63. Botaniska författare (Auctores botanici). 1973.
64. Om marsvin (De mure Indico). 2007.
65. Om renen (Cervus rheno). 2007.
66. Om den akademiska trädgårdskonsten (De horticultura academica). 2007.
67. Om får (Oves). 2007.
68. Om svinet (Sus scrofa). 2007.
69. Om blodigeln (De hirudine). 2007.
70. Om växterna som nybyggare (De coloniis plantarum). 2008.
71. Mossornas användning (Usus muscorum). 2008.
72. Johannesörter (Hypericum). 2008.
73. Om binnikemasken (Taenia). 2008.
74. Hybridväxter (Plantae Hybridae). 2009.
75. Resa till Kina (Iter in Chinam). 2010. *Slutsåld*.
76. Purgande medel (Medicamenta purgantia). 2010.
77. Färgväxter (Plantæ Tinctoriæ). 2010.
78. Växten Alströmeria (Planta Alströmeria). 2010.
79. Rabarber (Rhabarbarum). 2011.
80. Armsalamander (Siren lacertina). 2011.
81. Medicinska droger ur djurriket (Materia medica in regno animali). 2011.
82. Skvattram (Ledum palustre). 2011.
83. Skörbjugg (Scorbutus). 2011.
84. Svenska träd (Arboretum Svecicum). 2012.

Om bidrag till SLÅ

Manuskript sänds i digital form som bifogat dokument via e-post till redaktionen. Det digitala format som bör användas är Word- eller RTF-format. Eventuella bilder till bidraget levereras digitalt. Konsultera redaktionen i förväg om lämpliga format. En artikel bör ej överstiga 60 000 tecken. Summary på engelska ska medfölja liksom uppgift på författarens akademiska grad och institutionstillhörighet. Noter numreras löpande som slutnoter. Första gången en hänvisning förekommer ska all bibliografisk information skrivas ut i enlighet med exemplen nedan. Därefter räcker det med att

ange författarnamn, tryckår och sida. Vid den första hänvisningen till en bok anges förlagsort, däremot ej förlag. *SLÅ* använder inte litteraturförteckning.

Exempel: [bok] Carl von Linné, *Caroli Linnaei Diaeta naturalis 1733. Linnés tankar om ett naturenligt levnadssätt* (Stockholm, 1958), 168.

[artikel i antologi] Arvid Hj. Uggla, ”Linné om öl och ölbrygd”, i Bertil Nordenfelt (red.), *Svenska bryggareföreningen 75 år. Minnesskrift 1960* (Stockholm, 1960), 11.

[artikel i tidskrift] Tycho Tullberg, ”Linnés Hammarby”, *SLÅ* 1918, 14.

Artikeln inleds med artikelförfattarens namn varefter följer artikelns titel. Onödiga blankrader bör undvikas. Underrubriker markeras genom kursiv stil. Nytt stycke markeras med indrag. Undvik förkortningar. De bidrag som inte följer ovan nämnda råd returneras med begäran om korrigerings. Redaktionen förbehåller sig rätten att, i samråd med författaren, göra nödvändiga ändringar i insända bidrag. Redaktionen ansvarar inte för bidrag som inte uttryckligen har beställts. Artikelförfattare får kostnadsfritt 25 särtryck av sitt bidrag. Textbidrag skickas till redaktören, professor David Dunér, Inst. för kulturvetenskaper, LUX, Box 192, 221 00 Lund. E-post: David.Duner@kultur.lu.se. Telefon: 046-222 09 61. Bidrag för nästa volym av *SLÅ* måste vara redaktionen tillhanda senast den 1 juni 2022.

